

MĚSTO: ■

P R O M Ě N L I V Á
N E / S A M O Z Ř E J M O S T

e-book

*Slavomíra Ferenčuhová
Magdalena Hledíková
Lucie Galčanová
Barbora Vacková
(Eds.)*

muni
PRESS

MĚSTO: PROMĚNLIVÁ NE/SAMOZŘEJMOST

Slavomíra Ferenčuhová, Magdalena Hledíková,
Lucie Galčanová, Barbora Vacková (eds.)

1. el. vyd. 2024, obsahově sborné s 1. kniž. vyd. 2009

Masarykova univerzita

Brno

Tato publikace vychází s finanční podporou
Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti,
výzkumný záměr č. MSM0021622408.

Doporučená citace:

FERENČUHOVÁ, Slavomíra, GALČANOVÁ BATISTA, Lucie,
HLEDÍKOVÁ, Magdalena a VACKOVÁ, Barbora (eds.). *Město: proměnlivá
ne-samozřejmost*. Brno: Masarykova univerzita, 1. el. vyd. 2024, obsahově
shodné s 1. kniž. vyd. 2009, 252 s. ISBN 978-80-280-0538-2.

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0538-2024>

© Pavel Mervart, 2009

© Masarykova univerzita, 2009

© Slavomíra Ferenčuhová, Magdalena Hledíková, Lucie Galčanová, Barbora
Vacková (eds.), 2009

ISBN 978-80-280-0538-2

ISBN 978-80-210-4866-9 (brož.) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-86818-86-3 (brož.) (Pavel Mervart. Červený Kostelec)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0538-2024>

OBSAH

Editorial	9
Část I	
KONCEPTUÁLNÍ A METODOLOGICKÉ PROBLÉMY STUDIA MĚST	
CIZINEC V IDEÁLNÍ SPOLEČNOSTI	
<i>Barbora Vacková</i>	13
MESTO VO SVETLE UDRŽATELNEJ DIVERZITY: NIEKOJKO POZNÁMOK K VÝSKUMU SÚČASNÉHO MESTA	
<i>Alexandra Bituščíková</i>	31
SOCIÁLNĚ VYLOUČENÉ LOKALITY MĚSTA: NÁZVOSLOVÍ A CHARAKTERISTIKY	
<i>Aleš Burjanek</i>	51
NĚKOLIK ENVIRONMENTÁLNÍCH POHLEDŮ NA MĚSTO	
<i>Ing. arch. Magdalena Hledíková</i>	69
METODY GEOGRAFICKÉHO VÝZKUMU MĚSTA	
<i>Martin Ouředníček, Jakub Novák, Jana Temelová, Petra Puldová</i>	93
Část II	
SOUČASNÁ MĚSTA: PŘÍPADOVÉ STUDIE	
NE/NÁPADNÉ PROMĚNY VNITŘNÍHO MĚSTA V POSTSOCIALISTICKÉM OBDOBÍ	
<i>Annett Steinführer, Jana Pospíšilová, Jana Grohmannová</i>	129
PROSTOROVÉ VZORCE POSTINDUSTRIÁLNÍHO BRNA	
<i>Ondřej Mulíček</i>	153

CIZINEC OPOUŠTÍ MĚSTO:	
NÁKUPNÍ CENTRUM JAKO PRIVATIZOVANÝ PROSTOR	
<i>Pavel Pospěch</i>	177
HHRANICE MÍSTÁ Z HLEDISKA ZVUKOVÉHO PROSTŘEDÍ	
<i>Tomáš Řiháček</i>	197
STARÁ MĚSTÁ V NOVÉ DOBĚ	
<i>Martin Horáček</i>	217
Abstracts and Keywords	241
Medailony autorů a autorek	249

EDITORIAL

Publikácia *Město: Proměnlivá ne/ samozřejmost* nadväzuje na rovnomennú konferenciu, ktorá sa konala na konci novembra 2007 v Brne na Fakulte sociálnych štúdií Masarykovy Univerzity. Konferencia poskytla priestor pre stretnutie výskumníkov, prednášajúcich a študujúcich geografie, sociológie, psychológie, architektúry, humanitnej environmentalistiky, etnológie a antropológie z Česka a Slovenska, ale aj „neakademikov“, ktorí nad mestom dennodenne uvažujú v rámci svojich profesií. Práve touto pestrosťou prednášajúcich a účastníkov stretnutie naplnilo pôvodný zámer, s ktorým bolo iniciované. Jeho cieľom bolo postaviť vedľa seba odlišné pohľady na mesto ako predmet štúdia rozličných odborov. Do veľkej miery sme ako jej organizátorky vychádzali z pocitu nedostatočného prehľadu a možno i priestoru pre lokálnu diskusiu o rozdieloch i podobnostiach v tradíciách jednotlivých disciplín, ich slovníka a možnosti ne/porozumieť si navzájom. Väčšina vedeckých podujatí je buď tematicky užšie vymedzená, alebo diskusia o meste a jeho skúmaní prebieha v rámci konferencie jediného odboru, ktorý poznávanie mesta prijíma ako jednu zo svojich tém, či dokonca subdisciplín. Chceli sme preto získať presnejšiu predstavu o tom, ako s týmto pojmom narábajú rozliční experti, aké významy nadobúda v súčasných výskumoch v českom a slovenskom prostredí, i o tom, aké problémy vidia výskumníci ako tie „podstatné“ pre vlastné bádanie. Podobný prehľad chápeme ako nedoceniteľné poznanie pre kohokoľvek, komu mesto – i pojem mesta samotný a jeho štúdium v rámci vedných odborov – pripadá ako fascinujúca kombinácia „samozrejmosti“, „nejasnosti“ a „premenlivosti“.

Publikácia *Město: Proměnlivá ne/ samozřejmost* zároveň svojím charakterom do istej miery presahuje zborník konferenčných príspevkov. Obsahuje totiž len vybrané texty spomedzi všetkých tých, ktoré na konferencii zazneli. Výber viedla najmä snaha ponúknuť vedľa seba perspektívy, ktoré poukazujú na niektoré dlhodobo diskutované

problémy javiace sa ako špecifické pre jednotlivé odbory. Zozbierané príspevky sa následne prirodzene rozdeľujú na dve základné skupiny. Na začiatok publikácie sú zaradené texty venované niektorým konceptuálnym a metodologickým problémom, ktoré autori či autorky považujú za podstatné pre uchopenie štúdia mesta vybranou disciplínou. Druhá časť publikácie prináša niekoľko kapitol, ktoré sa opierajú o konkrétne výskumy a dáta.¹ Bolo by naivné domnievať sa, že reprezentanti jednotlivých disciplín ponúkli presný vhľad do vlastného odboru a poukázali na tie najzásadnejšie témy, ale i vnútorné štiepenia či deliace línie alebo prepojenia na ostatné disciplíny. Zozbierané texty sa venujú vybraným problémom. Jednotlivé kapitoly dokonca stoja samé za seba a sú uzavretými celkami, ktoré je možné čítať zvlášť. Ich stretnutie v jednej publikácii ale prináša zaujímavý efekt – ukazuje na ideové prepojenia a tradície (zrejme napríklad z literatúry, na ktorú odkazujú), ktoré prechádzajú skrz disciplíny. Na druhej strane je badateľné, že to, čo jedného autora či autorku trápi a čo považuje za zásadný fenomén, ktorý vyžaduje diskusiu či dokonca riešenie, zostáva pomerne neproblematickým javom pre výskumníka/výskumníčku sledujúcu odlišnú tradíciu. Veríme preto, že čitateľ/ka uvíta koláž, ktorá vznikla z diskusie pocitovanej ako potrebnej jej účastníkmi, a prijme jej výzvu, ktorá spočíva v kladení si otázky, aké zobrazenia a chápania miest je možné objaviť v jednotlivých disciplínach i aké je ich vzájomné prepojenie. Publikácia tak posluží nielen ako oživenie diskusie, ktorá prebehla pred rokom na Fakulte sociálnych štúdií MU, ale snáď bude zaujímavá i pre ostatných čitateľov, ktorí sa konferencie nezúčastnili. Napríklad pre tých, ktorí a ktoré sa sami venujú výskumu mesta alebo o ňom hovoria v rámci svojej výučby či štúdia a zide sa im pohľad na vybrané problémy spojené s dnešným skúmaním miest v českom a slovenskom prostredí. Spracovanie tém pritom, domnievame sa, neodradí ani čitateľov-neodborníkov, a naopak im ponúkne nové pohľady na mesto i ich vlastný každodenný život v ňom.

editorky

1 Nie celkom obvyklé, a preto i celkom potešujúce je, že sa v nich najčastejšie ako príklad či ako miesto, kde výskum prebehol, objavuje Brno.

Část I
KONCEPTUÁLNÍ
A METODOLOGICKÉ PROBLÉMY
STUDIA MĚST

CIZINEC V IDEÁLNÍ SPOLEČNOSTI¹

Barbora Vacková

*Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti (IVRIS),
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno*

Abstrakt

Tento text se zabývá městem jako společenskou strukturou, ve které vznikají kulturní inovace. Z tohoto hlediska je město místem střetů různých podnětů, z nichž pak vycházejí proměny hodnot, norem i vztahů. Je místem, kde vzniká „pokrok“ a kde tento „pokrok“ nabývá různých významů. K těmto inovacím dochází mimo jiné proto, že se zde mohou střetávat a prolínat původně cizorodé prvky. Cizinec jako metafora i jako reálný aktér je součástí městského prostředí. V první části textu jde o konceptualizaci „utopie“ (zejména na základě textů Kumara a Mannheima) jako způsobu popisu ideální společnosti, ve kterém podoby města hrají významnou roli. Ve druhé části se pak zabývá ne/přítomností cizince v těchto zobrazeních ideálních společností. Jde o analýzu klasických textů: Moreovy *Utopie*, Campanellova *Slunečního státu* a nakonec Fourierova teoretického konceptu sociálního uspořádání tzv. *Falangy*.

„Město“ není pouhá fyzická struktura. Městem nejsou pouze ulice, budovy, parky, ale také lidé v něm žijící. Je to také označení jistého typu společenství, specifická síť sociálních vazeb. Je tedy třeba mít na paměti, že pokud budu v následujícím textu užívat slova město, míním jím jednak fyzický prostor, jednak společnost, která tento prostor obývá.

Mnozí sociologové, filozofové i historikové jsou přesvědčeni (např. Jacobs 1970, Sennett 1996, Hall 1998), že celé dějiny lidstva jsou s trochou nadsázky dějinami měst. Chtějí tím naznačit, že veškeré

1 Tento text vznikl za podpory výzkumného záměru Reprodukce a integrace společnosti MSM0021622408.

pokroky, inovace a také cíle se uskutečňují i vytvářejí právě v městském prostředí (stejně jako z městského prostředí vychází i většina špatností). Tuto vlastnost města nazývají Manuel Castells a Peter Hall *inovačním potenciálem* či *milieu inovace* (Castells 1999, Hall 1998). Není tedy divu, že městu a jeho formě je věnována tak velká pozornost. Má mnoho podob a já se chci věnovat té, která většinou zůstává ve formě idejí – hledání takzvaně ideálních podob města. Nabízí se samo sebou, že toto hledání je jednou z hlavních položek na „seznamu úkolů“, podle kterého se řídí „utopisté“. Konkrétně se v tomto textu zaměřím na ne/přítomnost cizince a jinakosti v ideální společnosti.

* * *

Slovo *Utopie* poprvé použil Thomas More (1478–1535) ve stejnojmenném spisu, který vyšel v roce 1516 a ze kterého se čtenář dovídá o dosud neznámé skvělé ostrovní zemi jménem Utopie. Přeložit lze toto slovo jako *ne-místo*. Tento fakt je velmi důležitý: naznačuje, že ideálu nelze dosáhnout, že se objevuje pouze mimo prostor, a také mimo čas. Přesto je možné v našem světě *Utopii* lokalizovat, a to ve smyslu jejího místa v rámci vědění. Je nedílnou součástí moderního² západního vědění a její tradice sahá až do samé hloubky jeho kořenů (antické i židovsko-křesťanské, jak se ukáže dál v textu) (Kumar 1991, 2003).

S moderní tradicí ji zaprvé váže fakt, že při konstruování tohoto transcendentálního ne-místa postupuje střízlivě, logicky, racionálně. Eldorado nebo Cockayne (tedy země, kde pečení holubi létají do pusy) nejsou utopii v *moreovském* smyslu slova. Dokonalost utopie je závislá na rozumovém uchopení světa, na racionálním přístupu

2 Pokud v následujících třech odstavcích hovořím o „moderně“, pak s vědomím, že jednou jde spíše o její literární vymezení v 19. století a jindy o určení historické. Tento nesoulad zde pramení z chápání moderny jako stavu společnosti, nikoli statického, ke kterému začala západní společnost směřovat v období renesance (například v atmosféře Italských městských republik). Zároveň jde o pokus stručně definovat utopii z hlediska kontextu jejího vzniku, jejího obsahu a cíle a jejího nástroje, které, ač odděleny, spolu souvisí.

a pozitivistické preciznosti v organizaci života. Nic se neděje z transcendentálních, metafyzických, nevysvětlitelných důvodů. Základem utopie je racionální řád, který je oddělen od božského nadpřirozeného řádu, neboť jeho základním předpokladem je lidská přirozenost a formy soužití jsou zakořeněny v reálném životě. Jak podotýká Donnelly, u Morea „[s]polečnost už není nahlížena jako integrální součást přírody a důsledek boží vůle, ale jako na univerzu nezávislý lidský produkt“ (Donnelly 1998: 63).

Zadruhé ji dle mého názoru s modernou váže její literární žánrová podoba, respektive obsah a cíle, které si tyto texty kladou.³ Z tohoto hlediska mohou být utopické spisy chápány jako jeden z předchůdců – nikoli samozřejmě jediný a ani ne přímý – (realistického) románu, moderního žánru, jehož vrcholy představují Balzac, Zola, Dostojevskij a další. Obsah těchto děl přesahuje umělecký záměr ve smyslu *potěšení z četby*: „Vždyť třeba H. de Balzac, který se ostatně považoval za ‚doktora sociálních věd‘, koncipoval původně své monumentální dílo jako *études sociales*, nebo E. Zola považoval své romány za ‚praktickou sociologii‘.“ (Alan, Petrusek 1996: 22, kurziva a uvozovky Alan) Jejich cílem byl kritický a realistický popis soudobé společnosti a jeho prostřednictvím pochopení současných jevů. Podobným způsobem se snažili i utopisté prostřednictvím zobrazování ideálu poznat společnost reálnou, identifikovat její nedostatky a jít ještě dál a navrhnout vylepšený stav.⁴

3 Samozřejmě lze tuto charakteristiku chápat s jistou rezervou: zejména proto, že zde hovořím o myšlenkové tradici přesahující staletí (od Morea k Fourierovi), což znamená o dlouhém období, ve kterém se literární podoba utopických textů výrazně proměňuje; zadruhé také proto, že epická rovina je v těchto textech téměř zcela potlačena a převládá zevrubný popis společností a jejich institucí.

4 Zde jistě narážíme na problém definice *utopie* jako literárního žánru. K tomu jsou totiž řazeny jednak texty popisující dokonalý a žádoucí stav, často však (a v průběhu 20. století většinou) také texty, které je možno nazývat *distopie* a které naopak společnost zkoumají a kritizují skrze negativní obrazy. Nejznámějším příkladem takové literatury je bezesporu Orwellův román *1984*. K tomuto typu textů se však v článku nebudu žádným způsobem vztahovat.

A konečně s modernou ji pojí i doba vzniku. Moreovým vypravěčem je cestovatel Rafael Hythlodaios, který tu skvělou zemi Utopií navštívil v době, kdy se jako námořník plavil na lodích Ameriga Vespucciho. To je jasný odkaz na Moreovu současnost, ve které jistě člověk tak vzdělaný jako More musel velmi prožívat nové objevy, jež přinášelo kvetoucí mořeplavectví. Bez nadsázky můžeme říci, že svět se v té době změnil, zakulatil a touha po poznání i moci dovedla Evropany k unikátní zkušenosti objevu dokonale nového světa. „Při ‚objevování‘ jiných světadílů se nevyskytl ten pocit naprosté cizosti: Evropané nikdy neztratili povědomí o existenci Afriky či Indie nebo Číny; vzpomínka na ně byla stále živá.“ (Todorov 1996: 12) Oproti tomu na konci 15. století se objevil zcela nový prostor, který mezi jiným také dával novou naději takřkajíc na *nalezení Atlantidy*. Amerika se od té doby stala v jistém smyslu nepopsanou krajinou, zelenou loukou, prostorem, ve kterém je možné realizovat ideály.⁵

Odlišnost Utopie od ne-utopických vizí lepšího světa je tedy v jejím vztahu k realitě. Karel Mannheim (1991) odhaluje v utopii⁶ až revoluční náboj, neboť utopii je podle něj právě ten způsob myšlení, který usiluje o změnu skutečnosti ve směru ideálních představ,

5 Přehled nepřeberného množství komunit a společenství vznikajících a opět zanikajících, inspirovaných utopickými socialisty i ovlivněných nejrůznějšími křesťanskými církvemi nabízí například kniha *Utopian Communities in America 1680–1880* (Holloway 1966).

6 Je třeba mít na paměti, že pojem utopie je v Mannheimově pojetí neoddělitelný od pojmu ideologie. Ba je možné říci, že se oba dva mohou prolínat, že hranice mezi nimi je velmi vratká a nejasná. Oba dva tyto pojmy jsou jádrem Mannheimova rozboru krize výkladu světa, jejíž kořeny jsou ve zhroutení jediného výkladového rámce. (Samozřejmě *Utopie* Thomase Morea je jedním z projevů této „krize“, jak je výše v textu naznačeno.) Jako ideologii označuje stav vědění vládnoucích vrstev, které jsou na své zájmy vázány tak intenzivně, že „nakonec ztrácejí schopnost vidět určité skutečnosti, které by je mohly v jejich vládnoucím vědomí rušit“. (Mannheim 1991: 91) Utopické vědomí je stav opačný, kdy vrstvy, které touží rozbít současný systém, nereflktují ty jeho rysy, které by mohly tuto jejich snahu zpochybnit. Z povahy věci tedy vyplývá, že v situaci společenských zvrátů se z utopie lehce může stát ideologie a naopak. Přímou můžeme říci, že obsahy utopického myšlení, kterými se zde zabýváme, mají výrazné ideologické rysy.

krásných snů vlastních každé společnosti. Zároveň je to takové myšlení, které pokud nalezne svůj „reálný“ projev v jednání, částečně nebo zcela rozbíjí existující skutečnost. „Pro nás platí jako utopie všechny bytí transcendingující představy (tedy nejen projekce přání), které někdy působily transformujícím vlivem na historickospolečenské bytí.“ (Mannheim 1991: 246) Lze tedy říci, že utopie v Mannheimově smyslu je jakousi vnitřní součástí vědomí, bodem, ke kterému je vědomí a jednání směřováno. Z tohoto hlediska budu (spolu s dalšími) utopie chápat i já. Ať chceme sebevíc, letící holub se neupeče; zlepšit například pracovní či bytové podmínky pracujících v průmyslových městech 19. století se podařit mohlo (a podařilo se).

Jak řečeno, významným prvkem utopie je kritika stávajících podmínek, a to kritika přímo vyřčená, jako je tomu u socialistů a reformátorů v 19. století, nebo filozoficky literárně naznačená, jak to činili například More či Campanella. Mannheimova klasifikace utopického vědomí však obsahuje čtyři vzájemně provázané položky: chiliasmus,⁷ liberálně humanitní ideu,⁸ konzervativní vědomí⁹ a konečně socialisticko-komunistickou utopii.¹⁰ Utopie jako hledání ideálního města, ideální společnosti a možných způsobů dosažení tohoto ideálu,

7 Poznámky 5–8 vysvětlují krátce jednotlivé typy (Mannheim 1991). Chiliasmus je hnutí s židovsko-křesťanskými kořeny, které podřizuje svá očekávání budoucí tisícileté Boží říši na zemi. Zejména tento čistě náboženský a transcendentální základ jej odlišuje od dalších typů utopického vědění.

8 Liberálně humanitní idea je upřena do budoucnosti a stojí na obecných ideálech, jako jsou vzdělání, svoboda, rovnost (které však Mannheim zároveň označuje jako dosti nekonkrétní a prázdné). Současně zde existuje důležitý předpoklad nepodmíněnosti, tedy představa, že kdokoli může požívat výtěžků světa v pouhé závislosti na své vlastní péči a aktivitě.

9 Konzervativní vědomí naopak spoléhá na kontinuitu a hodnoty vybudované v minulosti, které jsou dobrým základem pro pochopení přítomnosti i budoucnosti (ovšemže v závislosti na jejich racionálním prozkoumání).

10 Socialisticko-komunistická utopie pak radikalizuje liberálně humanitní ideu, neboť ideje zde již nejsou pouhým rámcem, často nejasným. Naopak za kontrolovatelných a poznatelných podmínek je možno těchto ideálů dosáhnout, dokonce je překonat a nalézt ideály nové.

kteřé zároveň neztrácí pevný (logický a racionální) vztah k žité realitě, se rozpadá do dvou ze zmíněných čtyř typů (a samozřejmě jejich přechodů): do liberální na jedné straně a do socialisticko-komunistické ideje na straně druhé. Právě pro své pevné spojení s fyzickým světem a jeho každodenností nejsou tyto texty, obrazy a ideje chiliastické. A pro svou touhu po vylepšení, dokonalosti a změně poměrů nejsou konzervativní.

Jak tedy krátce charakterizovat utopické texty? Antologie zabývající se tímto směrem myšlení začínají většinou u Platona. Již jsem naznačila, že kořeny této tradice jsou na jedné straně antické a na druhé straně židovsko-křesťanské. Z první tradice vychází pojetí *ne-místa*, z druhé tradice pak *ne-času*. Platon ve své filozofii propojil formy ideální společnosti s formami městskými a nastolil předpoklad, že prostředí pozitivně ovlivňuje společnost. Utopické texty, kterými se zde zabývám, respektive podoba měst, kterou popisují, odkazují na formu antického či na něj navazujícího renesančního města.¹¹ Klasická tradice od antiky po renesanci tedy přináší představu ideálního místa/města: geometrického, přehledného, s hierarchickou centralizovanou strukturou, ovšem také statického. Prvek času pak do utopického myšlení vnáší židovsko-křesťanská tradice: v ní se objevuje bod v budoucnosti, ke kterému je možno a nutno směřovat, Poslední soud, konec historie. Tedy je problematizován čas, který v existenci ideálního místa dosud nehrál tak významnou roli (podrobněji k této problematice Kumar 2003). Zjednodušeně můžeme říci, že utopické myšlení se zabývá tím, jaká by mohla a měla být lidská společnost, a to ve všech jejích sférách.¹² Tyto vize jsou vždy přímo ovlivněny reálnou skutečností a často jsou přímo její kritikou. To souvisí hlou-

11 Je známo, že starověká města, pokud byla stavěna na zelené louce, měla pravidelný půdorys vyplněný pravoúhlu sítí ulic. Právě k této symetrii se odvolávají studované texty. Vitruvius pak ve svých *Deseti knihách o architektuře* (zejména v knize první, Vitruvius 1979) přesně rozpracovává způsoby a techniku založení nového města s velkým důrazem na vhodné prostředí a vytvoření zdravého prostoru. Na toto teoretické pojednání pak navazovali renesanční stavitelé, jako například Filarete či Alberti.

12 V závěru své knihy *More ústy* vypravěče říká: „Popsal jsem vám [...] onu podobu státu, o které věřím, že je nejenom nejlepší, nýbrž i jediná,

bějí s faktem, o kterém jsem se také již několikrát zmínila: hledání toho lepšího je přísně racionální.¹³

Tato struktura společnosti se ve své pravidelnosti a předvídatelnosti však nutně musí jevit mechanicky, jako dokonale fungující stroj,¹⁴ ve kterém každé kolečko má své přesné místo a jeho ozubení přesně zapadá do ozubení jeho souseda. Je to nastolení řádu, kterému celé město podléhá a ke kterému je každá další generace přesně trénována. Přesně dle pravidel „správného výcviku“, jak je v *Dohlížet a trestat* popisuje Michel Foucault (2000a),¹⁵ jsou trénování disciplinovaní jedinci schopní žít ve společnosti ovládané specifickým řádem. Avšak počátek hledání pravidel tohoto řádu v Utopii není samoučelný. Řád není cílem, ale pouze prostředkem, kterým můžeme docílit svobody a štěstí. Byl to právě Foucault (in Faubion 2000, Foucault 2000b), který poznamenal, že moderní pojem svobody vyžaduje disciplínu. Ideální město ve své fyzické podobě je pak ilustrativním obrazem ideální společnosti, respektive jejího řádu, jak dokazuje opět Foucault (2000a), když model/princip separace a izolace vysvětluje na městě

aby si plným právem mohla činit nárok na jméno státu jakožto veřejného zařízení.“ (More 1978: 115)

- 13 I zde však existují výjimky a není třeba je složitě hledat. Jeden z nejznámějších – Charles Maria Fourier – předpovídal, že v období harmonie, kdy lidské společenství dosáhne dokonale harmonického soužití, se Země na pólech oteplí a v mořích bude proudit limonáda.
- 14 Srovnej např. Mumford 1967.
- 15 Velmi krátce si připomeňme hlavní techniky výcviku dle Foucaulta (2000): nejprve technika „rozdělení“: separátní celek (kasárna, internát, továrna) je rozdělen do jednotlivých buněk, které představují pozice s jasným účelem, s jednoznačnou funkcí v rámci tohoto systému. K formám rozdělení se přidávají způsoby kontroly aktivit. Kontrola spočívá nejen v přesném časovém rozvrhu činností během dne (pracovní doby, služby atp.). K tomuto rozvrhu se přidává i „rozvrh“ jednotlivých úkonů – nejde pouze o to, že v určitém časovém úseku je ve škole naprogramováno psaní. Samotné psaní je sadou přesně určených fyzických úkonů. Aby bylo provádění předepsaných úkonů co nejdokonalejší, je třeba individuálního zdokonalování, ke kterému vede trénink, výcvik. Prostředky výcviku jsou opět tři: dohled nad vykonávanou činností, sankce a zkoušky.

postiženém morem, respektive leprou.¹⁶ V utopickém myšlení pak tato představa, tato do jisté míry didaktická metafora, že fyzická forma předchází společnost, nabírá stoprocentní převahu.

Rekla jsem, že řád je prostředkem k dosažení svobodné a šťastné společnosti. Základní složkou pocitu štěstí a svobody je bezpečí, zažívání pocitu vlastní ontologické jistoty. Problém zajištění bezpečnosti obyvatel se pak rozšiřuje (i když jde o rozšíření směrem dovnitř, tedy spíš jakousi implozi) nejen na zajištění bezpečnosti vnější, ale také na zajištění bezpečnosti vnitřní. Přístup k bezpečnostním opatřením směřujícím dovnitř společnosti pak musí být velmi komplexní, protože nebezpečí odtud může přicházet z jakékoli oblasti života. Proto i řád, řekněme přímo moc, zasahuje do všech sfér života společnosti a jednotlivce. Často je právě město samo – jeho odvrácená tvář v podobě prostituce, kriminality, nemocnosti a chudoby – označováno za zdroj tohoto nebezpečí. To je i důvod, proč mnozí utopisté vyzdvihují význam měst „malých“, ve kterých se lze vyhnout těmto „nástrahám velkoměsta“. Představa malého města je zároveň spojena s hodnotami komunity, s převládajícími tradičními vazbami atd. Motiv bezpečí a ochrany vlastní komunity a vlastních hodnot je přítomen od samého počátku – v klasických utopických textech popis města začíná od hradeb, stejně jako jsou známy hradby Jericha, Jeruzaléma či starověké Tróji. Postupně se tyto obranné prvky obracejí i k vlastní společnosti. Hrdě se tyčící věž renesanční Sforzindy¹⁷ nakonec plní stejnou funkci dozoru za hranicemi

16 Město vyrovnávající se s leprou je modelem vyloučení – všichni postižení jsou uzavřeni na okraji či za hranicemi města v izolovaných budovách (popřípadě mohou být odesláni na jiné izolované místo, jako je ostrov, o čemž se ale Foucault nezmiňuje). Město postižené morem pak představuje princip rozčlenění: je rozčleněno do kvadrantů, které jsou pod neustálým dozorem přesně určených kontrolorů, kteří na pravidelných obchůzkách dohlížejí na to, zda se lidé svévolně nepohybují po městě a na které *pozíci* se co změnilo, kdo onemocněl, kdo umřel. (Podrobněji viz Foucault 2000: 275–279)

17 Sforzinda je teoretické ideální město italského renesančního architekta Filareteho, hvězdnicového půdorysu s centrálně umístěnou vysokou věží, která umožňuje přehlédnout celé město a jeho přilehlé okolí.

i uvnitř hranic města, obdobně jako je možno sledovat veškeré dění v celách z věže Panoptikonu.¹⁸

* * *

Obecně přijímanou základní charakteristikou města je, že se tu potkávají a žijí vedle sebe – spíše než spolu – lidé, kteří jsou si vzájemně cizí. Město je místo, „ve kterém je vzájemná důvěra běžně projevoována mezi cizinci“ (Goffman dle Šuleřová 2006: 47). Je to zároveň prvek, ve kterém se teorie města prolíná s obecnou teorií společnosti – město je charakterizováno jako životní prostor moderní společnosti. Charakteristiky moderní společnosti Tönnies připisoval společnosti městské. O dělbě práce hovoříme v souvislosti s městskou společností. Stejně jako o individualizaci a odcizení na jedné straně a dosažení individuální svobody na straně druhé. „Velkoměsto se nestalo sídlem svobody člověka jen proto, že je velké rozlohou a že v něm bydlí pohromadě mnoho lidí a v důsledku všeobecné historické korelace mezi zvětšováním okruhu a osobní vnitřní a vnější svobodou. Právě přestoupením tohoto viditelného prostoru se každé dané město stává sídlem kosmopolitismu.“ Simmel (1966: 21) tedy říká, že nejde pouze o fyzickou rozlohu města a *prostě* rostoucí

18 Panoptikon je architektonický model využitý např. ve Versailleském zvěřinci a později v 19. století propracovaný Jeremy Benthamem. Do sociologické a filozofické literatury tuto architekturu jako pojem vnesl Michel Foucault, neboť jej jako princip považoval za ideální model vztahu mezi formou moci a každodenním životem jednotlivce. Architekturu Panoptikonu popisuje Foucault takto: „... na okraji je budova ve tvaru kruhu; uprostřed je věž; věž je prošpikována širokými okny, která vedou směrem k vnitřní straně kruhu; okrajová budova je rozdělena na jednotlivé cely, z nichž každá prochází celou šířkou budovy; cely mají dvě okna, jedno, směřující dovnitř, odpovídá oknům věže; druhé, směřující ven, umožňuje, aby skrz cely proházelo světlo z jedné strany na druhou.“ (Foucault 2000: 281) Procházející světlo umožňuje komukoliv, kdo je ve věži, pozorovat každého umístěného v cele. Internovaný jedinec je zdrojem velkého počtu informací, ale nemá možnost interakce. Zároveň se chová tak, jako by byl pod stálým dozorem. Z tohoto pohledu znamená Panoptikon pořádek.

počet obyvatel. Mnohem důležitější je „duch“ města, který svou pestrostí a překotností vede na jedné straně ke specifické formě nevšímavosti: k tomu, co Simmel nazývá blazeovaným postojem. Tato rezervovanost souvisí s racionální strukturou vztahů v prostředí, kde na ulici nikoho neznám, kde existuje formální, neosobní společenská struktura. Na druhé straně však právě tato situace zaručuje nebývalý prostor osobní svobody, neboť jako jedinec nemusím celý den nést na krku své sociální postavení a osobní historii tak jako cedulku s nápisem, kdo jsem. Vytváří se tak prostor zvláštnosti a jinakosti, která může vést k inovaci.

Cizinec, který je bytostně přítomen v městském prostředí, v sobě však také neustále nese potenciální příchut' „nebezpečí“. Simmel jej charakterizuje těmito slovy: „Cizinec je prvkem skupiny jako takové, nejinak než chudí a rozmanití ‚vnitřní nepřítel‘ – prvkem, jehož imanentní a členu skupiny odpovídající postavení v sobě zároveň zahrnuje i to, že stojí vůči skupině vně a proti ní.“ (1997: 27) Avšak právě tato jinakost a dvojaká povaha cizince ve městě, tato vlastnost nastavování zrcadla nám ne-cizincům a schopnost prožívání společenských vztahů objektivně, dělá z cizince prvek, který do ideálu nepatří. Postava cizince vyvolává nepříjemnou otázku, zdali právě toto řešení, takové nastavení situace, je to jediné správné. Spolu se zkušeností z jiných krajů, jiných kultur, přináší také pochybnost, která nejčastěji vede obratem k popření jakékoli kvality či vůbec možnosti, že by věci mohly fungovat i jinak. Ideál je však dokonalý, a proto ve své podstatě ze zásady neměnný.

Předtím, než budu pokračovat, musím učinit krátkou poznámku: autoři utopíí se prvku cizince vlastně nevěnují. Po tom, co jsem právě řekla, to jistě není překvapení. Nejsignifikantnější pro jejich přístup k cizosti a jinakosti je fakt, že o ní téměř nemluví. Toto mlčení ale už samo o sobě vypovídá mnoho.¹⁹ Přesto se chci věnovat těm několika málo poznámkám, které lze v utopických textech přece jenom

19 Domnívám se, že vztah k problému cizosti dobře ukazuje následující výňatek ze *Slunečního státu*. Jde o poznámku až absurdní, když si uvědomíme, že nikde jinde v textu není Japonsko, vztah Slunečňanů k Japonsku ani žádná jiná souvislost s touto zemí zmíněna: „[...] černá barva se jim [Slunečňanům] protíví stejně jako každá špína; proto

nalézt (a po pravdě se objevují spíše mimochodem). Utopie tedy prvek cizosti nepředpokládá. Jinakost je vhodná pouze do té míry, do jaké slouží jako rozmanitost jednotlivých součástí dohromady spolupracujícího systému. To odpovídá například i Foucaultově teorii správného výcviku: každý prvek provádí přesně určený pohyb a na něj navazuje další tak, že společně vytvářejí dobře fungující řadu. I koncept dělby práce předpokládá tuto různost v jednotě. Jinakost tedy musí být funkční a v této podobě se samozřejmě vyskytuje i v utopických textech. Ostatně nelze v takovém případě ani mluvit o cizosti, ale o funkční diferenciaci.

Cizinec je v klasických utopiích zmiňován jako nepřítel,²⁰ nebo jako návštěvník, který se zastaví a opět odchází, často pošetilý a nepoučený, tedy směšný ve svém chování.²¹ Tak je tomu v případě velvyslanců jiných národů, kteří se nepoučení o chladném vztahu Utopijských ke zlatu a přepychu vůbec, honosí bohatstvím a jsou tím pro smích veškerému obyvatelstvu. Pokud jsou Utopijští ve vztahu k jinému národu, pak jako moudřejší rádce či jako arbitr. Zastávají tedy simmelovskou pozici cizince-arbitra, který je ze své pozice schopen nadhledu a spravedlivého rozhodování. O této své pozici nezapochybují. Campanella připouští jistou otevřenost, nikoli však k lidem, ale ke znalostem a zkušenosti, jakkoli je v porovnání s vlastní zkušeností primitivní: „Němčině [obyvatelů Slunečného státu] vysílají své lidi, aby poznávali zvyky jiných národů, a nejlepší z nich vždy přejímají.“ (1979: 28) Nejde však o zkušenost, která by přicházela k nám, ale o vybírání prvků, které se ukážou být vhodné, z jejich vlastního prostředí. Domů jsou přinášeny jaksi očištěné od ostatních kulturních nánosů, které by mohly vlastní kulturu ohrozit. Všechny tyto zmiňované vztahy k/s cizinci a s cizostí jsou však vnější, cizost jako součást struktury samotné společnosti, tak jak její

nesou Japonce pro jejich zálibu v tmavých barvách.“ (Campanella 1979: 26)

20 Ostatně i Simmel se v krátkém eseji *Člověk jako nepřítel* pozastavuje nad tím, že před rozvojem obchodu se spolu lidé setkávali téměř výhradně jako členové nepřátelských skupin (1997: 34–43).

21 Z tohoto hlediska jsou utopické texty kulturocentrické, stejně jako byl Kolumbus v již jednom zmiňovaném Todorově textu *Objevení Ameriky*.

přítomnost chápe například Simmel, se nepředpokládá. Ilustrativní je příklad postupu kolonizování nových území Utopijskými: V případě potřeby nového prostoru jsou vysláni osadníci do „kteréhokoli kraje, kde domorodcům zbývá hojně neobdělané půdy. Takovou osadu zřizují podle svých vlastních zákonů, přiberou však do ní tamní domorodce, chtějí-li s nimi žít společně. Setkají-li se se souhlasem, snadno s nimi splývají v jediné životní společenství s týmiž mravy, a to k dobru obou národů; svou civilizací totiž způsobí, že země, která se předtím zdála skoupá a neúrodná pro jeden národ, stane se bohatě postačující pro oba. Odmítají-li domorodci žít podle Utopijských zákonů, vyženou je z toho území a sami se o něj rozdělí. Narazí-li osadníci na branný odpor, utkají se válkou.“ (More 1978: 69) Jinými slovy zde mluvíme o *kolonizaci*. Tímto procesem pak vznikají i v utopii dva typy lidí: my a oni, tedy ti, kteří se nepodřídili našemu řádu a zůstávají cizincem. Michael Waltzer podotýká, že k cizinci nemáme stejnou povinnost jako k lidem z vlastní skupiny, zvažujeme náklady a výhody, které nám může vztah s ním poskytnout. (1984: 32) Toto vážení se projevuje například v myšlence žoldácké armády, kterou financují Utopijští, neboť „[žoldáky] vystavují nebezpečí raději nežli své spoluobčany“ (1978: 74). (Je to také jediný důvod, proč uchovávat nějaké zlato a peníze, které by jinak byly už zcela nepotřebné.)

Promýšlení válek a válečných nákladů ukazuje, že vedle postavy cizince, který přichází z vnějšku a opět neškodně odchází, popřípadě je nenásilně eliminován, se objevuje cizinec nebezpečný. Ohrožující dobyvatel, před kterým jsou město a jeho společnost dokonale chráněny nejen nedobytným systémem hradeb, ale svou podstatou, neboť všichni obyvatelé bez rozdílu prochází vojenským výcvikem (*Sluneční stáť*). Války, které jsou obyvatelé Slunečního státu nuceni vést, jsou především válkami obrannými. Jejich důvodem je fakt, že mnozí obyvatelé jiných států, jejichž správa není tak dokonalá, touží po životě v takové ideální společnosti. Panovníci těchto království tedy vyhlásí války, které však, jak jinak, bývají vždy vítězné pro „Slunečňany“. Ti pak rozšiřují svůj řád dále: „Všechny majetek podrobených národů a těch, které se dobrovolně vzdaly, přechází ihned do společného vlastnictví. Do zmíněných států je ihned dosazována posádka a úředníci ze Slunečního státu a přemožení se postupně

přiučují zvykům Slunečního státu, svého společného hlavního města, kam posílají studovat své děti.“ (Campanella 1979: 33)²²

* * *

Spolu se změnou společnosti přestali být i utopie zaměřeny vojensky, jejich jádro se přeneslo k otázce výroby a průmyslu. Stejně jako v reálném životě i ideální města ztratila hradby. A objevil se důraz na pokrok, na fakt, že při správném postupu se kdesi v budoucnosti dokonalosti musíme dobrat. Nejznámějšími zástupci tohoto směru utopického myšlení, které stojí na hranici literárního žánru a vědeckého pojednání, jsou mezi jinými Robert Owen, Henri de Saint-Simon, Etienne Cabet a konečně také Charles Maria Fourier. Jemu se budu v následujícím prostoru krátce věnovat. U něj je vize pokroku směrem k dokonalosti obsažena například ve schematizaci sociálního vývoje lidstva, tedy jakési periodizaci dějin. Píše: „Naším údělem je kráčet vpřed: každá sociální perioda musí postupovat směrem k periodě vyšší; přáním přírody je, aby barbarství tíhlo k civilizaci a blížilo se jí po stupních; aby civilizace tíhla ke garantismu a garantismus k jednoduché asociaci a podobně k dalším periodám.“ (Fourier 1983: 14) Vrcholem pak má být harmonická společnost a život v asociacích, tedy „družstvech“ zajišťujících „blahobyť“ všem svým obyvatelům, kteří společně žijí v sídlištích, jejichž architektonický model se stal známý pod označením *falanga*. A nejen zde, ale obecně můžeme říci, že fyzickým i duchovním centrem těchto sídel přestávají být chrámy a paláce a stávají se jimi budovy výroben, průmyslových

22 Tato citace je důležitá i z koncepčního úhlu pohledu: mimoděk prozrazuje, že město není významné pouze jako fyzická struktura, ale jako mocenské centrum ovlivňující a přitahující širší okolí. Simmel to popsal těmito slovy: „Nejvýznamnější charakteristikou metropole je tato funkční extenze za fyzické hranice, která zas dodává životu ve městě váhu, důležitost a odpovědnost. [...] město [se] skládá ze všech svých vlivů, které sahají za jeho bezprostřední hranice.“ (1966: 22) To znamená, že k městu jako fyzické struktuře a městu jako struktuře sociálních vztahů se zde připojuje další pohled na město jako na prvek ovlivňující své široké okolí. Z hlediska problematiky globalizace je tento pohled v urbánní sociologii velmi významný.

podniků a také společenských místností, ve kterých dochází prostřednictvím kolektivního vzdělávání a kultivace těla i ducha k obecnému zdokonalování člověka.²³

Tak jako se mění reálná města, proměňuje se i přístup k cizinci a jinakosti. V příkladech, kterým jsme se věnovali výše, byl vyjádřen vojenskou silou, dokonalostí a omračivou velkolepostí městských hradeb, jakož i silou armády. Nyní se setkáváme se zdůrazněním (i předtím přítomného, ale nezdůrazňovaného) administrativního přístupu, který dohled nad prostorem vykonává technikami jemnějšími, ale snad o to účinnějšími.²⁴ Administrace znamená zaznamenávání co největšího množství informací o každém jednotlivci, který obývá v tomto konkrétním případě falangu. Jeho přesné zařazení na pracovní pozici a předem daná charakteristika činností, které má na programu, má pokud možno zabránit nepředvídaným událostem, které by nebylo možno řešit předem předepsaným způsobem. Tento administrativní přístup je zjevný i u emotivního a místy až „barokního“ Fouriera. Jako příklad uveďme časový rozvrh dne dvou typizovaných obyvatel falanstéry:

„Lukášův den v měsíci červnu:

- 3.30 budíček, přípravy
- 4.00 pracovní činnosti u skupiny v maštalích
- 5.00 pracovní činnosti u skupiny zahradníků
- 7.00 *snídaně*
- 7.30 ve skupině sekáčů
- 9.30 u zelinářů pod stanem
- 11.00 činnost v sérii pracujících ve stáji
- 13.00 *oběd*
- 14.00 činnost v sérii lesních prací
- 16.00 práce v dílnách

23 Jako příklad je možno uvést částečně realizované město Chaux Claudea Nicolase Ledoux, Owenův New Lanark, u nás Vítkovice, realizaci Baťova Zlína a nakonec také velká průmyslová města, která zažila prudký rozvoj a růst výhradně v souvislosti s rozvojem průmyslu na svém území.

24 Ovšem dimenze vojenství přesto zcela nemizí: slovo je koneckonců původně označením vojenské jednotky Alexandra Velikého.

- 18.00 činnost v sérii zalévačů
 - 20.00 na burze (viz poznámka)
 - 20.30 *večeře*
 - 21.00 účast na zábavních pořadech
 - 22.00 *spánek*
- pozn. V každé falanze existuje burza nikoli ke spekulaci s rentami a cenou potravin, nýbrž k sjednávání pracovních schůzek a organizaci zábavy.

Mondorův den v létě:

- 3.00 budíček, přípravy
- 4.00 ranní shromáždění, kronika nočních událostí
- 4.00 *přesnídávka*, první jídlo, po němž následuje industriální přehlídka
- 5.30 u skupiny lovecké
- 7.00 u skupiny rybářů
- 8.00 *snídaně*, četba novin
- 9.00 u skupiny kulturní pod stanem
- 10.00 mše
- 10.30 u skupiny v bažantnici
- 11.30 v knihovně
- 13.00 *oběd*
- 14.30 u skupiny ve sklenících
- 16.00 u skupiny pěstující exotické rostlinstvo
- 17.00 u skupiny pečující o sádky
- 18.00 *svačina* pod širým nebem
- 18.30 u skupiny chovající merinské ovce
- 20.00 na burze
- 21.00 *večeře* 5. jídlo
- 21.30 kulturní vyžití; koncert, bál, divadelní představení, recepce
- 22.30 *spánek*“:

(Fourier 1983: 121–122, kurziva Fourier)

Každý člověk, který chce žít ve společenství popisovaném Fourierem, se musí podřídít tomuto dennímu řádu. Tím se ale z cizince stává našinec – přesný rozvrh nedává možnost věnovat se jiným činnostem než předem naplánovaným a kontrolovaným. Jinakost je

okamžitě viditelná, zachytitelná a nemá zde místo.²⁵ Zároveň administrativní techniky umožňují „objevení se“ cizince uprostřed vlastní komunity. Cizinec již není pouze ten, kdo přichází zpoza hradeb, kdo je velvyslancem jiného státu či obchodníkem z Orientu. Cizincem se může narodit nebo stát kdokoli, kdo z nějakého důvodu nenajde místo na žádné pozici v tabulce vytvořené za účelem správy společnosti.

U města Guise nechal v polovině 19. století Jean-Baptiste André Godin (1817–1888), zakladatel známé továrny na kamna, postavit sídliště (tzv. Familistères) pro své zaměstnance. Sám byl přesvědčeným fourieristou, a tak se pokusil o to, na co sám Fourier nikdy neměl finance: zrealizoval sociální experiment a financoval tak výstavbu nejznámější fourierovské architektury vůbec. Ke třem obytným budovám patřily ještě další služby: lázeň a prádelna, družstevní obchody, zahrada k rekreaci, škola i divadlo. Ještě dnes je část budov v soukromém vlastnictví a lidé zde bydlí.²⁶ Michel Foucault však celý projekt glosoval slovy: „Godinova architektúra bola výslovně zameraná na oslobodzovanie ľudu. Máme tu niečo, čo ukazuje schopnosť obyčajných robotníkov podieľať sa na výkone ich profesie. Súčasne to bol dosť dôležitý znak i nástroj autonómie pre skupinu robotníkov. Nikto však nemohol prísť na svoje pracovisko alebo ho opustiť bez toho, aby ho každý nevidel – tento architektonický aspekt mohol byť dosť ťaživý.“²⁷ (Foucault 2000b: 34; překlad M. Marcelli)²⁸

* * *

25 Ba co víc, Fourier ani nepředpokládá, že by se někdo chtěl jeho systému vzpírat. Je to jaksi nepředstavitelné v situaci, kdy je všem zajištěno „blaho“ a šťastný život.

26 Samozřejmě existují rozdíly mezi Fourierovou vizí a Godinovým experimentem. Hlavní rozdíl tkví v zachování rodiny v životě obyvatel Guise. K rozpuštění rodiny v kolektivním životě, po kterém volal nejen Fourier, ale také další utopisté, nikdy nedošlo, nanejvýš pouze krátkodobě (např. Holloway 1966, Manuel 1967, k tematice Guise Freitag 2006).

27 V anglické verzi tohoto textu je tento aspekt architektury označen přímo jako „totally oppressive“ (Faubion, 2000: 355).

28 Více informací a obrazový materiál lze dohledat na <<http://www.familistere.com/site/index.php>>.

Mnou uváděné příklady spadají do té části utopické tradice, která oslavuje lidskou tvořivost a vynalézavost, vyjadřuje touhu vzít život v každém jeho aspektu do svých rukou a ovládnout své sny i pudy, vytvořit společnost bez náhod, které komplikují existenci. Jak jsem řekla, taková skutečnost však vyžaduje přísnou kontrolu vnitřního i vnějšího prostředí, rozumějme kontrolu a přehled (tedy moc) nad okolím města i nad společností, která město obývá. Nepředvídatelný cizinec do takové představy nepatří. Ve chvíli, kdy se člověk stane předvídatelným, přestává být cizincem. Poslední fakt, který musím krátce zmínit, je ten, že popisy ideálních měst jsou do značné míry antiměstské – Fourierem navrhovanou formu osídlení bychom městem nazvali jen s velkými obtížemi. Mimo jiné pravděpodobně proto, že spojujeme město právě s setkáváním a soužitím cizinců, s ruchem a rejmem nepředvídaných událostí. S oním zmiňovaným inovativním potenciálem, který v sobě tato náhodná setkání plná různorodosti nesou. Ideální město a jím obývaná ideální společnost tyto rysy inovativnosti postrádá. Je podřízeno řádu, který je stabilní, a tedy neměnný. Ideál postrádá dynamiku, protože již není co zdokonalovat. Je konec. Pro každodenní městský život je ovšem dynamika nezbytná, protože je spojena s životem veřejného prostoru.

Literatura

- Alan, Josef; Petrussek, Miloslav. 1996. *Sociologie, literatura, politika*. Praha: Karolinum.
- Castells, Manuel. 1999. „The informational City is a Dual City: Can It Be Reversed?“. In Schön, Donald, A.; Sanyal, Bish; Mitchell, William. J. (eds.). *High Technology and Low-Income Communities: Prospects for the Positive Use of Advance Information Technoogy*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, s. 25–41.
- Campanella, Thomasso. 1979. *Sluneční stát*. Praha: Mladá fronta.
- Donnelly, Dorothy, F. 1998. *Patterns of Order and Utopia*. Macmillan Press Ltd.
- Faubion, James D. (ed.). 2000. *Michele Foucault. Power*. Penquin Books.
- Foucault, Michel. 1999. *Dějiny sexuality I.: Vůle k vědění*. Praha: Herrmann & synové.

- Foucault, Michel. 2000a. *Dobližet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, Michel. 2000b. *Moc, subjekt a sexualita*. Bratislava: Kalligram.
- Fourier, Charles. 1983. *Velká metamorfóza. Výbor z díla*. Praha: Mladá fronta.
- Freiteag, Barbara. 2006. „The familistery of Guise: An Utopia realized“. *Diogenes* [online]. Poslední revize 4. 3. 2008 [cit. 29. 12. 2007]. Dostupné z <<http://dio.sagepub.com/cgi/reprint/53/1/88>>.
- Hall, Peter. 1998. *The Cities in Civilization, Culture, Innovation and Urban Order*. London: Phoenix.
- Holloway, Mark. 1966. *Utopian Communities in America 1680–1880*. Dover Publications, Inc.
- Kumar, Krishan. 1991. *Utopianism*. Buckingham: Open University Press.
- Kumar, Krishan. 2003. „Aspects of the Western Utopian Tradition“. *History of the human sciences* 16(1): 63–77.
- Manuel, Frank Edward (ed.). 1967. *Utopias and Utopian thought*. Boston: Beacon Press.
- More, Thomas. 1978. *Utopie*. Praha: Mladá fronta.
- Mumford, Lewis. 1967. „Utopia, the City and The Maschine“. In F. E. Manuel (ed.). *Utopias and Utopian thought*. Boston: Beacon Press, s. 3–24.
- Şennett, Richard. 1996. *Flesh and Stone*. W. W. Norton.
- Šuleřová, M. 2006. „Potenciál a limity městského prostoru“. *Sociální studia* (2): 41–63.
- Todorov, Tzvetan. 1996. *Dobytí Ameriky: Problém drubého*. Praha: Mladá fronta.
- Vitruvius. 1979. *Deset knih o architektuře*. Praha: Svoboda.
- Waltzer, Michael. 1983. *Spheres of justice*. Basic Books.

MESTO VO SVETLE UDRŽATEĽNEJ DIVERZITY: NIEKOĽKO POZNÁMOK K VÝSKUMU SÚČASNÉHO MESTA¹

Alexandra Bitušíková

Ústav vedy a výskumu, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Abstrakt

Cieľom štúdie je priniesť prehľad problémov a prístupov k výskumu a managementu udržateľnej diverzity v urbánnom prostredí z pohľadu sociálnych vied. Diverzita je aktuálnou témou odborných, politických, ekonomických, sociálnych aj kultúrnych diskusií najmä v rozvinutých krajinách, ktoré sú destináciou rastúceho počtu migrantov. Sleduje sa buď ako zdroj možného konfliktu a napätia, alebo ako pozitívna hodnota, ktorá môže viesť k trvalo udržateľnému rastu lokality a spoločnosti. Domovom diverzity sú mestá. Urbánne prostredie je tým, kde je rozmanitosť najevidentnejšia. Výskum diverzity v urbánnom prostredí je často aplikovaným výskumom, vyvolaným potrebou riešiť problémy spôsobené rastom diverzity s cieľom dosiahnuť sociálny trvalo udržateľný rozvoj v meste, čo znamená redukovať úroveň exklúzie znevýhodnených a marginalizovaných skupín a eliminovať stupeň sociálnej a priestorovej fragmentácie a segregácie.

1 Táto práca bola čiastočne podporená z projektu Siete excelentnosti (*Network of Excellence*) „Trvalo udržateľný rozvoj v diverzifikovanom svete“ (*Sustainable Development in a Diverse World*), akronym SUS.DIV, číslo kontraktu CIT3-CT-2005-513438.

Projekt je súčasťou 6. rámcového programu Európskej komisie v rámci priority 7 „Občania a vládnutie vo vedomostnej spoločnosti“ (*Citizens and governance in a knowledge-based society*) a realizuje sa v období od septembra 2005 do septembra 2010. Sieť zlučuje výskumných pracovníkov 31 inštitúcií z 12 krajín Európy. Jej hlavným cieľom je multidisciplinárny komparatívny výskum, ktorý má prispieť k lepšiemu pochopeniu vzťahu kultúrnej diverzity a trvalo udržateľného rozvoja vo svete.

Úvod

Štúdia prináša prehľad vybraných okruhov problémov súčasného, predovšetkým aplikovaného výskumu diverzity a udržateľného rozvoja v mestskom prostredí z pohľadu sociálnych vied.² Príspevok si nenárokuje úplnosť a jeho cieľom nie je hĺbková analýza jednotlivých problémov a prístupov.³ Kľúčovým slovom v štúdiu je termín diverzita, ktorý možno z hľadiska rôznych disciplín definovať a vysvetľovať rôzne. V tomto príspevku narábam s pojmom diverzita v širokom význame bez jednoznačných prívlastkov, ktoré by diverzitu charakterizovali podľa jednej a jedinej nálepky.

S termínmi diverzita (biodiverzita) a udržateľný rozvoj sme sa od osemdesiatych rokov 20. storočia stretali najmä v environmentálnej a ekologickej literatúre v súvislosti s prehľbujúcimi sa environmentálnymi zmenami vo svete a s nimi súvisiacimi sociálnymi problémami ľudstva. S postupným vývojom oboch konceptov, najmä s výraznejším príklonom k štúdiu miest v globálnom kontexte v deväťdesiatych rokoch 20. storočia, sa ich chápanie rozšírilo o nové, sociálno-kultúrne dimenzie a nadobudlo politický význam. Nevyhnutné prepojenie problémov životného prostredia a sociálnych faktorov sa najvýraznejšie prejavilo v rozvojových diskurzoch a programoch (Polese – Stren 2000: 15). Dôvodom pre hlbšie štúdium vzťahu sociálnej a kultúrnej diverzity (v širokom význame slova, odlišujúc ju od biodiverzity) a udržateľného rozvoja je najmä uvedomenie si globálneho rozsahu problému, ktorý súvisí s masívnymi mobilitami a migráciami,

2 Niektoré časti príspevku boli v inej verzii publikované v príspevku: Bitušíková, Alexandra. 2007. „Trvalo udržateľný rozvoj a diverzita v sociálnych vedách: Mapovanie výskumného priestoru a hľadanie súvislostí.“ In Bitušíková, Alexandra (ed.). 2007. *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. Teoretické východiská k štúdiu diverzity*. I. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela.

3 Štúdia čerpá z vybraných dostupných publikácií a štúdií z oblasti sociálnych vied, predovšetkým sociálnej antropológie, sociológie, politických vied, humánnej geografie a ekonómie, ktoré boli publikované v anglickom jazyku a geograficky pokrývajú rôzne svetové regióny. Je odrazom rôznosti a neraz aj nejednoznačnosti prístupov k štúdiu udržateľného rozvoja a diverzity.

prenášajúcimi ľuďmi, kapitál, technológie aj kultúrne prvky cez národné hranice do stále sa zväčšujúceho globálneho, transnárodného priestoru. Dôsledkom týchto globálnych procesov je zvyšovanie diverzity (sociálnej, etnickej, kultúrnej, náboženskej, jazykovej, vekovej, sexuálnej atď.), s ktorou často ide ruka v ruke aj prehlbovanie sociálnej nerovnosti, narastanie kultúrnych konfliktov a politickej fragmentácie vo svete. Migrácia a imigrácia ako aj integrácia migrantov do spoločnosti sú jednou z najfrekvencovanejších tém v politických debatách v Európe a v iných, najmä ekonomicky vyspelejších krajinách sveta. Ako píše Zygmunt Bauman, súčasní obyvatelia sveta sú „aj v pohybe rozdelení“ a možno ich deliť na „tých hore a tých dole“ (Bauman 2000: 82–83). Pre „tých hore“ – globálne mobilných podnikateľov, manažerov, akademikov, predstaviteľov transnárodných korporácií a organizácií – sa svet otvoril a priestor i hranice stratili pôvodný význam. Pre „tých dole“ sa priestor i možnosti zmenšujú, najmä v súvislosti so zavádzaním stále prísnejších imigračných politík. Svety „tých hore a tých dole“ sa diametrálne odlišujú, aj keď existujú vedľa seba.

Národné, regionálne i lokálne vlády sú nútené hľadať cesty, vedúce nielen k zmierneniu sociálnych rozdielov a možných konfliktov vyplývajúcich z rastúcej diverzity, ale aj k rozvíjaniu stratégií a praktík udržateľného vývoja, zameraných na spoluprácu rôznych skupín, definovaných na základe kategórií ako napr. etnicita, náboženstvo, jazyk, kultúra, sexuálna orientácia, vek, záujmy a pod. Keďže diverzita je často nositeľom kontroverzných záujmov a názorov, možno ju vnímať ako potenciálny zdroj konfliktu a konfrontácie, na druhej strane diverzita prináša nové možnosti rozvoja vedúce k ekonomickému rastu a k integrácii a kohézii, čo potvrdzujú viaceré štúdie o ekonomickom, sociálnom a kultúrnom prínose diverzity (napr. Florida 2005, Hall 1998, Landry 2000, Ottaviano – Peri 2004 a i.). Názory na diverzitu a jej miesto v spoločnosti oscilujú od vysoko negatívnych po optimisticky pozitívne – záleží od uhla pohľadu každého autora, a to nielen odborného, ale často aj politického.

Problém diverzity – rôznosti, rozmanitosti, heterogenity či plurality – je jednou z nosných tém súčasného sveta. Ideály národného štátu a kultúrnej jednoty národných celkov sú dnes stále viac konfrontované s realitou rôznorodosti a multikulturalizmu takmer

v každej súčasnej spoločnosti. Čoraz častejšie sa ozývajú hlasy sociálnych vedcov, že národný štát a národné identity sú v kríze a ovplyvňované zväčša anonymnými silami nadnárodného charakteru (Bauman 2000: 56; Hall 1991: 26). Pre národný štát, ktorý sa často definuje na základe spoločnej kultúrnej, etnickej či náboženskej jednoty, je diverzita výzvou (najmä ak sa chápe vo význame diverzity kultúrnej, etnickej či náboženskej). Národný štát síce môže diverzitu tolerovať alebo akceptovať, to ale nezaplní priestor medzi „nami“ a „tými druhými“ (Enache 2005). Pravdou je, že aj keď mnohí vedci a politickí analytici spochybňujú úlohu národného štátu v epoche globalizácie, pre väčšinu obyvateľov národných štátov sú spoločná etnicita, jazyk, teritórium či spoločná história a kolektívna pamäť silným spojivom, v ktorom je málo miesta pre „iných“.

K HISTÓRII VÝSKUMU DIVERZITY

Diverzita preniká do spoločenských a politických debát na celom svete, i keď sociálne, ekonomické, historické a legislatívne kontexty, v ktorých diskusia vznikala a vzniká, sa v jednotlivých krajinách líšia.⁴ Diverzita má mnoho dimenzií a sleduje sa v rôznych súvislostiach

4 Politika diverzity (*diversity policies*) v USA vznikala odlišne než v európskych krajinách a metropolách. V USA bola východiskom vzniku konceptu diverzity od konca sedemdesiatych rokov 20. storočia legálne a politicky motivovaná sociálna spravodlivosť, ktorá viedla k tomu, že sa stratégia diverzity postupne dostala do rozvojových plánov a misií všetkých univerzít, škôl a aj iných organizácií. V Európe sa koncept diverzity vyvíjal od šesťdesiatych – sedemdesiatych rokov 20. storočia v súvislosti s rastom hnutí za ľudské práva a odmietaním politiky asimilácie etnických imigrantov a neskôr s politickým konceptom rovnosti (*equality policies*) alebo rovnosti príležitostí (*equal opportunities*), spájaným pôvodne najmä s rasou a rodom. Neskôr k tomuto chápaniu pristúpil ekonomický aspekt, založený na premise, že ak spolu pracujú jednotlivci rôzneho pôvodu a rôznej príslušnosti, dochádza k zmene prístupov a lepšiemu riešeniu problémov, t. j. diverzita tu vystupuje v úlohu sluhu businessu a marketingu.

(vo vzťahu k sociálnym, kultúrnym, etnickým, náboženským a i. skupinám, identite, multikulturalizmu, interkulturalizmu, inklúzii a exklúzii, integrácii, atď.). Je jedným z kľúčových slov aj v urbánnych štúdiách, predovšetkým v urbánnej sociológii a v urbánnej antropológii. Už jeden zo zakladateľov urbánnej sociológie a predstaviteľ chicagskej školy Louis Wirth vo svojej práci *Urbanism as a Way of Life* (1938) označil diverzitu – heterogenitu za jeden z hlavných znakov mesta. Štúdium rozdielov a rozdielnosti sa stalo dôležitou témou výskumu aj ďalších reprezentantov chicagskej sociologickej školy – Roberta Parka, Ernesta Burgessa a Rodericka McKenzieho.

Od šesťdesiatych – sedemdesiatych rokov 20. storočia urbánni vedci marxistického a neskôr feministického smeru upriamili svoju pozornosť na výskum dôvodov a implikácií sociálnych rozdielov a nerovností v mestskom prostredí. Marxistické teórie sledovali urbánne prostredie z hľadiska štrukturálnej nerovnosti (sociálnej, ekonomickej a politickej; Stevenson 2003: 36), ignorovali však rodovú a kultúrnu perspektívu miest. Feministické teórie v urbánnom štúdiu diverzity, ktoré sa začali presadzovať od sedemdesiatych rokov 20. storočia, poukázali na rodovo-priestorovú segregáciu v meste, t. j. že ženy a muži, aj keď žijú v tých istých domoch a štvrtiach, používajú a vnímajú mestské priestory iným spôsobom a okupujú odlišné priestory pre prácu a voľný čas. Z tohto pohľadu sa mesto delilo na mužské a ženské zóny a priestory (napr. McDowell 1983).

Ďalší prístup k štúdiu diverzity v mestskom prostredí, nastupujúci po feministickej teórii, predstavili kultúrne štúdiá (*cultural studies*), ktorých hlavným cieľom výskumu sa od deväťdesiatych rokov 20. storočia stala otázka vzťahu mesta, urbanizmu ako mestského spôsobu života, identity a diverzity (Stevenson 2003: 40). V poslednom desaťročí k takto poňatým konceptom pristúpilo štúdium diverzity ako pozitívneho zdroja príležitostí a prostriedku na dosiahnutie vyšších cieľov a lepších výsledkov. V misiách rôznych inštitúcií ako aj v stratégiách miest a regiónov sa uvádza, že pestovanie a podporovanie diverzity je prioritou, vďaka ktorej je možné prijímať najlepšie riešenia. K chápaniu diverzity v tomto pragmatickom ekonomickom význame prispeli mnohé štúdiá a publikácie, napr. práce Richarda Floridu (2002, 2004), ktoré oslavujú diverzitu ako jeden z aspektov

rastu kreatívnej triedy vzdelanostných pracovníkov, prispievajúcich k úspechu na globálnom trhu. Florida tvrdí, že otvorenosť a tolerancia voči príslušníkom iných etnických skupín, iných sexuálnych orientácií a vôbec rôznych minorít je v úzkej korelácii k inováciám a ekonomickému úspechu mesta, regiónu či krajiny. Čím vyššia je otvorenosť a tolerancia k „iným“, tým vyšší je ekonomický rast (Florida 2004: 25). Ekonomický – business uhol pohľadu na diverzitu ako na pozitívum, výhodu či príležitosť v mnohom ovplyvnil politické a rozvojové stratégie miest najmä v USA a v Kanade.

MULTIKULTURALIZMUS A INTERKULTURALIZMUS AKO MESTSKÉ STRATÉGIE

Domovom diverzity sú mestá. Tie najviac priťahujú domácich aj cudzích migrantov, poskytujú širokú škálu pracovných a spoločenských príležitostí i priestor pre anonymitu. Mestá odrážajú diverzitu obyvateľov samotných ako aj diverzitu ich tradícií, rituálov, viery, vedomostí, aspirácií, životných návykov, štýlov a stratégií. Podľa Deborah Stevenson je to práve urbánne prostredie, kde je rozmanitosť najevidentnejšia a kde existuje najväčšia sloboda byť „iným“. Mestá sú priestorom, kde sa diverzita rodí a kde je zvyčajne aj najviac tolerovaná (Stevenson 2003: 41). Charles Landry považuje diverzitu v širokom ponímaní za hlavný element urbánnych priestorov a aktivít, vedúcich k vizuálnej stimulácii. Tým sa diverzita stáva ústrednou témou, ale aj výzvou miest 21. storočia (Landry 2006 : 253). Súčasný urbánny výskum je často aplikovaným výskumom motivovaným potrebou riešiť problémy mesta, spôsobené práve rôznymi dôsledkami rastúcej diverzity.

Jednou z hlavných stratégií miest pri riešení problémov spolužitia rôznych skupín, etnických a náboženských menšín, imigrantov alebo potomkov imigrantov, ktorým spoločnosť nevytvorila podmienky pre začlenenie sa do pracovného života a odsúdila ich na život v predmestiach a getách, bola ešte v deväťdesiatych rokoch 20. storočia politika multikulturalizmu a menšín (*multiculturalism and*

minority policias).⁵ Stavala na predpoklade, až politickej ortodoxii, rovnosti a spolužitia rôznych kultúr a na práve každého občana a každej skupiny vyznávať svoju kultúru, žijúc paralelne vedľa seba, z čoho ale nevyplývala žiadna povinnosť stretávať sa, miešať či spolupracovať s inými skupinami. Multikulturalizmus bol vnímaný pozitívne ako ideál tolerancie, rovného zaobchádzania, rovnosti príležitostí a práv menšín na zachovanie ich kultúrneho dedičstva. Na jednej strane oslavoval diverzitu kultúr ako pragmatickú výhodu, ktorá je pre spoločnosť prospešná a zaujímavá, na druhej strane ale jeho prax podporovala svet organizovaný okolo osi oddeľujúcej minority a majoritu (Hirt 2005: 43). V krajinách, kde sa ideológia multikulturalizmu najviac inštitucionalizovala (napr. v USA, Kanade, Austrálii, Veľkej Británii, Holandsku a Dánsku), má jeho chápanie rôznorodé podoby a odráža rozličné praktiky a politické stratégie. Ako píše Leonie Sandercock, tak ako existujú rôzne multikultúrne spoločnosti, tak existujú aj rôzne multikulturalizmy (Sandercock 2004: 17). Ich spoločnou črtou ostáva, že v konečnom dôsledku podporujú členenie spoločnosti na minority a majority.

Práve zo spomenutých dôvodov sa v posledných rokoch 20. storočia začala politika multikulturalizmu prehodnocovať a reteoretizovať. Ukázalo sa, že multikulturalizmus môže viesť nie k integrácii, ale skôr k segregácii či izolácii kultúr alebo k nadradeniu jednej skupiny, minority alebo kultúry nad inou/ inými. Viacerí sociálni vedci, ktorí sa problematike multikulturalizmu venujú už od sedemdesiatych rokov 20. storočia (napr. Goldberg 1994, Gutman 1994, Grillo 1998, Baumann 1999, Joppke 2003, Kymlicka 2003), sledujú, ako rôzne spoločnosti a národné vlády prijímajú a manažujú diverzitu a akým spôsobom rozvíjajú politiku multikulturalizmu. V odborných kruhoch sa ozývajú aj radikálne hlasy, ktoré kritizujú alebo odmietajú multikulturalizmus a s ním často aj diverzitu (napr. Scheffer 2000, Rowthorne 2003) ako fenomén ohrozujúci národné hodnoty, identitu a sociálnu kohéziu. Vychádzajú zo skupinových stereotypov, že

5 V príspevku sa nezaobrám multikulturalizmom z pohľadu vedeckých teórií, skôr sa sústreďujem na aplikovaný multikulturalizmus, od ktorého sa odvíjajú konkrétne stratégie a politiky miest pri riešení problémov vyplývajúcich zo spolužitia rôznych skupín a minorít.

etnické menšiny nie sú schopné integrácie do majoritnej spoločnosti. Iní oponenti multikulturalizmu kritizujú najmä fakt, že multikulturalizmus stavia na kolektívnej identite, zväčša etnickej, rasovej alebo kultúrnej, popiera jej premenlivosť a kontextuálnosť (Hirt 2005: 116) a odmieta mnohovrstevnú individuálnu identitu.

Na začiatku nového milénia sa popri alebo namiesto multikulturalizmu objavuje rétorika a politika interkulturalizmu. Jej prívrženci tvrdia, že nestačí verbálne vyznávať – oslavovať diverzitu a dať ľuďom možnosť rozvíjať ich kultúru na základe ich etnických, kultúrnych či náboženských (a iných) rozdielov, ale je potrebné vytvárať príležitosti na stretávanie a spoluprácu ľudí majúcich spoločné ciele, ktoré nie sú definované len na základe etnicity či náboženstva (napr. Easton 2006, Vertovec 2005). Každý človek má istú kultúrnu ukotvenosť. Kultúra ale nie je statická a homogénna, je stále sa meniaci, dynamická a diverzifikovaná a vyvíja sa v interakcii s inými kultúrami v spoločnosti, čo ovplyvňuje aj dynamiku vývoja individuálnych identít. Interkultúrny pohľad sa pozerá na kultúrnu diverzitu spoločnosti ako na pozitívum, kde interkultúrny dialóg a spolupráca je základným elementom vývoja. Leonie Sandercock ako zástankyňa interkulturalizmu zdôrazňuje, že pocit spolupatričnosti, začlenenia a identifikácie s interkultúrnou spoločnosťou nemôže byť založený na etnicite, spoločne zdieľanej kultúre, rasovej príslušnosti či náboženstve, ale na spoločnom záväzku voči politickej komunite, čo si vyžaduje posilnenie občianskeho princípu (Sandercock 2004: 18–19).

Koncept udržateľnej diverzity v mestách v súčasnosti stále viac stavia na interkulturalizme a otvorenosti, ktoré možno dosiahnuť cez rôzne projekty a praktiky podporujúce proaktívne interakcie, komunikáciu a výmenu medzi príslušníkmi rôznych kultúr, skupín a menšín. Interkulturalizmus sa pozerá na diverzitu ako na príležitosť a na prípadný konflikt ako na prirodzený a kreatívny proces. Otvorenosť v kontexte interkulturalizmu možno sledovať vo viacerých sférach vplyvu:

1. v inštitucionálnej základni (legislatíva umožňujúca získanie občianstva, kurzy pre prisťahovalcov, prístup k zdravotným a sociálnym službám atď.);
2. v pracovnom prostredí (otvorenosť pracovného trhu, prítomnosť príslušníkov iných etník/ náboženstiev a pod. v pracov-

- ných kolektívoch, počet interkultúrnych mediátorov, tlmočníkov v nemocniciach atď.);
3. v občianskej spoločnosti (počet príslušníkov rôznych etník, náboženstiev a pod. vo výboroch a správnych radách zdravotných, sociálnych a vzdelávacích zariadení a vo vedení nevládných občianskych organizácií, počet etnicky/ kultúrne/ nábožensky zmiešaných klubov, politických strán, škôl – edukačné a kreatívne aktivity poskytujú veľa príležitostí pre interakciu medzi rôznymi kultúrami);
 4. vo verejných priestoroch (existencia etnicky zmiešaných štvrtí, miest dennodenných kontaktov ako športových klubov, vzdelávacích zariadení, knižníc, trhov, mládežníckych a komunitných centier atď.; prístup príslušníkov rôznych kultúr/ etník/ náboženstiev do všetkých častí a priestorov mesta a možnosť ich účasti na kultúrnych udalostiach v centrálnych častiach mesta; vnímanie exklúzie/ inklúzie vo verejných priestoroch; Landry 2006: 256–259).

Podľa štúdie Phila Wooda, Charlesa Landryho a Jude Bloomfield, ktorí identifikovali indikátory otvorenosti a interkulturalizmu v urbánnom prostredí vo Veľkej Británii, medzi dôležité ukazovatele patria spolužitie a susedstvo v zmiešaných komunitách, zmiešané manželstvá, multilinguálnosť, medzikultúrne siete a kontakty ako aj existencia stratégií interkultúrnej diverzity v miestnom zastupiteľstve. Autori štúdie tvrdia, že aj ak mesto nemá žiadne problémy či napätia existujúce na základe spolužitia rôznych skupín, neutrálny pasívny prístup nie je cestou k využitiu potenciálu, ktorý diverzita poskytuje. Tak isto nestačí chrániť príslušníkov rôznych skupín pred diskrimináciou, ale dôležité je snažiť sa využiť produktívny potenciál diverzity cez tzv. interkultúrnych mediátorov či inovátorov, t. j. ľudí, ktorí majú interkultúrne zručnosti (Wood; Landry; Bloomfield 2006).

DIVERZITA A URBÁNNE PRIESTORY

Štúdium diverzity je veľmi často úzko prepojené s problematikou urbánnych priestorov. Na jednej strane sa diverzita opisuje ako po-

zitívny jav, ktorý prispieva k rozvoju a integrácii mesta, mestských častí, námestí či ulíc. Na druhej strane sa stále viac objavujú výsledky výskumov, ktoré poukazujú na diverzitu ako na negatívny fenomén, ktorý mesto rozdeľuje na samostatné pevnosti a getá a vedie k priestorovej segregácii. Existencia väčšieho množstva verejných priestorov je jednou z charakteristík mesta. Tieto miesta odrážajú atmosféru a dynamiku mesta. Sú arénou spoločenského života, slúžiacou všetkým členom komunity (Kasinitz 1995: 273). Rôzne verejné mestské priestory využívajú často rôzne skupiny rôznym spôsobom, pritom sa všetci môžu s týmito priestormi identifikovať a považovať ich za „svoje“. Námestie je pre jedného miestom oddychu, pre iného pracovným priestorom, pre mladú mamičku miestom na prechádzku s kočíkom, pre businessmanov cieľom pracovného obeda, pre turistov atrakcia, pre bezdomovcov domovom. Mestské priestory a ich architektúra patria k dôležitým aspektom formovania urbánnej identity.

Politika diverzity znamená budovanie a podporu verejných priestorov na stretávanie, sociálnu interakciu a inklúziu príslušníkov najrôznejších vrstiev a skupín. Formovanie urbánnych priestorov, ktoré sú integrujúce, ktoré vytvárajú možnosti na stretanie rôznych identít (vo význame rôznych aktérov a ich mnohovrstevných identít, s ktorými do urbánnych priestorov vstupujú – napr. ako žena, príslušníčka strednej generácie, matka, verejná činiteľka, Slovenka a pod., pozn. aut.) a pozitívne oslovujú často kontrastné potreby rôznych skupín obyvateľstva, ostáva veľkou výzvou pre súčasné mestá (Beall 1997: 3). Orientácia na jednotky integrácie, ako nazvali miesta združujúce heterogénnu urbánnu populáciu a podporujúce interakcie rôznorodého obyvateľstva Edwin Eames a Judith Granich Goode (Eames; Goode 1977), bola donedávna v urbánnej antropológii veľmi populárna.

V poslednom desaťročí urbánno-antropologické výskumy súčasných miest poukazujú aj na nový procesuálny jav. Stále viac sa ozývajú názory, doložené výsledkami súčasných výskumov, že rastúca diverzita v mestách vedie k silnejúcej polarizácii a rozdeleniu na „getá homogenity“. Zdá sa, že obyvatelia miest, najmä príslušníci stredných a vyšších vrstiev, viac a viac vyhľadávajú a uprednostňujú prostredie, kde im nehrozí stretnutie s „diverzitou“, kde sa môžu vyhnúť všetkým „iným“ a kde si môžu udržať sociálnu kontrolu na „svojom“ teritóriu (Stevenson 2003: 44). Táto polarizácia nevzniká

len v rezidenčných štvrtiach, ale aj v centrách a verejných priestoroch, ktoré ešte donedávna slúžili rôznym vrstvám a skupinám urbánneho obyvateľstva, ale z ktorých sú v súčasnosti príslušníci nižších vrstiev a marginalizovaných skupín vylúčení. Mnohé verejné priestory (napr. parky, záhrady, ihriská atď.) sa privatizujú a uzatvárajú ako reakcia na požiadavky reprezentantov stredných a vyšších vrstiev, ktorí sa necítia príjemne či bezpečne v prítomnosti „diverzity“ (Stevenson 2003: 45). Z verejných priestorov sa tak vytláčajú nielen príslušníci často ekonomicky nižšie situovaných etnických skupín, ale aj bezdomovci, čudáci, žobráci – ľudia, ktorých rôzne životné situácie dohnali na okraj spoločnosti a ktorých ešte donedávna mestská spoločnosť tolerovala. Súčasné mesto akoby prestávalo byť priestorom, kde sa diverzita oslavuje, a távalo sa skôr miestom podozrievania a nedôvery, kde je lepšie nevstupovať do interakcií s „cudzími“ a „inými“ (Stevenson 2003: 47). Sociálne ohraničené mestské priestory sa vyznačujú aj odlišnými vzormi a kódmi správania, nazývanými aj verejná etiketa. Táto zahŕňa spôsob a mieru kontaktu s príslušníkmi iných skupín (etnických, náboženských, sexuálnych atď.), verbálnu a neverbálnu komunikáciu, spôsob zaobchádzania s deťmi, očný kontakt, správanie a pod. (Anderson 1995: 334). Podľa Petra Marcusa má nová polarizácia a rozdelenie urbánnych priestorov na základe triedy, rasy, etnicity a životných štýlov veľký vplyv na transformáciu života v meste, ale aj na jeho formu a demokraciu (Marcuse 2000: 271–27), a možno dodať, že aj na priestorové členenie a diferenciaciu.

Politika diverzity hrá dôležitú úlohu v súčasných stratégiách mesta. V rozvojovom plánovaní mestskí predstavitelia čelia na jednej strane tlaku príslušníkov menšín, ktorí žiadajú vytvorenie účinnejších mechanizmov na integráciu do mestského spoločenstva a podporu pre rozvíjanie ich kultúrnych potrieb, a na druhej strane tlaku investorov a turistov, pre ktorých treba vytvoriť obraz mesta ako centra inovácií, diverzity, verejných miest pre všetkých, kultúrnych stánkov a aktivít slúžiacich heterogénnemu obyvateľstvu. Viaceré štúdie kritizujú neoliberálne používanie a manipulovanie pojmu diverzita, ktorú predstavitelia mesta často opisujú ako exotickú a esteticky či turisticky prít'azlivú črtu mesta a ku ktorej zastávajú liberálne stanovisko, pokiaľ nepoukazuje na etnické/rasové a iné nerovnosti alebo

nestojí v ceste voľnému trhu a rozvoju. Takto sa rétorika diverzity využíva napr. pri jave zvanom *gentrification*, ktorého cieľom je premena zanedbaných, rozpadávajúcich sa štvrtí obývaných obyvateľstvom s nízkymi príjmami (často imigrantmi) na luxusné, vysokoprofitové suburbánne oblasti, dôsledkom čoho je nútené vyst'ahovanie pôvodných obyvateľov do iných štvrtí (napr. Mele 2000, Berrey 2005).

DIVERZITA A IDENTITA

Diverzita sa veľmi často skúma v súvislosti s identitou. Sú to dva úzko prepojené koncepty. Diverzitu možno chápať ako dôsledok pôsobenia odlišných identít v ekonomickej, sociálnej a kultúrnej sfére (Luther 2006: 12). Identita sa formuje vo vzťahu k iným identitám, k vonkajšiemu, rozdielnemu alebo inému: to znamená vo vzťahu k tomu, čo nie sme. Najbežnejšia forma, v ktorej takáto konštrukcia vzniká, sa objavuje v binárnych opozíciách. Rozdielnosť možno vnímať negatívne ako exklúziu či marginalizáciu tých, ktorí sú definovaní ako iní či vonkajší. Na druhej strane, rozdielnosť možno oslavovať ako zdroj obohatenia (Woodward 1997: 35). Diverzita a identita sú najužšie prepojené v krajinách, kde imigrácia bola centrálnym bodom formovania národnej identity (USA, Kanada a Austrália) – v týchto oblastiach je diverzita aj najviac oslavovaná a pozitívne chápaná ako výhoda a zdroj príležitostí.

Chybou multikulturalizmu bolo, že definoval rôzne mestské komunity (ázijská komunita; čínska komunita atď.) na základe etnicity a predpokladal, že etnicita hrá ústrednú úlohu pri formovaní identity príslušníkov týchto komunít. Identita je však oveľa zložitejšia a aj v prípade etnických skupín je potrebné si uvedomiť, že každý člen takej skupiny má aj iné identity, je členom aj iných skupín a nemožno ho definovať len na základe jednej kategórie.

Urbančno-antropologické výskumy sa okrem štúdia identít rôznych skupín v meste a ich vzájomného pôsobenia zameriavajú na problém lokálnej/urbánnej identity obyvateľstva. Každý obyvateľ mesta si buduje vlastnú identitu a v pamäti uchováva unikátny, jedinečný obraz mesta, ovplyvnený rôznymi faktormi, napr. sociálnym

postavením jednotlivca, etnickou a náboženskou príslušnosťou, rodom, fyzickou a mentálnou spôsobilosťou a pod. Tento obraz môže byť úplne iný ako obraz uchovávaný vo vnímaní a v pamäti iných obyvateľov alebo návštevníkov mesta. Na formovanie urbánnej identity vplyva mnoho aspektov materiálnej a duchovnej povahy (architektúra, verejné miesta a mestské priestory; symboly; geografické a krajinné fenomény; jazyk – dialekt; mestské rituály, slávnosti a festivaly; osobné spomienky, stereotypy, predstavy a emócie). Vývoj v súčasných mestách smeruje približne od osemdesiatych rokov 20. storočia k revitalizácii urbánnych identít, iniciovanej najmä mestskými samosprávami. Sme svedkami zdôrazňovania materiálnych a symbolických aspektov v meste, vedúceho k podpore urbánnej kultúry, diverzity a kreativity. Hnutie za obnovu mestských tradícií, organizovanie ritualizovaných slávností, rekonštrukcia historických jadier miest – to všetko sú aktivity vytvárajúce priestor pre budovanie kolektívnej urbánnej identity. Diverzita alebo multikulturalizmus sa v tomto smere často používajú ako kľúčové slová, na ktorých sa budujú (aspoň verbálne) mnohé mestské aktivity (napr. rôzne „multikultúrne“ festivaly a koncerty).

VZŤAH (SOCIÁLNEJ A KULTÚRNEJ) DIVERZITY A UDRŽATEĽNÉHO ROZVOJA

Výsledky výskumu diverzity v mestskom prostredí poukazujú na mnohé problémy prameniace zo spolužitia príslušníkov rôznych skupín, ale prispievajú aj k ich riešeniu tým, že prinášajú konkrétne príklady stratégií diverzity z multikultúrnych miest. Kľúčom k uchopeniu diverzity v mestách je stratégia urbánneho sociálneho udržateľného rozvoja (*urban social sustainability*). Mario Polese a Richard Stren vo svojej knihe *The Social Sustainability of Cities* (2000), ktorá vznikla na základe projektu UNESCO programu MOST (*The Management of Social Transformations*), definujú sociálny udržateľný rozvoj ako rozvoj alebo rast, ktorý je kompatibilný s vývojom harmonickej občianskej spoločnosti a ktorý vytvára prostredie podporujúce spolužitie kultúrne a sociálne diverzifikovaných skupín a zároveň prispieva k sociálnej

integrácii a zlepšeniu kvality života všetkých segmentov populácie (Polese; Stren 2000: 15–16). Dosiahnuť sociálny udržateľný rozvoj v mestách znamená redukovať úroveň exklúzie znevýhodnených a marginalizovaných skupín a eliminovať stupeň sociálnej a priestorovej fragmentácie. V tomto zmysle možno sociálny udržateľný rozvoj považovať za polárnu opozíciu exklúzie v sociálnom, ekonomickom aj teritoriálnom význame. Táto exklúzia sa prejavuje najmä na trhu práce, vo vzdelávaní, v účasti na vládnutí, v priestorovej segregácii, v službách a iných ukazovateľoch.

Polese a Stren identifikujú šesť zásadných oblastí politických stratégií, ktoré sú pre mestá nevyhnutnou podmienkou úspešného a trvalo udržateľného manažovania diverzity:

- 1) vládnutie (zapojenie všetkých zložiek občianskej spoločnosti do lokálneho vládnutia);
- 2) sociálna a kultúrna politika (podpora inštitúcií, ktoré pracujú s rôznymi etnickými, náboženskými, regionálnymi a inými skupinami ako aj zriaďovanie kultúrnych inštitúcií a organizovanie podujatí posilňujúcich formovanie urbánnej identity);
- 3) sociálna infraštruktúra a verejné služby (základnou črtou efektívnej infraštruktúry a služieb je najmä ich prístupnosť a dostupnosť všetkým skupinám obyvateľstva v kontexte politiky rovnosti príležitostí);
- 4) mestské pozemky a bývanie (eliminovanie priestorovej segregácie a sociálnej polarizácie a integrácia imigrantských skupín do mestského života s dôrazom na oživenie susedských vzťahov a spoluprácu jednotlivých štvrtí);
- 5) mestská doprava (inkluzívne stratégie mestskej dopravy podporujú a uľahčujú geografickú mobilitu všetkých skupín obyvateľstva vrátane chudobných a fyzicky nespôsobilých či hendikepovaných);
- 6) zamestnanosť, ekonomická revitalizácia a budovanie verejných priestorov integrácie (efektívne plánovanie komerčných zón ovplyvňujúce integráciu a sociálnu dynamiku verejných miest na základe spolupráce rôznych zložiek, predovšetkým urbanistov a orgánov štátnej správy i mimovládnych inštitúcií a občianskych združení; Polese; Stren 2000).

Podľa Tomáša Hirta by sociálne inkluzívne stratégie mali smerovať k začleňovaniu znevýhodnených jednotlivcov a skupín prostredníctvom dôsledného uplatňovania liberalizmu a eliminácie akýchkoľvek nacionalistických prístupov. Hirt tvrdí, že ak je politickým cieľom odstraňovanie diskriminácie, implementácia princípu rovnosti práv, slobôd a príležitostí a otvorenosť rôznym životným štýlom a stratégiám, potom je otvorený liberalizmus jedinou cestou. Prakticky to znamená zavádzanie antidiskriminačných programov a sociálne inkluzívnych praktických a vzdelávacích stratégií a politik (Hirt 2005: 71).

Riadenie diverzity a uplatňovanie inkluzívnej politiky takým spôsobom, aby sa stala hybnou silou vývoja a nie jeho brzdou, by sa malo stať výzvou a cieľom stratégií každého mesta, ktoré chce rásť, napredovať a vyvíjať sa udržateľným smerom.

NAMIESTO ZÁVERU: DIVERZITA V POSTSOCIALISTICKOM MESTE AKO NOVÉ VÝSKUMNÉ POLE

V stredoeurópskych mestách, ktoré kvôli politickému vývoju v podmienkach socializmu diverzitu v naznačenom širokom ponímaní nezažili a začínajú sa s ňou stretať len v posledných dvoch desaťročiach, výskum diverzity zatiaľ nie je prioritou. Mestá sa síce vyznačovali aj pred rokom 1989 domácou kultúrnou rozmanitosťou, nie však diverzitou, ktorá prichádza s rastúcou migráciou ľudí aj komodít, ale aj s prílevom nových kultúrnych prvkov, javov, tovarov a služieb, nových technológií a komunikačných možností i alternatívnych životných štýlov. S budovaním demokratickej spoločnosti a vstupom do Európskej únie (2004) došlo k novej politickej, ekonomickej, kultúrnej aj sociálnej aktivizácii viacerých existujúcich i novouznaných menšín (napr. Rómov, ktorí v Československu získali status národnostnej menšiny len v roku 1991), ako aj k nárastu počtu cudzincov, zahraničných investorov, pracovných migrantov, utečencov a azyľantov. So začlenením do Schengenského priestoru (2007), ale aj postupným otváraním pracovného trhu pracovníkom z iných krajín v dôsledku nedostatku domácej pracovnej sily možno predpokladať, že tieto javy budú ešte narastať. Ako píše Daniel Luther, popri

kultúrnej, etnickej, rasovej a náboženskej diverzite, spojenej s imigráciami, sa objavujú aj ďalšie odlišnosti, predovšetkým kultúrne znaky globalizácie, ktoré rozrušili unifikovaný model socialistického mesta a jeho lokálne kultúrne znaky. S liberalizáciou a individualizáciou spoločnosti ako aj s uplatňovaním politiky rovnosti príležitostí sa mení postavenie žien a s tým súvisiace zmeny vo fungovaní rodiny a rodových rolí (Luther 2007). S ekonomickou transformáciou spoločnosti súvisí výrazné prehlbovanie sociálnej nerovnosti, ktoré prináša aj zmenu socio-priestorovej stratifikácie a vzhľadu postsocialistického mesta. Väčšia pozornosť sa začína venovať diverzite na základe veku, sexuálnej orientácie, záujmovej príslušnosti, fyzickej a mentálnej spôsobilosti či marginalizácie v spoločnosti. Stručne naznačené procesy, prebiehajúce v transformujúcich sa mestách strednej Európy, otvárajú nové priestory pre štúdium diverzity z hľadiska urbánnej antropológie, sociológie, humánnej geografie a ďalších príbuzných odborov. Interdisciplinárny dialóg a výskum diverzity môže byť podkladom pre vytváranie efektívnych politík a stratégií udržateľného rozvoja každého mesta.

Literatúra

- Anderson, Elijah. 1996. „Street Etiquette and Street Wisdom.“
 In Kasinitz, Philip (ed.). *Metropolis – Center and Symbol of Our Times*.
 New York: New York University Press, s. 331–354.
- Bauman, Zygmunt. 2000. *Globalizácia*. Bratislava: Kalligram.
- Baumann, Gerd. 1999. *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*. New York – London: Routledge.
- Beall, Jo (ed.). 1997. *A City for All. Valuing Difference and Working with Diversity*. London and New Jersey: Zed Books Ltd.
- Berrey, Ellen. C. 2005. „Divided over Diversity: Political Discourse in a Chicago Neighborhood.“ *City and Community* 4 (2): 143–170.
- Bloomfield, Jude; Bianchini, Franco. 2004. *Planning for the Intercultural City*. Bournes Green: Comedia.
- Calhoun, Craig; Light, Donald; Keller, Suzanne. 1994. *Sociology*. 6th edition. McGraw-Hill, Inc.
- Caratti, Pietro; Lo Cascio, Gabriella. 2006. *Sustainable Development Policies in Europe* (online). The Fondazione Eni Enrico Mattei Note di Lavoro

- Series, No 152.2006. Dostupné z <<http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm>>.
- Eames, Edwin; Goode, Judith. G. 1977. *Anthropology of the City. An Introduction to Urban Anthropology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Easton, Mark. 2006. Does Diversity Make us Unhappy? [online]. *BBC 2*, [cit. 30. 5. 2006]. Dostupné z <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/programmes/happiness_formula/5012478.stm>.
- Enache, Andreea. 2005. „Nation States and Cultural Diversity“ [online]. *Europe's Journal of Psychology*, [cit. 9. 11. 2005]. Dostupné z <http://www.ejop.org/archives/2005/11/nation_states_a.html>.
- Florida, Richard. 2005. *Cities and the Creative Class*. New York – London: Routledge.
- Goldberg, David Theo (ed.). 1994. *Multiculturalism: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell.
- Grillo, Ralph. 1998. *Pluralism and the Politics of Difference: State, Culture and Ethnicity in Comparative Perspective*. Oxford: Clarendon.
- Gutmann, Amy (ed.). 1994. *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
- Hall, Stuart. 1991. „The Local and the Global. Globalization and Ethnicity“. In King, Anthony. D. (ed.). 1991. *Culture, Globalization and the World-System*. Binghamton: Macmillan, s. 19–39.
- Hall, Peter. 1998. *Cities in Civilisation*. London: Weidenfield and Nicholson.
- Hamde, Kiflemariam. 2006. *Cultural diversity: a glimpse over the current debate in Sweden* [online]. *Nota di lavoro 58.2006*. Fondazione Eni Enrico Mattei. Dostupné z <<http://ssrn.com/abstract=897427>>.
- Hirt, Tomáš. 2005. „Svět podle multikulturalismu.“ In Hirt, Tomáš; Jakoubek, Marek (eds.). 2005. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. (Antropologická perspektiva)*. Plzeň: Společnost při ČT a Katedra antropologie FF ZČU v Plzni, s. 9–76.
- Janssens, Maddy. 2006. *Diversity in Organisations. Towards a Non-Essentialistic, Dynamic Approach* [online]. Unpublished position paper of SUS.DIV research task 1.1. Dostupné z <http://www.susdiv.org/uploadfiles/RT1.1_PP_Maddy.pdf>.
- Joppke, Christian. 2003. *The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State*. Working Paper No. 203. Russel Sage Foundation.
- Kasinitz, Philip (ed.). 1995. *Metropolis – Center and Symbol of Our Times*. New York: New York University Press.
- Kirton, Gill; Greene, Anne-Marie. 2005. *The Dynamics of Managing Diversity*. 2nd edition. Oxford: Elsevier Butterworth – Heinemann.
- Kymlicka, Will. 2003. „Immigration, Citizenship, Multiculturalism: Exploring the Links“. In Spencer, S. (ed.). 2003. *The Politics of*

- Migration: Managing Opportunity, Conflict and Change*. Oxford: Blackwell, s. 195–208.
- Landry, Charles. 2000. *The Creative City: a Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.
- Landry, Charles. 2006. *The Art of City-Making*. London – Sterling, VA: Earthscan.
- Litvin, Deborah. R. 1997. „The Discourse of Diversity: from Biology to Management“. *Organization* 4 (2): 187–209.
- Luther, Daniel. 2006. „Úvod“. In Luther, Daniel (ed.). 2006. *E/Migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor formovania identít*. Bratislava: Ústav etnológie SAV a Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu UMB, s. 9–15.
- Luther, Daniel. 2007. „Problematika sociálnej a kultúrnej diverzity mesta v slovenskej etnológii“. In Bitušiková, Alexandra (ed.). 2007. *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. Štúdie, dokumenty, materiály I*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, s. 44–55.
- Marcuse, Peter. 2000. „Cities in Quarters“. In Bridges, Garry; Watson, Sophie (eds.). 2000. *Companion to the City*. Oxford: Blackwell.
- McDowell, Linda. 1983. „Towards an Understanding of the Gender Division of Urban Space“. *Environment and Planning D: Society and Space* (1): 59–72.
- Mele, Christopher. 2000. *Selling the Lower East Side: Culture, Real Estate and Resistance in New York City*. Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press.
- Miles, Malcolm. 1997. *Art, Space and the City: Public Art and Urban Futures*. London – New York: Routledge.
- Ottaviano, Gianmarco; Peri, Giacomo. 2004. *The Economic Value of Cultural Diversity: Evidence from US Cities*. Milan: FEEM.
- Polese, Mario; Stren, Richard (eds.). 2000. *The Social Sustainability of Cities. Diversity and the Management of Change*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.
- Roberts, Karen. 1996. „Managing Disability-Based Diversity“. In: Kosses, Ellen Ernst; Lobel, Sharon A. (eds.). 1996. *Managing Diversity. Human Resource Strategy for Transforming the Workplace*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Rowthorne, Bob. 2003. Migration Limits. *Prospect Magazine* 83 (February).
- Ruiter, Arie de; van Londen, Selma. 2006. *Cultural Distance, Organisations and Governance in a Glocal Context*. [online]. Unpublished position paper of SUS.DIV research task 2.2. Dostupné z <http://www.susdiv.org/uploadfiles/RT2.2_PP_Arie.pdf>.
- Ruble, Blair. A. 2005. *Creating Diverse Capital. Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv*. Washington D.C.: Wilson Center Press and Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

- Sandercock, Leonie. 2004. „Reconsidering Multiculturalism: Towards an Intercultural Project“. In Wood, Phil (ed.). 2004. *Intercultural City Reader*. Stroud: Comedia, s. 16–21.
- Scheffer, Paul. 2000. „Het multiculturele drama“. *NRC Handelsblad*. 29. január.
- Stevenson, Deborah. 2003. *Cities and Urban Cultures*. Maidenhead – Philadelphia: Open University Press.
- Stren, Richard; Polese, Mario. 2000. „Understanding the New Sociocultural Dynamics of Cities: Comparative Urban Policy in a Global Context“. In Polese, Mario; Stren, Richard (eds.). 2000. *The Social Sustainability of Cities. Diversity and the Management of Change*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, s. 3–38.
- Vertovec, Steven; Wessendorf, Susanne. 2004. *Migration and Cultural, Religious and Linguistic Diversity in Europe: An Overview of Issues and Trends* [online]. Network of Excellence IMISCOE. Dostupné z <www.imiscoe.org>.
- Vertovec, Steven. 2005. *Opinion: Super-Diversity Revealed* [online]. *BBC News*, 20. 9. 2005. Dostupné z <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/uk_news/4266102.stm>.
- Watson, Tony. 2002. *Organising and Managing Work: Organisational, Managerial and Strategic Behavior in Theory and Practice*. London: Prentice Hall.
- Wirth, Louis. 1938. „Urbanism as a Way of Life“. *American Journal of Sociology* 44 (July): 1–24.
- Wood, Peter. 2003. *Diversity. The Invention of a Concept*. San Francisco: Encounter Books.
- Wood, Phil; Landry, Charles; Bloomfield, Jude. 2006. *Cultural Diversity in the UK: a Toolkit for Cross-Cultural Co-operation*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Woodward, Kathryn. 1997. *Identity and Difference*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications.

SOCIÁLNĚ VYLOUČENÉ LOKALITY MĚSTA: NÁZVOSLOVÍ A CHARAKTERISTIKY

Aleš Burjanek

*Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií
Masarykovy univerzity, Brno*

Abstrakt

Príspevek se zabývá názvoslovím a charakteristikami městských sociálně vyloučených lokalit. Sleduje termíny propojující kategorii (městského) prostoru s nedobrovolným sociálním vyloučením. Konkrétně si všímá pojmů *slum*, *ghetto*, *inner city*, *zone of transition*, *abandoned city*, *pockets of poverty*, *skid row* a *underworld*. Některé z těchto „socio-prostorových“ pojmů se vyskytují již v pracích prvních pionýrů urbánní sociologie, další pak v textech jejich pokračovatelů, ale i reprezentantů příbuzných disciplín (urbánních geografů, plánovačů etc.). Uvedené termíny slouží k označení podobných jevů a bývají i vzájemně zaměňovány. Záměrem příspěvku je proto poukázat na jejich významové rozdíly, jak jsou prezentovány relevantními autory. V situaci, kdy se česká města vnitřně rozrůžňují, sílí segregace a symptomy sociálního vyloučení, může inventarizace uvedených terminologie napomoci typovému rozlišení vyloučených lokalit. V závěru příspěvku je zmíněno několik příkladů vyloučených lokalit z českých měst.

Charakteristickým rysem měst, zejména velkých, jsou nápadné sociální rozdíly mezi jednotlivými čtvrtěmi. Pozornost sociálních badatelů se sice nevyhýbá lokalitám exkluzivním, obývaným vyššími třídami, ale častěji bývá upřena k opačnému pólu sociálního spektra: ke čtvrtím (ale i menším územím) s nízkou reputací, k domovu chudoby a nouze.

Dotyčné městské lokality dnes bývají obecně označovány jako *sociálně exkludované*. Ovšem ve slovníku urbánních sociologů jsou dlouhodobě zafixovány termíny, které – alespoň do jisté míry – vyjadřují

vnitřní rozdílnosti či *specifika* takových městských „sociálně vyloučených“ lokalit. Některé pojmy jsou přitom starší než sociologie města samotná.

V předkládaném textu upřeme pozornost na **názvosloví a charakteristiky sociálně vyloučených městských lokalit**. Označení, jichž si budeme všimnout, nesou propojení *prostoru* (území) s *nedobrovolným sociálním vyloučením*. Spadají do širší kategorie pojmů, jimž Mark Gottdiener přezdívá „socioprostorové“ (Gottdiener, Hutchison 2006: 56). Slovník urbánních sociologů v rané fázi rozvoje této disciplíny vstřebal tradiční termíny jako *slum* a *ghetto*, ale později přibíral i další. Pro jednoduchost uvedme jen jejich anglické varianty: *zone in transition (deterioration)*, *inner city*, *pockets of poverty*, *abandoned city*, *skid row*, *underworld* a snad i jiné.¹ Zde se omezíme na výrazy, jež buď přímo vznikly v angličtině, nebo je anglicky píšící autoři přejali.² Stranou ponecháme odlišný typ označení, kde je neutrální pojem lokalita, (*oblast, čtvrť*) doplněn adjektivem, odkazujícím na širší teoretický koncept (*chudá, marginalizovaná, deprivovaná, exkludovaná, viktimizovaná* etc.) použitelný i na jednotlivce nebo skupiny.³

K čemu může „inventarizace“ označeného okruhu pojmů posloužit našim sociologům? V řadě českých měst se zviditelňují prostorové důsledky sociálního vyloučení, což se začíná zrcadlit i v produkci sociálněvědných prací (např. Víšek 2002, Sýkora; Temelová 2005a, Temelová; Sýkora 2005, *Analýza* 2006). V zájmu korektních analýz lokalit, kde pozorujeme neblahé důsledky nedobrovolné exkluze, má smysl příslušnou terminologickou výzbroj shromážďovat a hodnotit.⁴

1 Existuje i řada dalších, spíše nesystematicky užívaných označení, například „*degradované území*“, „*no go area*“, „*čtvrť socioekonomického exilu*“, „*špatná adresa*“ etc.

2 Největší pozornost zaměříme na trojici pojmů *slum*, *ghetto* a *inner city*. Jednak je v produkci urbánních sociologů (i autorů spřízněných vědních disciplín) jejich užití nejvíce frekventováno, jednak mají i větší relevanci z hlediska výzkumu současných měst v naší republice, než je tomu u ostatních zde uváděných pojmů.

3 Mezi postupy studia „vyloučených“ lokalit patří analýzy jejich populace – například typologie rezidentů, jak je podali Knox (1989), Gans (1962a) nebo Anderson (1999).

4 Také jedno z doporučení, jež zaznělo v rámci úvah o budoucnosti anglo-americké urbánní sociologie, volá po reorientaci na to, v čem byla

V následujícím textu se přirozeně nevyhneme obtížím plynoucím z nestejného uchopení těchto pojmů mezi různými autory, z rozdílností daných místem a dobou jejich použití; tedy jistě relativizaci jejich významu. Podívejme se nyní blíže na „nabízející se“ pojmy.

Anglický termín **slum**⁵ dnes zpravidla označuje *lokality se silně zchátralým obytným prostředím a koncentrací chudé, sociálně rozložené populace* (Paddison 2005: 495, Darden 2005: 204). Gottdiener připomíná nedostatečnou úroveň veřejných služeb (Gottdiener; Budd 2005: 163). Slumy, jak píše Anthony (2005: 410), se začaly objevovat v 18. století v průmyslových městech západní Evropy a poté i v USA. Genezi slumů vyvolala industriální revoluce a s ní spojená masová migrace chudé venkovské populace do měst. Barvitě svědectví podoby anglických slumů z poloviny 19. století nalezneme v klasickém expoé Bedřicha Engelse *Postavení dělnické třídy v Anglii*. V začátku kapitoly „Velká města“ Engels píše:

„Každé velké město má jeden či více slumů, kde žije natěsnáno dělnictvo... zpravidla v odděleném prostoru, mimo zraky šťastnějších tříd... nejhorší domy v nejhorší části města; obyčejně jedno- či dvoupodřadové domky v dlouhých řadách, obydlené i ve sklepech... Ulice křivolaké, nedlážděné, špinavé, plné odpadků a výkalů, bez kanálů, zato plné zapáchajících kaluží.“ (Engels 1845: 2)

Engels postupně líčí situaci velkých anglických měst a v nich, je- den pro druhém, vyobrazuje slumy. Popis obyvatel chudinské lokality St. Giles v Londýně lze považovat za typický i pro ostatní. Engels tady říká:

sociologie vždy silná: je to studium strukturálních a sociálních nerovností a chudoby (Perry; Harding 2002: 845).

- 5 V textu si všímáme pojmu „slum“ v jeho původní podobě. Tradiční slumy vznikaly častěji v rámci legálního sektoru bydlení, cestou postupné degradace (Deffner 2005: 427). V odlišném pojetí, v kontextu měst rozvojových zemí, označuje termín „slum“ zejména sekce města tvořené shluky provizorních obydlí a postavené častěji ilegálně (squatting), tzv. nouzové kolonie (shanty towns).

„Žijí tu nejchudší z chudých, nejhůře placení dělníci, spolu s chmatáky a prostitutkami, smíchání bez ladu a skladu, z valné části Irové, či s irskou krví, ale také další, kteří se dosud nepropadli do všeobklopujícího víru morální zkázy, jenž je stahuje každým dnem hlouběji a hlouběji a bere jim sílu odolávat demoralizujícímu vlivu nuzoty, špíny a nevráživosti okolí.“ (Engels 1845: 3)

V podobném smyslu, byť méně květnatě, píše o slumu, zhruba o sedm desítek let po Engelsovi a na opačné straně oceánu, Ernest Burgess. V klasické stati „The Growth of the City“ hovoří o přelidnění, chudobě, degradaci a nemocech a také o „podsvětí zločinu a prostituce“ (Burgess 1967: 54–56). Onen *sociální rozklad* populace slumu, zmíněný v naší úvodní definici, zdůrazňovali i další autoři chicagské školy. Například Roderick McKenzie interpretoval prostředí slumu jako „oblast ztracených duší a misí... (kde) scházejí standardy slušnosti a způsobilosti... a lidské touhy po uznání a bezpečí zůstávají nenaplněny“ (McKenzie 1922: 506). Pro Nelse Andersona představoval slum „oblast sociální disorganizace a špatné morálky“ (Anderson 1928: 87). Harvey Zorbaugh, autor publikace *The Gold Coast and the Slum*, vyjádřil sociální stránku života slumu syrověji: „... obyvatelé [slumu] se neznají a vzájemně si nedůvěřují. S výjimkou nemnoha opuštěných rodin zde převládá přechodná populace: prostitutky, zločinci, povaleči a tuláci.“ (Zorbaugh 1929, cit. podle Whyte 1943: 35) Také o hodně mladší Burgessův následovník Amos Hawley mluvil o zvýšené míře patologického chování v prostředí slumu (Hawley 1971: 250). Soudobé sociologické definice slumu již bývají formulovány „jemnějším“ jazykem, nicméně poukaz na negativní sociální klima slumu zůstává. Například Mark Gottdiener v definici hovoří o „nefungujících komunitních funkcích“ (Gottdiener; Budd 2005: 135).

Proti tradované představě⁶ slumu jako místu sociálního rozkladu měla ovšem řada autorů námitky. Například William Foote Whyte, po zmapování jedné z chicagských lokalit označovaných jako slum, zpochybňoval⁷ závěry jiných autorů o sociální izolaci a nefunkčnosti

6 O hodnotové podmíněnosti posuzování podmínek slumu psal například John Seely (1959: 465).

7 Jak v závěru knihy *Street Corner Society* (1965), tak i v závěru stati „Sociální organizace slumu“ Whyte (1943: 39) doporučuje užít metodu zúčast-

tamních sociálních organizací a označil je jako „extrémně zavádějící“ (Whyte 1965: 272).⁸

Vrátíme-li se ještě k dalším charakteristikám slumu, nacházíme zde současně poukaz na existenci *etnické* mozaiky. Například již citovaný Ernest Burgess dodává: „Slumy jsou rovněž přeplněny záplavou imigrantských kolonií – Ghetto,⁹ Malá Sicílie, Recká čtvrť, Čínská čtvrť...“ (Burgess 1967: 56) Podobně Zorbaugh: „Najdeme zde také oblasti, sloužící jako první adresa imigrantů, cizinecké kolonie. A shromažďují se tu i „nežádoucí“ cizinecké skupiny, Číňané a černoši.“ (Zorbaugh 1929, cit. podle Whyte 1943: 35)

Pokusme se pro přehlednost – i v zájmu rozlišení od následujícího termínu *ghetto* – zrekapitulovat definiční znaky slumu. Jsou to: nedobrovolné sociální a prostorové vyloučení, chudoba, zchátralost obytného prostředí, úpadek infrastruktury, přítomnost etnických minorit (mohou být přítomny, avšak početně či svým vlivem nepřevažují) a známky sociálního rozkladu a patologických či anomických rysů chování mezi obyvateli slumu. Hlavní znaky pro každý sledovaný typ lokality obsahuje tabulka č. 1, umístěná v závěru tohoto příspěvku.

Naším dalším důležitým výrazem je **ghetto**. Lze jej napřed stručně definovat jako *lokalitu, kde žijí – nedobrovolně segregovány a prostorově koncentrovány – etnické, rasové nebo náboženské minority, jimž je z pohledu většinové společnosti přisuzováno podřadné postavení* (Marcuse, van Kempen

něného pozorování, již lze známky důvěrných aktivit sociálního života slumu identifikovat. Jak dodává Whyte, „co může vnějšímu pozorovateli připadat jako sociální rozklad, to se později může vyjevit jako odlišná forma sociální organizace, jestliže se ovšem někdo *bdělá obtěžovat tím, že se podívá zblízka*“ (Whyte, dle Wacquant 1997: 346).

8 Část tohoto sporu mohla vzniknout slabým diferencováním mezi jednotlivými částmi „slumu“. Jak píše Whyte: „Na jedné straně zde stojí oblast penzionů, kterou dobře popsal Zorbaugh. Protože její obyvatelé mezi sebou navazují minimální kontakty, je korektní hovořit o chybějící sociální organizaci. Na straně druhé zde existuje oblast obsazená migranty... lidé tu žijí v rodinných společenstvích, vytvořili si sociální kontakty a dále je pěstují.“ (Whyte 1943: 36–37) Whyte poté lokalitu podrobně popsal v knize *Street Corner Society* (Whyte 1965).

9 Termín „ghetto“ zde slouží jako označení „první adresy“ židovských imigrantů (Burgess 1967: 62).

2000: 19). Podobně hovoří také Darden (2005) či Pacione (1990: 44). Existence ghett historicky sahá přinejmenším do konce středověku (Wirth 1956: 3, Marcuse 1996: 177) a souvisí s tehdejší přísnou segregací Židů v evropských městech.¹⁰ V literatuře se místy setkáme se zaměňováním termínů ghetto a slum, neběží však o synonyma (Pacione 1990: 45; Darden 2005).

V debatě o aktuálních formách ghetta hovoří Peter Marcuse a Ronald van Kempen o nové formě, o „*ghettu vyloučených*“. Definují je jako *ghetto, v němž je rasa, respektive etnicita, prováděna se sociální třídou a kde jeho prostorově koncentrovaná populace přežívá, vyloučena z ekonomického života okolní společnosti; přičemž ta z existence ghetta v podstatě nemá větší užitek* (Marcuse; van Kempen 2000: 19). Podle této dvojice autorů (ibid.) ghetto ve své předchozí podobě zůstávalo, i přes svůj rasový základ, integrální součástí ekonomického života města, protože obyvatelé ghetta patřili k různým sociálním třídám a podíleli se v různé míře na pracovním trhu. Naproti tomu vztah majority ke *ghettu vyloučených* je, v kontextu sociálního, politického a ekonomického života města jako celku, výhradně negativní.

Běží-li řeč o současných rysech ghetta, neměli bychom opomenout Francouze Loíce Wacquanta. Jeho výklad rozšiřuje a zpřesňuje výše uvedené charakteristiky a jeví se praktické uvést jej v nezkrácené podobě. „Ghetto,“ říká Wacquant, „lze charakterizovat jako ohraničenou, rasově či kulturně jednotnou socioprostorovou formaci, založenou (1) na nuceném vyhnání, (2) na negativním vnímání populace... například Židů ve středověké Evropě nebo Afroameričanů v dnešních USA, (3) uvnitř vyhrazeného území, v němž taková populace (4) pod nátlakem rozvíjí systém paralelních institucí, které mají buď nahrazovat dominantní instituce okolní společnosti, anebo naopak bránit jejich vlivu... , nicméně (5) toto zdvojování institucí většinové společnosti nefunguje dostatečně, takže (6) osoby jim podléhající jsou udržovány ve stavu strukturální závislosti.“ (Wacquant 1997: 343) Přestože pro ghetta bývaly historicky příznačné endemie a nezřídka akutní bída, ještě to neznamená, že jeho obyvatelé musí nutně strádat deprivací nebo chudobou, zdůrazňuje Wacquant. Vzato z druhé strany, ne všechny „chudé“ lokality jsou

¹⁰ Louis Wirth udává příklad italských Benátek (Wirth 1956: 2).

ghetty, jakkoli extrémní nouze tu může existovat (ibid.). Wacquant dále varuje před třemi tendencemi: (1) před rozměňováním pojmu ghetto, tedy jeho neadekvátním užíváním pro chudé lokality, bez ohledu na rasový či etnický základ ghetta; (2) představou, podle níž musí být ghetta oblastmi sociálního rozkladu; (3) snahami exotizovat ghetto a jeho obyvatele poukazováním na extrémní rysy jeho života, viděné prizmatem dominantní kultury (Wacquant 1997).

Pojetí *ghetta* přirozeně není ani uniformní, ani statické. Jak napsal Wacquant jinde (2002), zatímco evropští badatelé nedávno importovali z USA koncept ghetta, aby jim pomohl vyjasňovat nárůst rasových problémů v evropských metropolích, jejich američtí kolegové se naopak (zhruba od 80. let 20. století) snaží etno-rasový rozměr z konceptu ghetta eliminovat (Wacquant 2002: 32). Indikátorem ghetta se tak (pro určitý okruh badatelů z USA – *pozn. A. B.*) začaly stávat nízké příjmy.¹¹ Wacquant, který tuto tendenci kritizuje, tu mluví o „kolapsu ghetta do slumu“ (2002: 36–37) a příklon k příjmům odůvodňuje faktem, že proměnná „příjmy“ je politicky méně kontroverzní, ideologicky neškodná a také snáze měřitelná, což u rasy neplatí (Wacquant 2002: 37).¹² Základní znaky ghetta ukazuje tabulka umístěná ke konci textu.

Předjeme k podstatně mladšímu pojmu **inner city** (vnitřní město). Do akademické debaty začal pronikat v 60. letech 20. století (Keith; Rogers 1991: 7).¹³ Ač je termín hojně užíván americkými i evropskými autory, jeho výklad provází řada nejednoznačností. Američan Herbert Gans jej například interpretuje jako „přechodnou obytnou zónu... obvykle obepínající tzv. „central business district““,¹⁴ ovšem, jak upo-

11 Jak například píše Wilson (1996: 6), v USA bývají sčítací městské obvody (*census tracts*), kde žije nejméně 20 % obyvatelstva v chudobě, označeny jako *poverty tracts* a obvody, kde bydlí minimálně 40 % populace v chudobě, pak bývají označovány jako *ghetto poverty tracts*.

12 O negativních, ale i některých pozitivních funkcích ghetta referuje například Pacione (1990: 45). Z literatury je mimochodem známo i slovní spojení „slumové ghetto“ (Slum Ghetto), například od Lee Rainwatera (1970: 5), který tento obrat, ke škodě věci, neobjasňuje.

13 V Británii pojem „inner city“ nahradil některá dřívější označení, jako např. „twilight zone“ (Mangen 2004: 5).

14 Obchodní a správní centrum města.

zornuje Gans, některé z takových lokalit mohou ležet i ve větší vzdálenosti od centra (Gans 1962, 1991: 192).¹⁵ Původní jazyk reprezentantů chicagské školy označoval tuto část města jako „*tranzitní zónu*“ (*zone in transition*). Řada autorů ovšem pojímá *inner city* spíše „hodnotově“ nežli „geograficky“¹⁶ a definuje je např. jako „část městského osídlení s vysokou hladinou sociálních problémů a chudoby“ (Jary 1991: 313), viz též Slattery (1985: 279–281), Robson (1988: 2–39), Pacione (1990: 47–50) nebo Walks (2005: 48). Takové (negativní) hodnotové pojetí pak vytváří z *inner city* fenomén mixující rysy *slumu* a *ghetta*. Logickou reakcí na zmíněné konceptuální nejednoznačnosti je výtka teoretické chaotičnosti (Keith; Rogers 1991: 7) i pohrávání si s úvahami, že by pojem *inner city* mohl být z akademických analýz zcela vypuštěn (ibid.). Brit Stephen Mangen (2004: 3) rozumně připomíná, že *inner city* nemusí nutně ukazovat na prostorovou exkluzi. Autor upozorňuje i na rizika „významných národních rozdílů v závislosti na funkcích, které centrální oblasti města plní“ (ibid.). Národní specifika termínu *inner city* Mangen ilustruje na příkladu čtyř západoevropských zemí. Říká:

„V Německu termín *Innenstadt*¹⁷ zahrnuje také central business district... , italské *centro storico*¹⁸ a španělské *casco antiguo*¹⁹ bývají zpravidla uvažovány v kontextu architektonických památek a snah o podporu kulturní image města. Ve Francii²⁰ se pozornost politických aktérů zpravidla neupírá ani tak na *vieux quartiers*²¹ jako spíše k *quartiers*

15 Pro jasnější představu lze s Gansem doplnit, že poté následuje *outer city*, „zahrnující stabilní rezidenční oblasti, jež jsou domovem dělníků i středních tříd, jak vlastníků domů, tak nájemníků“ (Gans 1962, 1991: 192). Na *outer city* pak navazují *suburbs*.

16 Jak říká Slattery, „pojem ‚inner city‘ znamená víc než geografický popis“ (Slattery 1985: 279–281).

17 Vnitřní město.

18 Historické centrum.

19 Stará vnitřní část města.

20 Mangenovu poznámku o francouzských městech podporuje dříve vyslovený výrok Francouze Le Galèse: „Ve Francii tzv. ‚inner city syndrom‘ jako takový neexistuje.“ (Le Galès 1991: 202)

21 Staré čtvrti.

chauds;²² některé z nich mohou ležet poblíž centra, ale častěji běží o periferní sídliště se sociálními byty.“ (Mangen 2004: 3)

Navzdory uvedeným odlišnostem zůstává frekvence užití termínu *inner city* poměrně vysoká; souvisí s jeho propojením s pestroutř škálou sociálních, ekonomických i politických problémů fungování měst. Mangen přibližuje aktuální tvář evropských „vnitřních měst“ v publikaci *Social Exclusion and Inner City Europe* (2004) následujícím způsobem:

„Tyto hustě obydlené oblasti zahrnují velkou část nejhoršího a také nejstaršího bytového fondu, nejčastěji ve vlastnickém nebo soukromém nájemním sektoru... Zachovalejší budovy jsou vyhledávány za účelem konverze do obchodního využití nebo ke gentrifikaci, což vyústí v situaci, kdy čerstvě přistěhovalí jedinci s rostoucími příjmy a vyšší životní úrovní žijí tvář v tvář svým chudnoucím a marginalizovaným sousedům... Mnohé čtvrtě zažívají selektivní populační úbytky, kdy bohaté rodiny odcházejí do suburbí, důsledkem čehož je stárnoucí či ‚dvouvrcholový‘ demografický profil, kombinovaný s vysokým podílem etnických minorit či čerstvých imigrantů nejistého sociálního statusu. Ti hledají přístup k jakémukoli dostupnému bydlení a zvyšují poptávku po stále vzácnějších levných bytech. K tomu přičtíme nízké vzdělání populace, slabé investice do sociálních a veřejných služeb i jejich horší dostupnost... Navíc makroekonomická restrukturalizace a proměny na trhu práce, způsobené terciarizací ekonomik, omezily nabídku zaměstnání nekvalifikovaným jedincům. A nakonec, mnoho měst (zde) zjišťuje silnou pouliční kriminalitu... obchod s drogami a prostituci, což zvyšuje obavy z viktimizace mezi lokálním obyvatelstvem.“ (Mangen 2004: 4)

Lze říci, že vůči relativně homogenním oblastem typu ghetta či slumu sestává (geograficky nahlížená) zóna vnitřního města z více odlišných lokalit, bývá tedy heterogennější (z hlediska bydlící populace a bytového fondu) a rozlehlejší.

Stručně si povšimněme ostatních termínů. Pro úplnost připomeneme Burgessovu (1925) **zone of transition** (tranzitní zónu), součást

22 Nové čtvrti.

modelu koncentrických zón – známé ikony učebnic urbánní sociologie. Pojem byl posléze nahrazen právě označením *inner city* (Jarry 1991: 711).

Relativně méně známým označením je **opuštěné město** (abandoned city). Razil jej Peter Marcuse (Marcuse 1993; 1996; Marcuse, van Kempen 2000). Obecně jej vztahoval ke čtvrtím chudoby a nezaměstnanosti, doméně vyloučené populace a bezdomovců. Marcuseho „opuštěné město“ reprezentovalo jeden z prvků jeho typologie obytných čtvrtí „rozděleného města“ (*divided city*), jak autor dříve nazýval současná města vyspělých zemí.

Kapsy chudoby (pockets of poverty) (U.S. Department 1979, Higgins 1983, Schwab 1992: 284, Fortuijn; Musterd; Ostendorf 1998) označují izolované a prostorově nevelké koncentrace nemajetné populace. Dopouštíme se tu menšího prohřešku proti úvodnímu vymezení typu lokalit, neboť termín našel použití také mimo kontext města. S alternativou tohoto pojmu se lze setkat například v „modelu metropole pozdního 20. století“ Američana Michaela Whita (Schwab 1992: 283–284). Ve Whitově modelu pokrývají „kapsy chudoby a minorit“ značnou část „zóny stagnace“, která je v podstatě alternativním označením původní Burgessovy „tranzitní zóny“.

Ještě dva specifičtější pojmy. **Skid row** je, jak nám říká Myron Levine (2005: 409), původně místní název, vžitý v USA jako označení chátrajících čtvrtí s koncentrací bezdomovců, tuláků, alkoholiků a drogově závislých. Historicky byl spojen s fungováním útulků, nocleháren a druhořadých hotelů. Ač byly oblasti typu *skid row* stereotypně vnímány jako „patologické“, převaha jejich obyvatel, jak soudí Levine, rysy tuláků, povalečů a alkoholiků nenaplňovala. Ti většinou pracovali, ale pro slabou kvalifikaci dosahovali nízkých výdělků. Oblasti *skid row* tak nevznikaly pouze jako produkty „osobního selhání“, ale i působením širších strukturálních sil. Úbytek nabídky tohoto přechodného bydlení se v USA stal, říká Levine, důležitým faktorem nárůstu bezdomovectví. Američan Harry Gold (2002: 89) připomíná vedle levných ubytovacích příležitostí i další typické instituce: centra Armády spásy, zastavárny, pracovní agentury, nálevny a policejní stanice. Ty jsou nicméně příznačné pro většinu zde popisovaných lokalit.

Konečně posledním termínem je **podsvětí** (the underworld). Harry Gold jím rozumí zónu prostituce,²³ pornografie, hazardních her, prodeje a konzumace drog a s tím spojených aktivit (Gold 2002: 89). Sociální exkluze v tomto případě nesouvisí pouze s rezidenční segregací; některá města administrativně vyčleňují prostor legálním formám těchto aktivit a současně usilují o jejich vyloučení z ostatních čtvrtí. Specifická nabídka „podsvětí“ oslovuje jak místní obyvatel, tak turisty. Popisku *podsvětí* si čtenář patrně vybaví v souvislosti s modelem koncentrických zón (Burgess 1967: 55). Nicméně užívání tohoto termínu je v kontextu analýz lokalit – chápaných jako sociálně vyloučených – spíše sporadické. K oběma posledním pojmům se hodí poznámka Herberta Ganse (1962a: 301): „V sociologické terminologii jsou to ‚ideální typy‘, ale žádná existující lokalita není jejich čistým příkladem.“

Řekli jsme již, že výklad termínů označujících městské sociálně vyloučené lokality provázejí překryvy a nejednoznačnosti. Přesto má smysl pokusit se položit hlavní rysy popisovaných lokalit „vedle sebe“ tak, aby byly použitelné při posuzování terénu českých měst. Tabulka na str. 63 jistě není dokonalá; má pouze doplnit předchozí text. Lze soudit, že k užitku nám budou zejména první tři uvedené typy, tedy *slum*, *ghetto* a *vnitřní město*.

K existenci uvedených typů v ČR doložíme několik příkladů. Evidentním reprezentantem **ghetta** je ostravský *Zadní Přívoz*. Podle vysoké míry segregace jej identifikoval Sýkora (Sýkora, Temelová 2005) a poté o *Zadním Přívoze* referovali v případové studii Temelová s Novákem (2007a). Žije tu odhadem 300 obyvatel, téměř výlučně Romů. Popis *Zadního Přívozu* podaný Temelovou a Novákem beze zbytku naplňuje atributy ghetta, pojednávané Wacquantem²⁴ (u nás jsou ovšem

23 Části města spojené prostitucí bývají často označovány jako „*red-light districts*“ (viz např. Hubbard 2005).

24 Jedná se o tyto rysy: (1) nucené vyhnání, jež je symbolizováno zdevastovanými domy, přeplněnými byty a celkově nevyhovujícími hygienickými podmínkami; (2) fakt *negativně vnímané populace*, jež je mezi českou majoritou a Romy naplněn; (3) znak *vyhrazeného území*, který je zřetelný:

ghetta ponejvíce romská, s vysokým stupněm chudoby). Dále to jsou například mostecký *Chánov*, čítající asi 1600 obyvatel, zachycený ve studii Temelové a Nováka (2007), případně zhruba dvoutisícové ústecké *Předlice*, s nimiž nás seznamuje Brož (2007). Výčet ghettoizovaných prostorů v českých městech je přirozeně bohatší, dokládá to studie týmu Ivana Gabala (*Analýza* 2006). Příkladem problematictější součástí jinak sociálně rozmanitějšího (a zpravidla prostorově rozlehlejšího) fenoménu **inner city** mohou být brněnské *Zábrdovice* nebo ostravské *Vítkovice*. Výstižný příklad **slumu** (nebo alespoň jeho zárodku) v dané chvíli neumíme nabídnout, nicméně třeba uvedená zpráva Gabalova týmu jejich existenci nepřímou zmiňuje.²⁵ Pokud bychom tedy stáli před úkolem typového rozlišení českých městských lokalit postižených sociálním vyloučením, bude pro nás mít skupinka socioprostorových termínů, zejména prvních tří v textu uvedených, svoji cenu.

Literatura

Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. 2006. Gabal Analysis & Consulting. Praha: Nová škola, o. p. s. [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 25. 10. 2007]. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analýza_romskych_lokalit.pdf>.

Anderson, Elijah. 1999. *Code of the Street: Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City*. New York: W. W. Norton & Company.

lokality je ze tří stran sevřena průmyslovými plochami a izolována od ostatních rezidenčních ploch; (4) *systém paralelních institucí, které mají buď nabízet dominantní instituce okolní společnosti, anebo naopak bránit jejich vlivu*, je vyjádřen zhruba 95% nezaměstnaností, závislostí populace na sociálních dávkách, lichvou a negativním vztahem převahy místních Romů ke vzdělávacímu systému státu.

25 V začátku zprávy stojí: „Existují pochopitelně také sociálně vyloučené lokality, v nichž je podíl Romů malý či kde Romové vůbec nežijí. Tyto lokality ovšem vzhledem k zadání projektu nejsou ve výsledné mapě, jež tvoří přílohu této zprávy, zahrnuty.“ (*Analýza* 2006: 10)

Tabulka: Nástin rozlišovacích znaků vybraných sociálně vyloučených městských lokalit

	slum	ghetto	inner city (<i>n geograf. pohledu</i>)	abandoned city	pocket of poverty	skid row	underworld
nedobrovolné sociální a prostorové vyloučení (negativně vnímané populace)	●	●	○	●	●	●	●
chudoba	●	○	○	●	●	●	
zchátralost obytného prostředí	●	○	○	●	○	●	○
úpadek infrastruktury	●	○	○	●	●	●	○
přítomnost etnických či náboženských minorit	○	●	○	○	○	○	○
známky sociálního rozkladu a patologických či anomických rysů chování	●	○	○	●	○	○	●
konzentrace druhořadého ubytování	○	○	○	○	○	●	○

● = jev přítomen silně
 ○ = jev přítomen slaběji

- Anderson, Nels. 1928. „The Slum: A Project for Study“. *Social Forces* 7 (1): 87–90.
- Anthony, Jerry. 2005. Slum [slovníkové heslo]. In Caves, Roger (ed.) *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge, s. 409–411.
- Brož, Miroslav. 2007. „Sociální vyloučení v Ústí nad Labem“. In Brož, Miroslav; Kintlová, Petra; Toušek, Ladislav. 2007. *Kdo drží Černého Petra: Sociální vyloučení v Liberci, Plzni a Ústí nad Labem*. Ústí n. Labem: Člověk v tísní – společnost při České televizi, o. p. s. 62–75 [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 12. 11. 2007] Dostupné z: <http://www.epolis.cz/download/pdf/publications_14_1.pdf>.
- Burgess, Ernest, W. 1925. „The Growth of the City“. In Park, Robert; Burgess, Ernest; McKenzie, Roderick (eds.). *The City*. Chicago: The University of Chicago Press, s. 47–62.
- Darden, Joe. 2005. Ghetto [slovníkové heslo]. In Caves, Roger (ed.) *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge, s. 204–205.
- Deffner, Alex. 2005. Squatter settlements [slovníkové heslo]. In Caves, Roger (ed.) *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge, s. 427.
- Engels, Friedrich. 1845. *Condition of the Working Class in England*. Chapter „The Great Towns“. [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 1. 11. 2007]. Dostupné z <<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/condition-working-class/ch04.htm>>.
- Fortuijn, Joos; Musterd, Sako; Ostendorf, Wim. 1998. „International migration and ethnic segregation: Impacts on urban areas – introduction.“ *Urban Studies* 35 (3): 367–370.
- Gans, Herbert. 1962 (1991). „Urbanism and Suburbanism as Ways of Life: A Reevaluation of Definitions“. In Kasinitz, Philip (ed.). 1995. *Metropolis, Centre and Symbol of Our Times*. London: Macmillan Press. Ltd.
- Gans, Herbert. 1962a. „The West End: An Urban Village“. In Bourne, Larry (ed.). 1971. *Internal Structure of the City: Readings on Space and Environment*. New York: Oxford University Press, s. 300–308.
- Gold, Harry. 2002. *Urban Life and Society*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gottdiener, Mark; Budd, Leslie. 2005. *Key Concepts in Urban Studies*. London: Sage Publications.
- Gottdiener, Mark; Hutchison, Ray. 2006. *The New Urban Sociology*. 3rd edition. Boulder: Westview Press.
- Hawley, Amos. 1971. *Urban Society: An Ecological Approach*. New York: The Ronald Press Comp.
- Higgins, Joan. 1983. *Government and Urban Poverty*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hubbard, Phil. 2005. Red-light districts [slovníkové heslo]. In Caves, Roger (ed.) *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge, s. 382.
- Jary, David; Jary, Julia. 1991. *Collins Dictionary of Sociology*. Glasgow: Harper Collins Publ.

- Keith, Michael; Rogers, Alisdair (eds.). 1991. *Hollow Promises? Rhetoric and Reality in the Inner City*. London: Mansell Publishing Limited.
- Kintrea, Keith; Atkinson, Rob. 2001. *Neighbourhoods and Social Exclusion: The Research and Policy Implications of Neighbourhood Effects*. Discussion Paper No. 3, Urban Change and Policy Research Group. University of Glasgow.
- Knox, Paul. 1989. „The Vulnerable, the Disadvantaged and the Victimized: Who They Are and Where They Live“. In Herbert, D., Smith, D. (eds). *Social Problems and The City: New Perspectives*. Oxford University Press.
- Le Galès, Patrick. 1991. „Those French Inner Cities?“. In Keith, Michael; Rogers, Alisdair. (eds.). *Hollow Promises? Rhetoric and Reality in the Inner City*. London: Mansell Publ., s. 202–225.
- Le Galès, Patrick. 2002. *European Cities: Social Conflicts and Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Levine, Myron. 2005. Skid Row [slovníkové heslo]. In Caves, Roger (ed.) *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge, s. 408–409.
- Mangen, Stephen. 2004. *Social Exclusion and Inner City Europe: Regulating Urban Regeneration*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Marcuse, Peter. 1993. „What is so New in About Divided Cities?“. *International Journal of Urban and Regional Research* (3): 355–365.
- Marcuse, Peter. 1996. „Space and Race in the Post-Fordist City: The Outcast Ghetto and Advanced Homelessness in the United States Today“. In Mingione, Enzo (ed.). *Urban Poverty and Underclass*. Reader. Oxford: Blackwell Publishers, s. 177–216.
- Marcuse, Peter; Kempen, Ronald. 2000. *Globalizing Cities: A New Spatial Order?* Oxford: Blackwell Publishers.
- McKenzie, Roderick. 1922. „The Neighborhood: A Study of Local Life in the City of Columbus, Ohio. III.“ *The American Journal of Sociology* 27 (4): 486–509.
- Pacione, Michael. 1990. *Urban Problems: An Applied Urban Analysis*. London: Routledge.
- Paddison, Ronan. 2005. Urban squalor [slovníkové heslo]. In Caves, R. (ed.). *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge.
- Perry, Beth; Harding, Alan. 2002. „The Future of Urban Sociology: Report of Joint Sessions of the British and American Sociological Associations“. *International Journal of Urban and Regional Research* 26 (4): 844–853.
- Rainwater, Lee. 1970. *Behind Ghetto Walls: Black Families in a Federal Slum*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Robson, Brian. 1988. *Those Inner Cities. Reconciling the Economic and Social Aims of Urban Policy*. Oxford: Clarendon Press.
- Seeley, John. 1959. „The Slum: Its Nature, Use and Users“. In Bourne, Larry (ed.). 1971. *Internal Structure of the City*. New York: Oxford University Press, s. 464–474.

- Schwab, William. A. 1992. *The Sociology of Cities*. New Jersey: Prentice Hall.
- Slattery, Martin. 1985 (1991). „Urban Sociology“. In Haralambos, Michael (ed.). *Sociology: New Directions. Themes and Perspectives in Sociology*. Lancashire: Causeway Press Ltd., s. 218–300.
- Short, John Rennie. 2006. *Urban Theory: A Critical Assessment*. N.Y. Palgrave Macmillan.
- Sýkora, Luděk; Temelová, Jana. 2005. *Souborná zpráva o výsledcích dílčího cíle DC03: Souborná typologie segregovaných a separovaných území na základě syntézy kvantitativního a kvalitativního výzkumu*. UK Praha: Přírodovědecká fakulta. CVMR.
- Sýkora, Luděk; Temelová, Jana. 2005a. *Prevence prostorové segregace*. UK Praha, Přírodovědecká fakulta, MMR. [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 19. 10. 2007]. Dostupné z <<http://everest.natur.cuni.cz/akce/segregace/publikace.htm>>.
- Temelová, Jana; Sýkora, Luděk. 2005. „*Souborná zpráva o výsledcích dílčího cíle dc02: Identifikace lokalit segregace / separace v České republice na základě kvalitativního šetření*“. UK Praha, Přírodovědecká fakulta, kat. sociální geografie a regionálního rozvoje, centrum pro výzkum měst a regionů. Praha [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 19. 10. 2007]. Dostupné z <http://web.natur.cuni.cz/cvmr/download/DC2_zprava.pdf>.
- Temelová, Jana; Novák, Jakub. 2007. „Most, sídliště Chanov“. In Sýkora, Luděk et al. *Segregace v České republice: stav a vývoj, příčiny a důsledky, prevence a náprava*. (WA-014-05-Z01). Kap. 4 Případové studie lokalit segregace a separace. (s. 106–116) [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 12. 11. 2007]. Dostupné z: <http://web.natur.cuni.cz/segregace/index.php>.
- Temelová, Jana; Novák, Jakub. 2007a. „Ostrava-Prívovz“. In Sýkora, Luděk et al. *Segregace v České republice: stav a vývoj, příčiny a důsledky, prevence a náprava*. (WA-014-05-Z01). Kap. 4 Případové studie lokalit segregace a separace. (s. 117–127) [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 12. 11. 2007]. Dostupné z: <http://web.natur.cuni.cz/segregace/index.php>.
- U.S. Department of Housing and Urban Development. 1979. *Pockets of Poverty. An Examination of Needs and Options*. Office of Community Planning and Development, HUD-CPD-449. Washington, D.C.: Government Printing Office.
- Víšek, Petr (ed.). 2002. *Romové ve městě*. Praha: Socioklub.
- Wacquant, Loïc. 1997. „Three Pernicious Premises in the Study of the American Ghetto“. *International Journal of Urban and Regional Research* 21(2): 341–353.
- Wacquant, Loïc. 1999. „Urban Marginality in the Coming Millenium“. *Urban Studies* 36 (10): 1639–1647.

- Wacquant, Loïce. 2002. „Gutting the Ghetto: Political Censorship and Conceptual Retrenchment in the American Debate on Urban Destitution“. In Cross, Malcom; Moore, Robert (eds.). *Globalization and the New City*. New York: Palgrave Publishers, s. 32–49.
- Walks, Alan. 2005. Central City [slovníkové heslo]. In Caves, Roger (ed.). *Encyclopedia of the City*. New York: Routledge, s. 48.
- Whyte, Foote William. 1943. „Social Organization in the Slums“. *American Sociological Review* 8 (1): 34–39.
- Whyte, Foote William. 1965. *Street Corner Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, William Julius. 1996. *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.
- Wirth, Louis. 1956. *Ghetto*. Chicago: The University of Chicago Press.

NĚKOLIK ENVIRONMENTÁLNÍCH POHLEDŮ NA MĚSTO

Magdalena Hledíková

*Katedra environmentálních studií Fakulty sociálních studií,
Masarykova Univerzita, Brno*

Abstrakt

Pojem města se v environmentální literatuře vyskytuje spíše okrajově. Město bývá dáváno do protikladu s přírodou. Především zakladatelé ekologického hnutí se na město dívají jako na výtvor zkažené průmyslové společnosti. Se zhoršenými životními podmínkami ve městě průmyslové epochy se vyskytují snahy o nápravu, o zlepšení standardu bydlení, ale i o ozelenění, případně okrášlení měst. Na tyto snahy navazuje úsilí o rozvolnění měst a bližší kontakt s přírodou. Systematické snahy o udržitelnost měst a rozvahy nad dopadem měst na přírodní prostředí se objevují teprve na přelomu 20. a 21. století. V té době vzniká koncept udržitelnosti města jako snaha o řešení ekologické krize. Příspěvek se pokusí nastínit různorodost pojetí udržitelnosti měst se soustředěním na otázku koncentrace a vztahu města a volné krajiny. Koncentrace obyvatel do měst a vhodné fungování městských systémů může být řešením proti expanzi zástavby do krajiny a exploataci přírodního prostředí. Postupně se vyskytují tendence zdůrazňující nutnost kompaktnosti měst. Na druhou stranu lidé ve městech s hustou zástavbou mohou být oddělení od přírodního prostředí a nevnímat plně závislost na okolí, na zdrojích energie a surovin dodávaných zvenku. Myšlenkové protiklady mezi snahou o důslednou koncentraci obyvatel a naopak o rozsidlení měst zatím vedou k nejasným závěrům, podobně jako s tím spojená nejasnost vhodného ekonomického či sociálního modelu.

Úvod

Po dlouhou dobu environmentalisté¹ soustředili svůj zájem na přírodní prostředí. Jejich činnost vede touha zachovat přírodní rozmanitost

1 V běžné mluvě se místo pojmu „environmentalista“ častěji používá výraz „ekolog“. Ekologie je však podle vědeckého pojetí pouze jedna

Země. Ochranařské snahy vznikly jako reakce na zjištění, která popisují negativní působení člověka na přírodu a rozsáhlou devastaci některých oblastí a s nimi spojené snižování počtu živočišných druhů.² Hlavním tématem je tedy ochrana přírodního prostředí a původních přírodních oblastí, aby bylo zachováno to, co je důležité z nejrůznějších ekosystémových důvodů.

Protože hlavní snahy směřovaly k záchraně významných přírodních oblastí, docházelo k opominutí člověkem vytvořeného a obývaného prostředí – zastavěného území sídel, především měst. Teprve mnohem později se rozšiřuje pohled na lidskou činnost ve snaze po jejím směřování k větší odpovědnosti vůči přírodnímu prostředí a snížení negativního antropogenního působení. Proto se postupně do zorného úhlu dostávají i města a zastavěné prostředí. Město se ukazuje jako nezanedbatelné pro další environmentální snahy, neboť právě překotným růstem měst a počtu jejich obyvatel dochází k nejdramatičtějším změnám.

Obecné oficiální dokumenty, jako např. koncept udržitelnosti, jsou doplňovány o návrhy v jednotlivých oblastech lidského působení. Tak se začíná hovořit i o tzv. udržitelnosti měst a zastavěného prostředí. Při hledání vhodných postupů, jak se má udržitelnosti a environmentální odpovědnosti dosáhnout v zastavěném prostředí konkrétně, narazíme na různorodost, někdy až protichůdnost názorů, protože vycházejí z jiných myšlenkových východisek. Proto si dovoluji v tomto příspěvku představit právě odlišnost pohledů na vhodné řešení vztahu měst a krajiny. Na toto hlavní téma navazují další – snahy o centralizaci, či naopak decentralizaci sídel, zahuštění, nebo naopak rozvolnění struktury a možné ozelenění měst. Jednotlivé oblasti spolu úzce souvisejí a východiska na sebe vzájemně navazují. Oddělení jednotlivých fenoménů bylo vytvořeno proto, aby

z přírodních věd, která se věnuje především ekosystémům a vztahům v nich. Environmentalistika hledá souvislosti vztahu člověka a přírodního prostředí, může také zaujmout hodnotící stanovisko.

2 Jako jednu ze zpráv popisujících stav současného přírodního světa můžeme zmínit do češtiny přeložené Millenium Assesment – kol. autorů. 2008. *Hodnocení ekosystémů a lidský blabohyt*. Praha: Centrum pro otázky ŽP, UK.

bylo snáze možné alespoň v hrubých rysech vysvětlit argumentaci protichůdných tvrzení.

OCHRÁNCI PŘÍRODY, NEBO ANTINATURALISTÉ

Teprve v době skutečně rozsáhlého vývoje měst v druhé polovině 19. století se začínají systematicky objevovat úvahy o důležitosti lidského vztahu k přírodě. V té době se přesněji ustavují moderní přírodní vědy. S rozvojem biologie vznikla jako nová oblast bádání i ekologie vědy, která se zabývá především ekosystémovými vztahy. Ustavují se postupně její základní termíny (jako např. přírodní rovnováha – Charles Lyell, biocenóza – Karl Möebius, ekosystém – Arthur Tansley) a dochází ke zdůraznění systémového fungování přírodního prostředí (Keller 1997). S tím, jak rostly znalosti o přírodních procesech, se šířila snaha tyto procesy ocenit. Pod tlakem expandujícího průmyslu sílila potřeba ochrany přírody. Její zastánci usilovali o vymezení prvních přírodních území, která budou zachována v co nejpůvodnější přírodní podobě.³

Na druhou stranu se v rychle rostoucích městech rozvíjí mnohé další vědy humanitního zaměření (např. sociologie), které zkoumají způsoby organizace společnosti v měnících se podmínkách podmíněných modernitou. Sociologie vychází právě z městského prostředí a z fungování společnosti v něm koncentrované. Pro výklad společnosti neváhá použít právě zaváděné termíny z oblasti ekologie. A tak se do sociologického výkladu dostávají principy a pojmy formulované ekologií jako čistě přírodovědnou disciplínou. Sociologický výklad je však zaměřen jen na město a městské prostředí, jeho zájem se netýká přírodního prostředí ani lidského vztahu k němu (Keller 1997).

V městském prostředí se rozvíjí i kultura intelektuálů, kteří jsou vázání na město a s ním spojují i své ideály. Tuto skupinu představují

3 Mezi první obhájce přírodního prostředí patřil např. americký zakladatel Yosemitekého národního parku John Muir, známý jako zastánce divočiny, která v té době v Severní Americe velmi rychle mizela.

umělci všeho druhu, psychoanalytici a další. Místem jejich setkávání jsou především kavárny. Svě vysněné světy spojují s umělým prostředím, kde je vytěsněna vulgarita a zemitost přírodního živlu. Ideální kraje, které je možné sledovat třeba v díle Boudelairově nebo Poeově, jsou vázány na místa civilizovaná, to znamená „nezaněřádná“ přírodou. Tyto světy byly spojovány právě s kamenným městem, člověkem vytvořeným prostředím. Město tak bývá chápáno jako protiklad přírody, je výtvořem téměř plně v rukou člověka, představuje v jistém pohledu zhmotnění civilizace (Staněk 2007). Librová tuto větev myslitelů nazývá antinaturalisty. Právě v rozporu mezi pohledy kavárenských intelektuálů a ochránců přírody, danými odlišnými východisky, spatřuje nemožnost shody na základních postupech plánování a přístupu k ochraně krajiny i městského prostředí (Librová 2007).

Na tomto místě je nutné upozornit, že z městského prostředí většinou pocházeli také zastánci přírodního prostředí a ochránci přírody a díky zkušenostem a vědomostem získaným ve městě teprve mohli přírodní hodnoty vnímat jako jedinečné. Právě v městském prostředí můžeme docenit význam přírody a naučit se vnímavosti vůči ní, což dokazuje věta jednoho ze zakladatelů americké ochrany přírody Aldo Leopolda (1999): „Plevel na parkovišti nám může poskytnout stejnou lekci jako majestátní sekvoj.“ Přesto, nebo možná právě proto se někteří přírodní myslitelé stávají největšími odpůrci měst. Města pro ně představují symbol a zhmotnění civilizace ničící přirozené hodnoty (King 2000). Civilizace podle nich odvádí člověka od vnímání a citlivosti vůči přírodnímu prostředí, ke ztrátě vztahu vlastního zemědělským kulturám závislým na spolupráci s přírodou a jejími zákonitostmi.

Můžeme sledovat dva základní způsoby, jakými člověk přistupuje k okolnímu prostředí. S přírodním prostředím nakládá jako se surovinou, kterou je možné čerpat, přetvářet a v mnohých případech i devastovat. Na druhou stranu pro svou potřebu člověk vytváří obytné prostředí, které kultivuje, přetváří, zobytnuje – nejtypičtějším příkladem takového počínání je právě město, které je celé vytvářeno proto, aby člověku poskytlo vhodné obytné prostředí (Černý; Lakomý; Nový 1973: 9). Tento postup ovlivňuje další utváření jak v přírodním prostředí, tak ve městě. V kontextu obou přístupů je pochopitelné, že

snaha o ochranu se objeví právě na straně toho ničného, devastovaného – tedy v oblasti volné přírodní krajiny. Snaha zachovat přírodu se jeví jako oprávněná, protože je ohrožena lidským počínáním. Na druhé straně městské prostředí je budováno pro člověka, pro lidskou obyvatelnost. Protože je vytvářeno, budováno, nemělo by potřebovat speciální ochranu. Obecně se předpokládá, že cílem tvůrců města je vybudování vhodného městského, tedy obytného či obyvatelného prostředí.⁴ Na město má ale vliv i celá řada dalších faktorů vedle snahy o vytváření obytného prostředí. A tak se podoba měst liší od ideálů. Ti, kteří se zabývají podobou a rozvojem měst, tedy architekti, urbanisté, správní úředníci a také developeři, patří v převážné většině mezi skupinu, která váže své poznání a výklad světa především na člověkem vytvořené prostředí (Librová 2007). Proto dopad měst na přírodní prostředí vně města leží mimo oblast jejich zájmu. Přírodní plochy a prvky uvnitř zastavěného prostředí jsou často považovány pouze za kompoziční prvky a není doceněn jejich význam biologický. Nedostatek pozornosti vůči přírodě ve městě tak ještě prohlubuje rozpor mezi „ochránci a antinaturalisty“.

Tento výklad je důležitý především proto, že pokud chceme hovořit o environmentálním dopadu měst, musíme pracovat s argumenty obou stran, vnímat jejich východiska.

UDRŽITELNOST LIDSTVA, NEBO ZEMĚ

Ve snaze po vyrovnanějším vztahu člověka a přírody byl vytvořen koncept udržitelnosti. Poprvé byl formulován ve zprávě *Naše společná budoucnost* (Our Common Future) v roce 1987, která byla sestavena pod vedením norské ministerské předsedkyně Gro Harlem Brundtlandové, a byl definován následovně: „Trvale udržitelný rozvoj⁵ je

4 V našem prostředí termín „obyvatelný“ v souvislosti s městem poprvé používá Karel Honzík v esejí „Obyvatelné město“ v roce 1936, který je poté zařazen do knihy *Tvorba životního slohu*, poprvé vydané v roce 1946.

5 „Je nutno přiznat, že nejčastěji používané vyjádření ‚trvale udržitelný rozvoj‘ má své slabiny. Patří mezi ně onen přívlastek ‚trvalý‘, který se

takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby.“ Na zprávu *Naše společná budoucnost* navazuje řada dalších konferencí, jednání a dokumentů, které se snaží upřesnit udržitelnost v jejich různých aspektech. Dokumenty popisující udržitelnost jsou velmi důležité, protože zviditelňují společenskou shodu na tomto tématu. Ve skutečnosti je však cesta od oficiálních dokumentů k praktickým krokům a případným změnám samozřejmě dlouhá.

Přestože byla vytvořena oficiální definice, neexistuje jasné vymezení, jak se má projevat. „Definice pojmu udržitelnosti je považována za značně neurčitou, což jednak umožňuje zahrnovat pod tento pojem zcela různé obsahy a navíc neklade žádné překážky jeho zneužívání.“ (Opplová; Hrůza 1996: 50) A dále: „Sám pojem ‚udržitelnosti‘ se teprve upřeshňuje a lze se i v dokumentech zásadní povahy setkat s jeho značně odlišnými interpretacemi.“ Udržitelnost bývá často vnímána pouze v ekologickém rozměru, který se týká konfliktu mezi využíváním a ochranou zdrojů. Udržitelnost však má obsahovat i řadu dalších rozměrů: ekonomický, který usiluje o co nejmenší investice a vstupní zdroje do průmyslových procesů, a tím i do následné spotřeby, politický a organizační, který se týká zřízení institucionálních rámců a opatření, které by zajistily naplnění navržených řešení, sociální, týkající se morálního závazku uspokojovat základní potřeby všech lidí, ale i technologický, vztahující se k vědě a technice. Středem zájmu zůstává člověk a zajištění jeho potřeb, koncept udržitelnosti můžeme tedy zařadit mezi antropocentrické přístupy. Příroda je stále vnímána jako zdroj pro lidské aktivity a je třeba především usilovat o „zachování zdrojů“ či „zachování ekosystémových

u nás vžil, ačkoliv se nevyskytuje u pojmu ‚udržitelnost‘ v angličtině, v níž je psána většina mezinárodních dokumentů, ani v žádné jiné řeči. Značné pochybnosti může u nás vyvolat i použití pojmu ‚rozvoj‘, protože stále ještě vyvolává asociace s nepříliš dávým chápáním ‚rozvoje‘ ve smyslu kvalitativního růstu. Sám pojem ‚udržitelnost‘ však lze považovat za poměrně výstižný, protože odpovídá jak anglickému ‚sustainable‘, tak i francouzskému ‚durable‘ nebo německému ‚nachhaltig‘.“ (Opplová; Hrůza 1996: 50). Z uvedených důvodů budu v dalších částech textu slovo „trvalý“ vynechávat.

služeb“, aby mohlo být dosaženo uspokojení lidských potřeb současnosti i do budoucna.

Mezi environmentalisty se vyskytuje široká kritika konceptu udržitelnosti z již zmíněných důvodů nejasnosti pojmu, ale také kvůli zaměření na člověka, optimistickému zaujetí pro stálý rozvoj a kvůli důvěře v možnost soustavně udržovat nějaký stav. Přesto paradoxně i environmentalisté dospívají k názoru, že nakonec ochranu potřebuje civilizace,⁶ která je ohrožena devastací přírodního okolí a ztrátou ekosystémových služeb. Tento pohled závisí na perspektivě, ze které přírodu sledujeme. V malém měřítku se zdá, že je příroda ohrožena záhubou konkrétních jednotlivců, a hlavně vymíráním celých živočišných druhů. V makropohledu vnímáme přírodu jako celý vesmír, který člověk svým chováním nemůže zásadním způsobem ohrozit. Už na úrovni planety se předpokládá, že Země je schopna vyrovnat se se zásahy. Podle některých teorií je přirovnávána k organismu, který je schopen svými funkcemi překonat případné nerovnovážné stavy. Hlavním představitelem teorie Země jako živoucí planety, nazývané hypotéza Gaia, je britský chemik a vynálezce James Lovelock.

UDRŽITELNOST MĚST, NEBO PŘÍRODY

Obecné teorie udržitelnosti a ochrany přírody se promítají do konkrétního lidského jednání a rozhodování. Protože se týkají celé lidské kultury, týkají se tím pádem i „výsostně lidského“ prostředí měst. Jak bylo naznačeno, městské prostředí je budováno člověkem nejen z čistě funkčních důvodů, ale také jako sebevyjádření dané civilizace (King 2000). Města vznikala někdy živelně, jindy na základě velkorysých plánů. Už v dávné historii existuje snaha o zlepšení podmínek ve městech. Monarchové svá města zkrášlovali, vytvářeli působivé dominanty a cesty pro korunovační průvody (Opplová; Hruza 1996: 53). Od 19. století vznikaly také okrašlovací spolky, jež se snažily

6 Mezi českými environmentálními filozofy tento pohled prosazuje Josef Šmajš (např. v knize *Obrožená kultura*).

zvelebit a ozelenit městské čtvrti (Zajoncová 2008). Ne vždy spolky budovaly přímo parky a zahrady, v některých případech se jednalo o promenády, náměstí a veřejná prostranství, ale pravidelně používaly prvky zeleně, které doprovázely nově vytvořené a okrášlené plochy. Poté se přidala i složka ozdravná, kdy bylo snahou vytvoření měst zdravých a hygienických. V některých případech docházelo dokonce k radikálnímu bourání starých čtvrtí – asanaci (ozdravení) a nahrazení novou zástavbou. Některé pokusy se postupně realizovaly (v 19. století proběhla Hausmannova přestavba Paříže, asanace staré Prahy apod.), jiné končily (z našeho současného pohledu spíš naštěstí) pouze jako plány architektů na papíře (jeden z nejznámějších ideových návrhů je Le Corbusierův plán pro přestavbu Paříže z r. 1925). Ozdravování a ozelenování měst teprve předznamenává pozdější environmentální snahy v urbánním prostředí.

Od 80. let 20. století, jak se rozvíjely obecné dokumenty o udržitelnosti, vznikla celá řada podkladů zaměřených na městské prostředí a udržitelnost měst. Navazovaly tak logicky na starší charty a dokumenty, které určovaly urbanistické myšlení ve 20. století v Evropě a Severní Americe.⁷ Už v roce 1983 vznikla *Evropská charta územního plánování*, podle místa vzniku nazývaná *Torremolinskou chartou*. V roce 1990 byla dokončena zpráva Skupiny expertů pro městské prostředí, v roce 1996 pak byla do Istanbulu svolána druhá konference OSN o lidských sídlech – HABITAT II (Opplová; Hrůza 1996: 54–59). Tato setkání mezinárodních organizací doplnilo setkání městských samospráv v roce 1994 v dánském Aalborgu jako Evropská konference měst. Z něj vzešla *Charta evropských měst a obcí směřujících k udržitelnému rozvoji*, zkráceně nazývaná *Aalborská charta*. Podle ní nemůže být udržitelného rozvoje dosaženo bez udržitelného rozvoje místních komunit (Hrůza 2002: 60–68). Na Agendu 21, jež je závěrem Konference OSN o životním prostředí a rozvoji, která proběhla

7 Jako nejznámější dokument je možné zmínit Athénskou chartu, která vznikla v r. 1933 jako výsledek funkcionalistického myšlení v urbanismu, jejím cílem bylo budování zdravých a slunečných městských čtvrtí. Její dopady jsou environmentálními urbanisty kritizovány za ztrátu městského ducha a velkou environmentální náročnost struktury zástavby, která byla Athénskou chartou inspirována.

v roce 1992 v Rio de Janeiru, nazývané také Summit Země, navazuje Místní Agenda 21 (Local Agenda 21), která se věnuje sídlům a je vztahována na místní úroveň (Ravetz 2000: 264).

Mezi hlavní cíle udržitelnosti měst patří vytvoření co nejvhodnějšího obytného prostředí pro člověka, které by zajišťovalo odpovídající zdravotní a bezpečnostní požadavky pro obyvatele měst. Městský systém by měl vykazovat co nejmenší nároky na zabor volné krajiny, měl by fungovat „chytrým způsobem“ s využitím moderních technologií ke snížení ekologické náročnosti, dopravní zátěže a k fungování vhodné správy. Pro člověka by mělo poskytovat rozmanité prostředí s podněty pro rozvoj osobnosti, dostatek kulturních příležitostí apod.

Udržitelnost měst však vymezuje spíš směřování než popis konkrétních způsobů, jak jí dosáhnout. Podobně jako u obecného konceptu udržitelnosti je v případě termínu „udržitelnost měst“ často nevyjasněné, zda se jedná o snahu zachovávat města v jejich stávající podobě, nebo naopak využít prostředí města pro celkovou udržitelnost planety a lidského života na ní, což by se mohlo projevat např. i popřením stávajících měst a změnou celého urbánního systému se soustředěním na zachování přírodního prostředí.

Také hodnocení udržitelnosti měst bývá obtížné. Jeden ze způsobů, kterým je znázorňován dopad měst na prostředí, je výpočet tzv. ekologické stopy, která vypočítává plochu potřebnou k tomu, aby dané město mohlo fungovat stávajícím způsobem.⁸

Environmentální pohled se soustředí na přírodu, přírodní prostředí a lidský vztah k němu, proto ostatní aspekty udržitelnosti přenechává jiným disciplínám. Protože tento text chce představit právě environmentální pohled, sleduje město ve vztahu k přírodnímu prostředí, k jeho okolí, ke krajině. Text také zůstane v evropském či západním světě a nebude řešit urbanizaci v rozvojových zemích.

8 Vynálezci výpočtu „ekologické stopy“, která přepočítává spotřebu, nároky na zdroje a absorpci znečištění na odpovídající pomyslnou plochu, jsou kanadský ekolog William Rees a švýcarský inženýr Mathias Wackernagel. Největší výhodou tohoto výpočtu je jeho vizuální znázornitelnost a představitelnost. Jak uvádí Girardet (2001) např. ekologická stopa Londýna 160krát překračuje jeho vlastní území.

CENTRALIZACE, NEBO DECENTRALIZACE

Zajistí větší ekologickou příznivost obyvatelé soustředění ve velkoměstě, kteří zasahují co nejméně do okolní krajiny? Nebo je vhodnější síť malých center rozptýlených po krajině, nebo dokonce kontinuální zástavba rozprostírající se po celém vhodném území? Už po dlouhou dobu provázejí takové otázky plánování měst. V literatuře věnující se tomuto tématu se mluví o možné koncentraci obyvatel nebo také o centralizaci. Jak uvádí Keller, „zatímco obsahem pojmu koncentrace je pouhá regionální agregace obyvatelstva, pojem centralizace je vztahová kategorie, vyjadřuje vztah mezi centrem a periferií“ (Keller 1996: 62). Pokud budeme hovořit pouze o hustotě sídelní struktury, můžeme zůstat u pojmu „koncentrace“. Protože s formou osídlení však souvisí i fungování společnosti, a tedy její dopad na prostředí, považuji za vhodnější používat termín „centralizace“. Někdy se v této souvislosti vyskytují také termíny urbanizace a naopak dezurbanizace.⁹ Tyto pojmy označují v urbanismu především protichůdná názorová křídla ve sporu ruských konstruktivistů, probíhajícím především v první polovině 20. století. „Urbanisté“ se snažili města co nejvíce zahustit, aby se soustředil jejich potenciál. „Dezurbanisté“ popírají města vůbec. Navrhují buď výstavbu malých sídlišť nebo i jednotlivých domů v pravidelných vzdálenostech od sebe.“ (Hrůza 1962: 89) Dezurbanizace by pokryla krajinu souvislou zástavbou, obyvatelé by pracovali převážně zemědělsky, a tak by byla ve velké míře eliminována potřeba dopravy, spojující místa bydlení a práce nebo sídla mezi sebou. Město by se rozpustilo volně do krajiny, osídlení by bylo na vhodných územích téměř kontinuální.

Tento spor v určitých podobách přetrvává do současnosti, ale zároveň je ve velké míře pouze na teoretické úrovni, neboť ani největší zastánci decentralizace nemohou zabránit probíhajícímu procesu růstu měst (který je nejzřetelnější především v rozvojových zemích). Představa výhodnosti bydlení ve velkých městech je příchodem nových přistěhovalců jakoby potvrzována, to však může být způsobeno

9 Vzhledem k tomu, že text je psán z perspektivy environmentalisty, případně architekta, vynechám výklady těchto termínů v jiných oborech, např. sociologii.

stagnaci venkovských oblastí a nemožností obyvatel najít v nich vhodné zaměstnání. Jak upozorňuje Opplová a Hruža (1996: 10), „mezi základní faktory, které ovlivňují růst městského podílu obyvatelstva, patří ekonomický růst“.

Naopak v zemích západního světa dochází v některých případech k vysídlování z centrálních částí měst a k přesunu obyvatel na venkov. Touha po bydlení na venkově vychází už ze starých arkadských představ. Ve chvíli, kdy obyvatelé získají dostatečné finance, snaží se uskutečnit svůj sen o bydlení na venkově. „Tato většinová preference má svá zřejmá opodstatnění, jako jsou požitek z přírody, obliba čistého a tichého prostředí, přání být pánem svého domu – včetně bezpečnosti, spokojenosti a finančních úspor, které s tím souvisí – a vnímání osídlení nízkých obytných hustot jako příhodného místa pro výchovu dětí. Upřednostňování nízkých obytných hustot může být posíleno preferencemi ohledně počtu lidí v sousedství a velikosti politické jednotky a symbolického statutu předměstského života či příležitosti vyhýbat se styku s jinými společenskými třídami nebo etnickými skupinami.“ (Lynch 1984: 261–263)¹⁰ V našem prostředí je obliba venkovského způsobu života vyjádřena také chalupařením, které dočasně přijímá výhody vesnického života a může působit i na zvýšení sociálního statusu venkova (Librová 1996).

Představy venkovské idyly jsou v přímém protikladu k městu spojenému s představou nepřehledného, nebezpečného, rušného a špinavého prostředí, kde se jedinec ztrácí v davu. Jak však upozorňuje Lynch, ne všechny negativní názory na město se zakládají na odpovídajících výzkumech a „nedávné studie vzájemného vztahu velikosti města a různých společenských problémů nedospěly k žádným přesvědčivým závěrům“, jak však dodává, „korelace rostoucí obytné hustoty s nárůstem znečištění, hluku a zhoršování ovzduší je prokázána“ (Lynch 1984: 264). Až v případě skutečně velkých měst

10 Český překlad daného textu MAIER, KAREL (ed.). 2000: *Urbanistická čítanka. Vybrané texty urbanistické literatury XX. století*. Praha: Česká komora architektů. Kevin Lynch se svou knihou *Image of the City* (vyd. 1959) představuje jednoho z prvních vědců, který systematicky zkoumá vnímání prostředí jeho obyvateli. V této souvislosti zavádí termíny „čtení města“ a „mentální mapy“.

se environmentální problémy kumulují do té míry, že jsou dopady osídlení přímo hmatatelné – v podobě obtížně řešitelných situací s odpady, dopravními zácpami apod.

Základní argumentaci pro podporu decentralizace shrnuje ve svém textu Librová.¹¹ Podle představ zastánců decentralizace mohou být malá sídla environmentálně prospěšnější díky svému vztahu k místu a okolnímu přírodnímu prostředí. Obyvatelé malých sídel žijící blízko přírodě s ní mohou důsledněji spolupracovat, např. v decentralizovaném zemědělství, a tak může docházet k větší kooperaci s ekologickými procesy v praktické lidské činnosti. Menší koncentrace znečištění produkovaná v malých sídlech může lépe využít přirozenou míru autoregulačních schopností biosféry. Malé komunity obyvatel mohou být také předpokladem pro snadnější vytvoření sociálních vazeb. Může také nastat prohloubení duchovní dimenze člověka. V malých komunitách se podle některých autorů zvyšuje sociální zodpovědnost, skupinová koheze. Decentralizaci lze v jejích důsledcích často interpretovat jako návrat k rodové společnosti (Librová 1996). V bližších sousedských vztazích může lépe fungovat sousedská výpomoc a na určitém stupni i místní směnný obchod. Život v malém sídle umožní větší tzv. lokalizaci ekonomiky, a tím i vytvoření pracovních příležitostí v daném místě. Výhodou malých sídel je jejich případná výrobní a spotřební soběstačnost. Převážně zemědělská výroba s velkým podílem ruční práce přinese vyšší míru zaměstnanosti. Lokálnost je hodnocena jako jeden z předpokladů ekologicky a sociálně příznivé ekonomiky (Schumacher 2000).

Názory na míru dopravy ve venkovských sídlech se liší podle předpokládaného vztahu k případným centrálním sídlům. V případě důsledné decentralizace se schopností samozásobitelství v dané oblasti můžeme předpokládat snížení dopravních nároků. Pokud budou malá sídla v nějaké podobě, např. pracovních příležitostí a služeb, závislá na centrálním městě, lze naopak počítat s vyšší mírou dopravní zátěže. V současnosti možnost decentralizace osídlení posiluje rozšiřování nových technologií, především internetu. Americký urbanista William J. Mitchell (2004: 26) mluví o proměně našich

11 „Decentralizace osídlení – vize a realita“. In *Sociologický časopis* 4/1996 a 1/1997.

sídel: „Digitální sítě mohou dosáhnout mnohem dále než sítě minulosti – tak daleko, že mohou narušit zavedené rozlišování mezi městem a venkovem.“ Zároveň poukazuje na skutečnost, že ani s velkým rozvojem komunikačních technologií se některé principy, jako závislost na fyzickém místě, nezmění.

V malých sídlech zastánci decentralizace předpokládají vyšší zapojení obyvatel do přímých rozhodovacích procesů a vyšší míru přímé demokracie. To sice může posílit pocit odpovědnosti obyvatel, ale v případě velkých environmentálních problémů bude třeba jednoduššího postupu, protože „nejzávažnější environmentální škody mají v dnešním stavu technologií sumační charakter“ (Librová 1996: 292). Na základě vývoje drobných událostí, které vznikly na místní úrovni, které se vzájemně posilují, umocňují, může docházet k nepředvídatelným reakcím často teprve na globální úrovni. Tyto krajně nebezpečné procesy se nedají řešit na lokální úrovni. Mnoho autorů se shoduje v tom, že řešení globálních ekologických problémů v odpovídajícím rozsahu vyžaduje centrálně řízenou akci a předpokládá globální společnost, spojenou s urbánní koncentrací (Millenium assesment, Girardet 2001). Řídící moc, která pochází z centra, tedy přeneseně z města, může zajistit možnost plánování a pozitivního ovlivňování. S městem se také pojí rozvoj vědeckých poznatků, které mohou zajistit lepší a šetrnější technologické postupy a vést k omezení spotřeby energie. V koncentrovaném městském prostředí se nové pozitivní postupy mohou také šířit snadněji než mezi tradičně a konzervativně smýšlejícími venkovany.¹² Vzdělané městské obyvatelstvo může být odolnější vůči modernizačním tlakům, elity soustředěné ve městě mohou být nositeli pozitivních hodnotových vzorů¹³ (Librová 1996).

Někteří environmentální kritikové poukazují na větší závislost měst na neobnovitelných zdrojích energie a na nárůst konzumnější-

12 Dokladem vnímavosti městského obyvatelstva může být již zmíněný zrod ochrany přírody právě v městském prostředí.

13 Librová ve své knize *Vlažní a váhaví* uvádí příklad „holandských doktorů“, jejichž luxusní životní styl však nevytváří nadbytečnou environmentální zátěž, protože jejich radosti jsou ekologicky uvědomělé.

ho způsobu života ve městech.¹⁴ Města nevytvářejí uzavřený systém v koloběhu energií a zdrojů, ale zcela samozřejmě počítají se závislostí na přísunech zvenku.¹⁵ Rezignace měst na cyklický tok energií a materiálů může souviset s uváděným odtržením městských obyvatel od přírodního prostředí a ztrátou vědomí vazby na přírodní cykly, ale i s odlišnou organizací společnosti (Girardet 2001).

Pro vyjasnění rozdílu mezi městem a dalšími sídly je důležité, jak má být co nejvýhodnější město velké, neboli otázka ideální velikosti města. Doporučenou velikost uvádějí nejrůznější autoři od starověku do současnosti a jejich názory se pochopitelně značně liší. Otázka ideální velikosti města souvisí s nevhodnějším způsobem organizace sídelní jednotky. S velikostí souvisí možné a efektivní způsoby dopravy, vybavenost apod. Právě v přílišné velikosti a složitosti celého systému velkoměsta může spočívat jeho případná snadná zranitelnost, na což poukazuje např. Tainter (1988) ve své práci popisující zánik vyspělých starověkých městských civilizací. V dnešním světě založeném na propojenosti informací a systémů však může právě město najít odpověď na složité environmentální otázky, na něž je třeba reagovat, snáze než menší sídelní celky, které znevýhodňuje omezenost přísunu informací a s tím související neschopnost komplexního rozhodování. Na druhou stranu menší sídla mohou být stabilnější díky potravinové soběstačnosti a přehlednosti organizace. I v případě, že by decentralizace byla optimálním řešením ekologické hrozby, „při dnešní lidnatosti zeměkoule není důsledná decentralizace možná jednoduše z důvodů prostorových“ (Librová 1996: 291). Decentralizace osídlení může být prosazena a uskutečněna jen v případě výrazné změny politických nebo socioekonomických podmínek.

14 „Urbanizace se začala promítat nejen do růstu měst, ale i do zcela jiného městského způsobu života, jehož důležitým znakem se stávala mimo jiné i stále širší potřeba a spotřeba nejrůznějších výrobků, dovážených z celého světa.“ (Opplová; Hruza 1996: 8)

15 Už starověký Řím byl závislý na obilí dodávaném z provincií severní Afriky (Tainter 1988).

KOMPAKTNÍ, NEBO ZELENÉ MĚSTO

Dalším z rozporných bodů výkladu podoby města environmentálně udržitelného do budoucnosti, a tedy města ohleduplného k okolnímu prostředí, je otázka hustoty a kompaktnosti v protikladu ke snaze budovat sídla, která budou mít co největší podíl zelených ploch a budou provázána s přírodou. Tento rozpor vychází se snahy nalézt optimální řešení na konkrétní historickou situaci špatných životních podmínek průmyslových měst a naopak nesmyslného rozvolňování měst převážně od 50. let 20. století. V různých souvislostech se promítá i do současného rozhodování a plánování měst.

Už okrašlování měst se velmi často pojilo s ozeleňováním. Jak však dostat plochy zeleně do neprostupně zastavěných území, která vznikla nejen v samotných historických jádrech měst, ale i městských čtvrtích bytových domů pro dělnické obyvatelstvo? V obytných čtvrtích průmyslových měst na přelomu 19. a 20. století hustota dosahovala pro nás v současnosti nepředstavitelné hodnoty (například ve Varšavě byly na počátku 20. století budovány domy, kde hustota obyvatel dosahovala 4000 obyvatel na hektar – Teige 1932). S takovou hustotou souvisely časté epidemie, ale i požáry. Ve snaze zlepšit tyto podmínky znečištěných, průmyslem zahlcených měst a s tím spojených katastrofických životních podmínek v 19. století se rodí úvahy o rozsídlení měst, snížení hustoty.

Základním konceptem je pojetí „zahradního města“, kde jsou domy umístěny v zeleni. Poprvé byl termín použit pro města navržená Ebenzerem Howadrem na konci 19. století a publikován v knize *Zahradní města*. Tento název je symbolem pro celé hnutí, které na Howarda přímo nebo nepřímo navazuje. Howard navrhoval města určité omezené velikosti, jejichž části by byly odděleny koncentrickými pásy parků. Mezi základní témata patří dělnické obytné celky, kde každá rodina má vlastní domek na malé zahrádce, aby si mohla zajišťovat vlastní zeleninu. Hlavním motivem pro budování zahradních měst bylo vytváření příhodného prostředí, kde je brán zřetel na člověka, jehož obytné podmínky ovlivňují jeho pracovní výkonnost.

Hnutí zahradních měst se prosadilo někde výrazněji, někde pouze okrajově, ale důležitější než počet skutečně vybudovaných měst je vliv tohoto přístupu na obytnou výstavbu během celého 20. století.

Úvahy o vhodnosti bydlení v samostatném domě se zahradou v přírodě daly podklad ideálu, který provází výstavbu městských čtvrtí do současnosti. Budováním samostatných rodinných domů vzniká velký nárok na zábor volné půdy, zástavba se šíří do okolí města a vytváří suburbánní zástavbu. Už v první třetině 20. století čtvrti nových domů zastavují volnou krajinu, jak kriticky popisuje architekt Ladislav Žák: „Jako živelná pohroma přikvačil na naše země obludný rozvoj a bezuzdný stavební ruch nesčetných vil, domů, domků a chatrčí, jimiž jsou s vandalskou bezohledností ničena úrodná pole a louky, krásné pastviny a lesy, klidná údolí a říční břehy. Celá země se mění v oplocené stavební parcely, stavební ruch nejbídnější úrovně jako strašná rakovina rozežírá naše země, zachvacuje okolí velkoměst, měst i obcí, blízké i vzdálené, proniká do nejdlehlších míst a neušetří ani nejkrásnější zapadlé kouty dosud neporušené přírody.“ (Žák 2006: 85)¹⁶

Městské čtvrti rodinných domů, které jsou příčinou tzv. urban sprawlu, nekontrolovaného rozpínání měst do volné krajiny, jsou oprávněným terčem současné kritiky především urbanistů a následně i ekologů kvůli velkým nárokům na plochu, spotřebu energie a dopravu. Jako opačné hodnoty jsou vyzdvihovány naopak hustota zástavby a kompaktnost městské formy. Kompaktnost patří v současnosti k jednomu z nejčastěji používaných termínů v oblasti udržitelnosti města. Mezi nejčastěji citované texty jak mezi architekty, tak mezi environmentalisty patří kniha významného britského architekta Richarda Rogerse *Cities for the Small Planet*.

S kompaktností je většinou přímo propojena již zmíněná hustota. Ta má několik podob – hustotu obyvatel, která je spojena s hustotou aktivit a sociálních kontaktů. Hustota aktivit je podmínkou urbanity, městskosti v pozitivním slova smyslu (Opplová; Hružza 1996). Pro pochopení vztahu nároků suburbíí je třeba zmínit obvyklou odhadovanou hustotu v zástavbě rodinnými domy, která se pohybuje mezi 25–40 obyvateli na hektar (Hnilička 2005), v evropských městech je vyšší (40–60 obyvatel/ha) než v amerických, kde je to obvykle kolem 20 obyvatel/ha (Beatley 2004: 250). Silně ovlivňuje fungování

16 Původní Žákův text vyšel v r. 1942 pod názvem „Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor“ v časopise *Architektura*.

celého takto zastavěného území, kde se např. nevyplatí budovat hromadnou dopravu. Hustota obyvatel je předpokladem pro dobře fungující síť veřejné dopravy. Hustá struktura zástavby se smíšenými funkcemi využití území je předpokladem pro environmentálně šetrné způsoby dopravy.¹⁷ Krátké vzdálenosti mezi různými činnostmi, jako jsou bydlení, nákupy, služby, pracovní příležitosti, umožní pěší dopravu. Zkracování dopravních vzdáleností je podmíněno také míšením a vhodnou kombinací funkcí nebo „drobnou zrnitostí funkcí“ v daném území¹⁸ (Rogers 1997, Lynch 1984).

Suburbánní oblasti jsou kritizovány i z hlediska nízké estetické kvality bydlení a absence sociálních kontaktů. „Jako námitka proti bydlení s nízkou hustotou jsou často uváděny smyslové ohledy. Předměstí jsou ‚beztvará‘ či ‚monotónní‘, chybí jim živé vědomí identity, které mají města s vysokou hustou. Toto tvrzení je problematické a je dozajista pohledem člověka zvenčí. Lze ho ověřit pouze zkoumáním vědomí identity u samotného obyvatele předměstí. Studie, které máme k dispozici, naznačují, že nudná a bezvýznamná místa se vyskytují při libovolné hustotě stejně jako místa zajímavá a smysluplná. Vědomí závisí na tolika jiných věcech – na vizuální formě, společenských souvislostech, vědomí kontroly, přístupových cestách, každodenní zkušenosti –, že ho lze pravděpodobně získat či ztratit při jakékoli rozumně představitelné vzájemné blízkosti obydlí (ačkoli

17 Automobilová doprava indukovaná suburbánními oblastmi patří oprávněně k velmi kritizovaným producentům oxidu uhličitého. Nárůst osobní automobilové dopravy se uvádí jako jedna z hlavních příčin neschopnosti západních zemí naplnit Kjótský protokol o snižování emisí.

18 Rozdělení města podle funkcí vzniká na základě podnětu Athénské charty z r. 1933, která reagovala na nevyhovující promíšení obytné výstavby a znečišťujícího průmyslu. V poválečném období se rozdělení území na funkční zóny realizuje s velkou důsledností, takže se prodlužují vzdálenosti mezi bydlištěm a pracovištěm. Nejvýraznější funkční dělení ale nastává až koncem 20. století při rozsáhlé suburbánní výstavbě, kde jsou zcela oddělena území pro bydlení jako kolonie rodinných domů, nákupy v podobě hypermarketů, skladovací a výrobní areály. Celé takto uspořádané dělení je založeno na obrovské potřebě dopravy, především automobilové, kterou ale trpí i městské jádro.

prostředky, jak dosáhnout čitelnosti místa, se budou s hustotou měnit).“ (Lynch, 1984)¹⁹

„Kompaktní město“ myšlenkově sice tvoří protiklad „zelenému městu“, ale ve skutečnosti se pozitivní přístupy obou konceptů mohou prosazovat souběžně v jednom území. V některých případech dochází k nesmyslnému vyhrocování některého aspektu, což znemožňuje diskusi a nalezení optimálního řešení. Zeleň ve městech se často stává nepřitelem urbanistů a architektů, kteří v ní vidí příčinu zbytečného rozvolňování a s tím spojené ztráty urbanity.²⁰ Kompaktní město nemusí být v protikladu k městské zeleni, k plochám parků a alejí. Naopak kompaktní zástavba společně s nezastavěnými plochami zeleně vytvářejí přehledný systém městských čtvrtí a umožňují tak lepší čtení města.²¹ Ochránci městské zeleně ji však hájí i v případě, že se jedná o vhodné stavební pozemky, a případným zájemcům tak nezbyvá než stavět na periferii.

MĚSTO, NEBO KRAJINA

Husté město vytváří prostor pro volnou krajinu vně města. Krajina vně města může být snadněji chráněna, pokud se obyvatelé soustředí právě do městských území. „Městská forma a využití krajiny jsou hlavními determinantami udržitelnosti města.“ (Beatley 2000: 250) Při současném přístupu ke krajině „se dnes kvalitní prostředí, příroda, volná krajina stává pozvolna luxusem. Do budoucna se může

19 Viz pozn. č. 7.

20 Vyhrocenost sporu o husté nebo zelené město můžeme sledovat v rozhovoru Petra Hurníka a Kateřiny Dubské. (Hurník; Dubská 2006). Architekt Hurník patří k největším českým odpůrcům zeleně a parků ve městě.

21 Pojem „čtení města“ používá Kevin Lynch v knize *Image of the City* pro popis vnímání určitého území jeho obyvateli. Pro dobrou orientaci je potřeba linií, bodů, okrsků a cest, které prostředí rozčleňují. Jako některé z těchto prvků často slouží právě plochy parků či jednotlivé přírodní objekty v souvisle zastavěném území.

stát těžko dosažitelnou existenční nutností a může se stát předmětem konfliktů.“ (Librová 1996: 291)

Jak už bylo naznačeno v předchozí části, pohled na město a pohled na přírodu obecně a krajinu se může lišit především podle myšlenkových priorit daného člověka. „V každém oboru jedna skupina (A) považuje krajinu za půdu a její funkci za výrobní; jiná skupina (B) považuje krajinu za biotu a její funkci chápe širěji.“ (Leopold 1996: 250)

Tato odlišnost přístupů se projevuje také mezi hlavními strategiemi jednotlivých zemí, i v jejich rozhodovacích územně plánovacích politikách. Rozdíl souvisí s historickými, kulturními a ochrannářskými podmínkami konkrétní země a určuje způsob, jak bude s krajinou a městem nakládáno. V naší republice vystupuje dominantním způsobem pohled, alespoň podle územního plánování, který dělí krajinu na zastavěnou a nezastavěnou. Mezi nimi existují ještě rozvojová území, jenž jsou vytyčena územním plánem nejčastěji v zatím nezastavěném území, a tak se nezastavěná plocha promění v zastavitelnou plochu a postupně také v plochu zastavěnou. Nezastavitelné jsou pouze zvlášť vymezené plochy, jako např. ochranná pásma, ložiska nerostů nebo lesní plochy.²² V tomto pojetí krajinu vnímáme jako surovinu, kterou spotřebováváme v souladu s vymezenými pravidly. Rychlost zabírání nových území a jejich přetváření na zastavěná závisí na aktuální potřebě.

Tento spotřební přístup je možné nejvýrazněji sledovat v americkém prostředí, kde volná plocha krajiny zatím patrně není nedostatkovým zbožím, a tak se zástavba šíří kolem vlastních měst. Tím vzniká zástavba nízké hustoty, která pokrývá obrovské plochy nejen domy, ale také dopravními stavbami, které dosahují pro nás nepředstavitelných poměrů – např. v některých částech Los Angeles plochy pro dopravu zabírají až dvě třetiny celkové plochy (Hrůza 1962: 184)!

Opakem tohoto vnímání krajiny je pojetí holandské, protože v této zemi je z historických důvodů hodnota plochy velmi ceněna. Protože si Holanďané museli získat plochu své krajiny v souboji s mořem,

22 I pro nejčastěji zastavovanou plochu – zemědělskou krajinu – existují nástroje k její ochraně. Ve skutečnosti ale můžeme jasně vidět jejich nedostatečnost.

každý kousek je využit maximálním možným způsobem se snahou omezit plýtvání plochou. Takže není s podivem, že právě zde se objevuje tradiční zástavba řadovými rodinnými domy, což je jeden z nejefektivnějších způsobů obytné zástavby, který umožňuje vysokou hustotu obyvatel na plochu (Hnilička 2005). I v holandské moderní architektuře se výrazně vyskytuje téma hustoty a vztahu k volné krajině.²³ Postupným přetvářením ploch však v Holandsku zmizelo přírodní prostředí a celá plocha se stává městem, cestou, zahradou, sadem nebo aspoň parkem (Stibral 2000: 55).

Ale i v jiných částech Evropy se argumentace proti suburbanizaci liší od amerického pojetí. Našemu fyzickému krajinnému prostředí a myšlenkovému východisku vztahu ke krajině může být asi nejbližší německé pojetí. Hlavním motivem proti suburbanizaci je snaha o zachování volné, přírodní krajiny. Alespoň v některých spolkových zemích se plocha záboru volné půdy systematicky sleduje a vytvářejí se právní nástroje, jak tento zábor omezit. V případě zastavování pak vytváří tlak na co nejmenší přetváření zastavovaného území, např. proti zbytečným asfaltovým plochám kolem nových domů. Východiskem pro takový princip je ocenění volné krajiny jako hodnoty, které je třeba si vážít a chránit ji.

Pro pochopení vztahu města a krajiny je nutné si uvědomit skutečnost, že každé město vzniklo v konkrétní přírodní krajině a ta dále ovlivňuje jeho utváření a podobu. Krajina formuje „genia loci“. „Příroda vytváří pouta mezi městem a vzduchem, zemí, vodou a životem uvnitř města a kolem něj... Městská příroda však není jen souborem jednotlivých přírodních jevů, jako jsou vítr, hory, řeky a stromy. Je výsledkem složité interakce mezi mnohočetnými účely a činnostmi

23 Příkladem může být architektonická skupina MVRDV. Tato skupina navrhla jako pavilon Holandska na mezinárodní výstavě EXPO 2000 v Hannoveru objekt, který jako hamburger znázornil celou holandskou krajinu. V patrech nad sebou se tak potkávaly kopce vytvořené ze železobetonu, květinové záhony, vzrostlé stromy (což byl jeden z největších problémů konstrukce a dopravy), trávník s větrnými mlýny. Bylo to zhmotnění jejich představ krajiny, kterou je možné v případě, že není už dost místa na rovině, rozvíjet horizontálně v patrech nad sebou. S dalšími jejich návrhy a názory je možné se setkat v knize *FARMLAX*.

lidských bytostí a přírodních dějů, které řídí pohyb větru, erozi půdy, koloběh vody a rození a umírání živých organismů... Město je součástí přírody. Uznání tohoto základního faktu má dalekosáhlé důsledky pro to, jak se město projektuje, staví a udržuje, a pro zdraví, bezpečí a blaho každého obyvatele.“ (Spirn 2000: 57)

ZÁVĚR

Jako ukázka udržitelného města se v roce 2007 objevil návrh z kanceláře světoznámého britského architekta Lorda Normana Fostera. Plánované město Masdar se má nacházet v oblasti Abú Dhabí ve Spojených arabských emirátech. Toto město má splnit nejpřísnější environmentální nároky, protože má být energeticky zcela soběstačné, bez produkce odpadů a oxidu uhličitého. Energie má být zajištěna využitím fotovoltaických článků. Celé město se má vyznačovat vysokou hustotou zástavby. Dopravu mají zajišťovat elektrovlaky a v samotném městě především pěší chůze. Tak se má návrh navrátit k tradičnímu městu, které je představováno hustou strukturou zástavby obehnané hradbou. Jeho plochu 6 km² má skutečně obklopovat zeď, a zajišťovat tak odstínění od horkého pouštního vzduchu.²⁴ Tento návrh má být zbudován do 10 let. Stane se tak jedním z představitelů technicistního proudu ekologického stavění, jehož základem jsou sofistikovaná technická řešení, která zajišťují vysokou efektivitu. Naváže tak na podobné environmentální projekty této kanceláře, především „zelené mrakodrapy“, jejichž snížení environmentální náročnosti je založeno na podrobně propracovaných technologických řešeních.

Přestože jako architekt patřím k zastáncům kompaktního města, které zajistí míšení funkcí a pěší dostupnost v duchu pozitivního odkazu tradičních evropských měst, nemohu se v případě Masdaru jako současného idolu udržitelného města vyhnout pochybnostem.

24 Informace jsou převzaty z webových stránek architektonického ateliéru Foster and Partners.

Při tvorbě Masdaru lze předpokládat nemalý podíl greenwashingu,²⁵ ve spojitosti se Spojenými arabskými emiráty, jejichž ekonomické příjmy pocházejí především z těžby ropy. Další aktivity Emiratů, které se týkají výstavby měst, jako je budování Dubaje na nových ostrovech v moři, už tak environmentálně nevyhlízejí. Nabízí se prostá otázka, jestli město v poušti, zajištěné díky technickým řešením, může být přínosem pro udržitelnost Země. Zda je předpoklad fungující technologie, založené na velkých vstupních investicích, udržitelnou cestou i v případě měst. A jestli se tento přístup může a má šířit ve větším měřítku.

I města lze chápat jako organismy, které nelze snadno nahradit nějakými lepšími variantami, i když pokusů o postavení ideálního města, vhodně usměrňujícího své obyvatele, byla v historii celá řada. Může však návrh fyzické podoby města určit společenské fungování? Protože podobně jako v případě ekologických domů až životní způsob obyvatel, vycházející z ekonomického fungování celé společnosti, pomůže rozhodnout, který z modelů udržitelného města může mít nejméně drastické důsledky na Zemi a její přírodní prostředí, který nejméně zatíží ekosystémy, a tak zajistí udržitelnost lidské civilizace.

Literatura:

- Betsky, Aaron. 2006. „Sprawl“. In Tichá, Jana (ed.). *Architektura v informačním věku*. Praha: Zlatý řez.
- Beatley, Timothy. 2000. *Green Urbanism: Learning from European Cities*. Washington: Island Press.
- Beatley, Timothy. 2004. „Planning for Sustainability in European Cities“. In Wheeler, Stephen; Beatley, Timothy (eds.). *The Sustainable Urban Development Reader*. London: Routledge.
- Eisel, Ulrich. 2006. „Die immer währende Utopie“. *Politische Ökologie* (96): 14–18.

25 „Greenwashing“ je bohužel stále častěji používaný termín pro činnosti, které se sice hlásí k environmentální odpovědnosti, v praxi ale naplňují pouze malou část, kterou se o to výrazněji prezentují na veřejnosti.

- Foster and Partner: *Masdar* [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 20. 1. 2008]. Dostupné z <<http://www.fosterandpartners.com/News/291/Default.aspx>>.
- Girardet, Herbert. 2001. *Creating Sustainable Cities*. Devon: The Schumacher Society.
- Gonzales, George A. 2005. „Urban Sprawl, Global Warming and the Limits of Ecological Modernisation“. *Environmental Politics* 14 (3): 344–362.
- Hledíková, Magdalena. 2008. „Město a krajina“. In Stíbral, Karel; Dadejík, Ondřej (eds.). *Krása, krajina, příroda*. Praha (v tisku).
- Hnilička, Pavel. 2005. *Sídelní kaše*. Brno: ERA.
- Honzík, Karel. 1976. *Tvorba životního slohu*. Horizont: Praha.
- Howard, Ebenezer: *Garden Cities of To-morrow*. [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z <<http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/howard.htm>>.
- Hrůza, Jiří. 1962. *Budoucnost měst*. Praha: Orbis.
- Hrůza, Jiří (ed.). 2002. *Charty moderního urbanismu*. Praha: Agora.
- Hurník, Petr; Dubská, Kateřina. 2006. „Potřebují města zeleně?“ [rozhovor]. *Literární noviny* (15): 14.
- Keller, Jan. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: Slon.
- King, Roger. J. H. 2000. „Environmental Ethics and Build Environment“. *Environmental Ethics* 22 (2): 115–138.
- kol. autorů. 2005. *Hodnocení ekosystémů a lidský blahobyt*. Praha: Centrum pro otázky ŽP, UK.
- kol. autorů. 1991. *Naše společná budoucnost: výtah*. Brno: Ekocentrum.
- Leopold, Aldo. 1999. *Obrázky z chatrče*. Tulčík: Abies.
- Librová, Hana. 2003. *Vlažní a váhaví*. Brno: Doplněk.
- Librová, Hana. 2007. „Ekologický význam kaváren“. *Literární noviny* (44): 1.
- Librová, Hana. 1996 a 1997. „Decentralizace osídlení – vize a realita“. *Sociologický časopis* 4/1996 a 1/1997.
- Lovelock, James. 2006. *The revenge of Gaia: why the Earth is fighting back – and how we can still save humanity*. London: Allen Lane.
- Lynch, Kevin. 1984. *Good city form*. Massachusetts: MIT Press.
- Lynch, Kevin. 2004. *Obraz města. Image of the City*. Praha: Polygon.
- Norberg-Schulz, Christian. 1994. *Genius loci: k fenomenologii architektury*. Praha: Odeon.
- Maier, Karel (ed.). 2000. *Urbanistická čítanka. Vybrané texty urbanistické literatury XX. století*. Praha: Česká komora architektů.
- Mitchell, William J. 2004. *Etopia – život ve městě trochu jinak*. Praha: Zlatý řez.
- NESEHNUTÍ (2007): *Udržitelné plánování území*. [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 20. 11. 2008]. Dostupné z <<http://www.nesehnuti.cz/publikace/upu.pdf>>.

- Opplová, Marta; Hruža, Jiří. 1996. *Lidská sídla v podmínkách trvale udržitelného rozvoje*. Praha: VŠE.
- Ravetz, Joe. 2000. *City region 2020. Integrated Planning for a Sustainable Environment*. London: Earthscan Publications.
- Rogers, Richard; Gumuchjian, Philip. 1997. *Cities for the Small Planet*. London: Faber and Faber.
- Satterthwaite, David (ed.). 1999. *The Earthscan Reader in Sustainable Cities*. London: Earthscan Publications.
- Schumacher E. F. 2000. *Malé je milé. Aneb ekologie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplněk.
- Sieverts, Thomas. 2005. *Zwischenstad – zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. Basel: Birkhäuser.
- Staněk, Jan. 2007. „Umělé kraje a umělé ráje“. *Literární noviny* (44): 8.
- Štibral, Karel. 2005. *Proč je příroda krásná*. Praha: Dokořán.
- Šmajš, Josef. 1997. *Obrožená kultura: od evoluční ontologie k ekologické politice*. Praha: Hynek.
- Tainter, Josef A. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teige, Karel. 1932. *Nejmenší byt*. Praha: Nakladatelství Václav Petr.
- Wackernagel, Mathias; Reed, William. 1999. „What Is Ecological Footprint?“. In Satterthwaite, David (ed.). *The Earthscan Reader in Sustainable Cities*. London: Earthscan Publications.
- Zajoncová, Dana. 2008. „Kulturně historické dědictví v péči místních komunit“. In Foltýn, Dušan (ed.). *Prameny paměti. Kulturně historické dědictví pro výchovnou praxi*. Praha: Dokořán.
- Žák, Ladislav. 2006. *Byt a krajina*. Praha: Arbor vitae.

METODY GEOGRAFICKÉHO VÝZKUMU MĚSTA¹

Martin Ouředníček, Jakub Novák, Jana Temelová,
Petra Puldová

*Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje,
Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze*

Abstrakt

Současný geografický výzkum města v mnohém navazuje na sociálně ekologický přístup chicagské školy, předválečnou pražskou antropogeografii, pražskou sociologii města a teoretické myšlenky albertovské školy sociální geografie. Příspěvek popisuje současné přístupy a metody využívané v českém sociogeografickém výzkumu města. Mezi stěžejní znaky současného výzkumu patří důraz na kombinaci kvantitativních a kvalitativních metod, využití případových studií a hodnocení problémů a témat v několika měřítkových úrovních sledování.

Za hlavní výzkumné metody lze považovat kromě statistické analýzy kartografickou a GIS analýzu a vizualizaci, terénní šetření využívající metod pozorování, dotazníku, rozhovoru s klíčovými aktéry, metody výzkumu percepce včetně využití mentálních map, deníkových záznamů a metody Delphi.

Pozornost příspěvku je zaměřena na zdůraznění nezbytnosti empirického výzkumu města směřujícího k odhalení základních mechanismů vzniku a vývoje prostorové diferenciace a změn v charakteru sociálního a fyzického prostředí města. Jako specificky geografické je hodnoceno sledování jevů a procesů na několika měřítkových úrovních od makroregionálního pohledu až po analýzu jednotlivých prvků nebo aktérů a kartografická prezentace výsledků výzkumu. Velká pozornost je věnována především mikroúrovni sledování,

1 Článek vznikl za podpory MŠMT ČR v rámci projektu Národního programu výzkumu II 2D06012 „Sociálně prostorová diferenciace obyvatelstva a její vliv na kvalitu života ve městech a obcích České republiky“ a s pomocí výzkumného záměru MSM 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“.

kteřá umožňuje komplexní hodnocení sledovaných jevů a procesů a nalezení kauzálních závislostí a vysvětlujících faktorů. Jako příklady jsou uvedeny vybrané výstupy ze současných výzkumů autorů.

Úvod

Výzkum města patří mezi zásadní témata současné sociální geografie. Okruh výzkumu nazývaný „urban studies“ zahrnuje řadu témat nazíraných z pohledů mnoha vědních oborů sociálních i technických věd. V případě hodnocení sociálního prostředí měst je studium geografie města tradičně spojené především s urbánní sociologií. Předkládaný text je v první části zaměřen na teoretické, a zejména metodologické zdroje současného sociogeografického výzkumu měst v Česku. Hodnoceny jsou především přístupy na hranici geografie a sociologie, zahraniční i českého původu. Hlavním cílem příspěvku je však podat přehled výzkumných metod a přístupů k uchopení jevů a procesů v současných postsocialistických městech. Jako příklady zde slouží výstupy z několika recentních výzkumných projektů autorů článku.

CHICAGO JAKO URBÁNNÍ LABORATOŘ

Práce sociologů chicagské školy jsou inspirací pro většinu autorů zabývajících se městským prostředím. Pro sociální geografii jsou inspirativní na prvním místě prostorové aspekty vnímání města. Tento přístup studia města je pro sociologii méně obvyklý než v geografii a u autorů chicagské školy zdůrazněný využitím map pro vizualizaci empirických dat získaných často za malá území ve městě (např. Thrasher 1927, Zorbaugh 1929). Ve 20. a 30. letech se začaly ve velkých amerických městech využívat pro sčítání lidu malé územní jednotky (census tracts) a poprvé tak bylo možno sledovat prostorové vzorce sociálních a demografických charakteristik detailně pro dynamicky se měnící americká města.

Městské prostředí však bylo popisováno a mapováno mnohem detailněji především díky **práci v terénu**, která připomínala spíše in-

investigativní žurnalistiku a kde byl často kladen důraz na příběh lokality nebo detailní mikrosondy do života vybraných sociálních skupin obyvatelstva (Anderson 1923, Thrasher 1927). **Případové studie** komunit nebo lokalit byly často leitmotivem publikací vydaných Chicagskou univerzitou (Wirth 1928, Zorbaugh 1929).

Výzkum městského prostředí byl v Chicagu zaměřen významným způsobem na sledování **mobility**, která byla např. pro Burgesse hnačím pulzem vývoje komunity. Vedle migračních procesů, které byly paralelou k ekologickým principům, se pozornost autorů chicagské školy zaměřila i na sledování dopravních charakteristik nebo nárůstu telefonických kontaktů obyvatel rostoucího Chicaga (Burgess 1925). Katedra sociologie ovlivňovala již tehdy teoretické přístupy v chicagské sociální geografii (Colby 1933), na které později navazovali další významní urbánní geografové Chicagské univerzity (Harris, Ullman, Berry aj.).

Je zajímavé, že řada z témat výzkumu představitelů chicagské školy se později rozvinula do samostatných výzkumných směrů, které však postrádaly komplexnost vyjádřenou v pracích z prvního období. Vyhraněnost metod a jejich propracovanost (ale také složitost) byla v kontrastu s jednoduchými metodami chicagské školy. V sociologii se navíc výzkum oprostil od zakotvení komunit v prostoru (např. Wellmanova *community liberated*, Wellman; Leighton 1979). Prostorové analýzy produkované geografů zůstávaly u popisu takřka výhradně bez rozvinutí ve studium případových studií na úrovni sousedství. Výzkum lokálních komunit byl do značné míry nahrazen etnografickými studiemi zaměřenými na zvláštnosti často exotických a venkovských lokalit bez snah o generalizace.

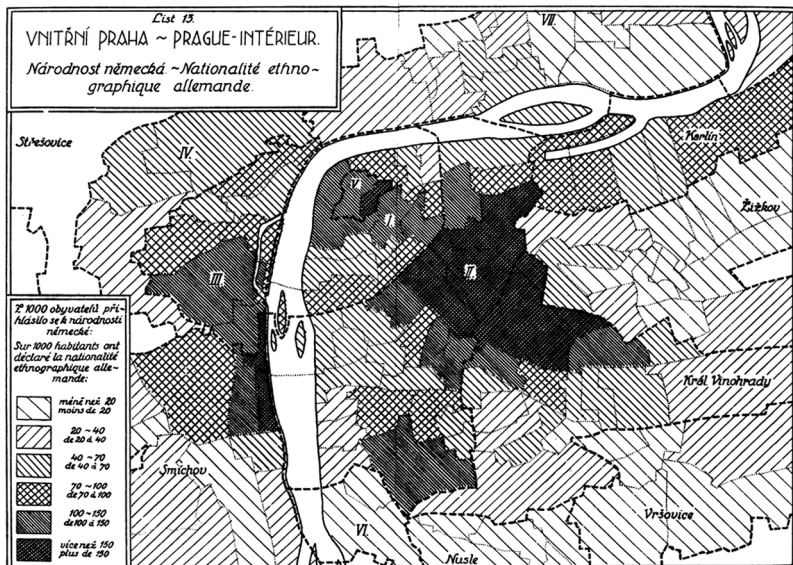
Návrat k odkazu chicagské školy znamenal až multiparadigmatické období na přelomu tisíciletí, kdy se stále častěji v sociologii i urbánní geografii prosazují tzv. *community studies*. Vedle role globálních ekonomických procesů, role institucí a pozornosti výzkumu struktur na mikroúrovni města se v současnosti můžeme setkat opět s výzkumem lokalit, městských čtvrtí nebo sousedství. Za významný impuls k oživení výzkumu lokálních komunit můžeme považovat založení časopisu *City & Community* (opět v Chicagu, i když na jiné univerzitě) na počátku třetího tisíciletí.

PRAHA JAKO URBÁNNÍ LABORATOŘ

Okruh výzkumníků zabývajících se městem je v České republice relativně úzký, což společně s letitou izolací od světové literatury i minimálními kontakty na mezinárodních konferencích způsobilo zákonitě zpoždění a nedostatečnou hloubku výzkumu také v sociální geografii města. Přesto se můžeme pokusit o srovnání stěžejních zdrojů poznání světových urban studies s naší tradicí městského výzkumu. Nesnažíme se přitom postihnout celou šíři sociální geografie a sociologie města, ale pouze myšlenkové směry, které přímo ovlivnily autory tohoto příspěvku. Zároveň se snažíme vyzdvihnout ty práce, které měly za cíl studium sociálního prostředí Prahy a jejichž autoři alespoň částečně působili na Univerzitě Karlově. Necháváme proto stranou jak hodnocení sociologie města Bláhy (rozebráno např. v Janák 2006), tak zejména rozsáhlou školu geografie s tématem osídlení, kde města vystupují jako jednotky v sídelním systému (nejvýstižněji v Hampl; Gardavský; Kühnl 1987).

Antonín Boháč již v roce 1923 takto popsal ekologické principy široce citované z pozdějších prací Burgesse a Hoyta: „Proudění obyvatelstva v Praze jest všeobecně takové, že velká část přistěhovalců se usazuje ve vnitřní Praze, vytlačuje odtud domorodé obyvatelstvo, které se stěhuje do obcí předměstských.“ (Boháč 1923: 56) Boháč, který přednášel demografii na Přírodovědecké fakultě, těžil zejména z vlastní práce při přípravě sčítání lidu 1921 a 1930. I když neexistovaly detailní statistické jednotky (census tracts) jako v Chicagu, patřila pražská demografická statistika především díky Boháčovi v tomto ohledu zřejmě mezi světovou elitu. Dokladem mohou být některé mapy v Boháčově knize založené na populačním cenzu z roku 1921.

Za počátky urbánní geografie zaměřené na výzkum vnitřní prostorové struktury města a hodnocení aspektů sociálního prostředí lze považovat pedagogickou a vědeckou činnost Julie Moschelesové na Přírodovědecké fakultě. V akademickém roce 1937/38 vypsala přednášku Zeměpis města a ve své práci v řadě ohledů navazovala na myšlenky chicagské školy. Město považovala za živý sociální organismus, který je vnitřně diverzifikován. Právě rozdíly ve vnitřní sociálně prostorové struktuře města byly rozebrány v asi nejvýznamnější stati

Obr. 1 Boháčova mapa založená na podrobném územním členění Prahy s daty ze sčítání 1921
 Zdroj: Boháč (1923)

o Velké Praze (Moschelesová 1937). Podobně jako autoři chicagské školy pracovala s relativně zevrubným vnitřním členěním města. Vynikající detailní znalost pražského prostředí využil ve své knize Jiří Král (1946) vycházející z antropogeografické tradice. Unikátní empirický výzkum pražské suburbanizace byl realizován na Filozofické fakultě pod vedením Zdeňka Ullricha (1938).

V Československu byl pokračovatelem ekologického směru Jiří Musil, pro něhož byla Praha skutečnou laboratoří urbánního výzkumu. Mezi významné publikace urban studies druhé poloviny 20. století se řadí kniha *Sociologie soudobého města* (Musil 1967), monotematické číslo *Sociologického časopisu* z roku 1977 a několik dalších textů výhradně z pera sociologů. Pro sociální geografii byl v tomto období přínosný nejen důraz na prostorové vnímání městského prostředí, ale do značné míry i spolupráce a provázanost pražské sociologie a sociální geografie. Přesto byla geografie města na Přírodovědecké fakultě

i v geografii obecně na okraji zájmu. Zajímavé jsou například studie Ctibora Votrubce o nouzových koloniích (Votrubec 1959, také 1965) nebo výzkumy Zdeňka Murdycha v centru Prahy (Murdych 1980).

Porevoluční období přineslo do sociologie uvolnění řady témat, která byla v minulosti tabu, a mnohem snazší pronikání nových témat ze západní sociologie. Pro urbánní sociologii to znamenalo změnu orientace mnoha autorů publikujících v minulosti o městě, zájem o jiná témata a „vyklizení“ pozice pro ostatní obory. Spíše ojediněle se objevovaly snahy o probuzení sociologického výzkumu města (Musil 1991). Od 90. let zabezpečovali největší objem prací o vnitřním uspořádání města sociální geografové, etnologové a demografové. V sociologii v tomto období dochází „k mizení prostoru jako elementu společnosti“ (Musil 2003: 160). K rehabilitaci prostoru v sociologickém výzkumu města dochází v plně širí až v poslední době, o čemž svědčí např. publikace *Zrod velkoměsta* (Horská; Maur; Musil 2002) nebo monotematické číslo *Sociologického časopisu* o městě k životnímu jubileu Jirího Musila z roku 2003 a několik prací autorů ze Sociologického ústavu AV (Musil; Illner 1992, Vajdová; Kostelecký 1997, Bernard 2006, Vobecká; Kostelecký 2007).

Zájem o město v geografickém výzkumu dokazuje řada odborných článků a prací² (např. Sýkora 1999, 2002, Ouředníček 2007a, Temelová 2007), monotematické číslo *Geografie – Sborník České geografické společnosti* o městě s významným zaměřením na jednotlivé lokality ve městě (Ilík; Ouředníček 2007, Polívka 2007, Temelová; Novák 2007a) a editovaná kniha *Sociální geografie Pražského městského regionu* (Ouředníček 2006).

Pro současnou sociální geografii města představují výše hodnocené směry a školy významné zdroje metodických přístupů ke studiu města, ale i prostředí a společnosti obecněji. Provázanost albertovské geografie s ostatními přírodovědnými obory odráží tradiční větší důraz na empirické ověřování teoretických konceptů, využívání výzkumných hypotéz i statistických metod. Geografický pohled na město zároveň využívá několika měřítkových úrovní – od pojetí měst jako

2 Přehled se týká pouze pražské geografie, tedy prací pražských autorů o Praze. V regionech působí řada vynikajících urbánních geografů, jejichž publikační přehled je nad rámec tohoto příspěvku.

jednotek v systému osídlení až po detailní mikroúroveň sousedství v jednotlivých částech metropolitních regionů. Sociologické školy zabývající se městským prostorem jsou pro geografii atraktivní zejména využíváním následujících metodických postupů:

- Výzkum je založen na **empirických studiích**, které jsou prováděny v městském prostředí na dílčích tématech sociologického výzkumu a často zaznamenávány v podobě map. Mapy zachycují dílčí složky sociálního prostředí města a jejich rozmístění je často vysvětlováno na základě polohy lokality ve městě. Spojitost sociologie a geografie je zřejmá rovněž ve snaze o generalizaci prostorových jevů, která je vyjádřena například modely prostorové struktury města (Burgess 1925, Hoyt 1939).
- Významná pozornost je věnována **pohybu** (mobilitě), který je charakteristický pro městské prostředí. Kromě sociálního pohybu (Sorokin 1927) jsou v sociologických analýzách města využívány i prostorové pohyby, v sociální ekologii jsou migrační pohyby interpretovány jako invaze nebo filtrace, hodnoceny jsou i kontakty uvnitř města, město je vymezeno na základě dojížděčkových vztahů (Burgess 1925).
- Vysvětlení jevů a procesů je obvykle založeno na mikroúrovni sledování a vybraných **případových lokalitách**; to umožňuje detailní hodnocení studovaného jevu na základě popisu kauzálních (nikoli statistických) závislostí a poznání institucí, aktérů a mechanismů, které ovlivňují organizaci městského prostředí.

Tyto tři okruhy metodického uchopení urbánního výzkumu jsou v následujícím textu ilustrovány příklady našich výstupů z posledních let.

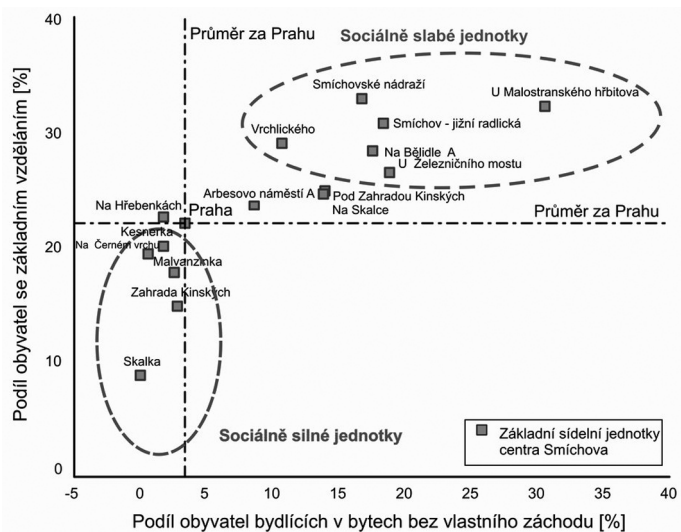
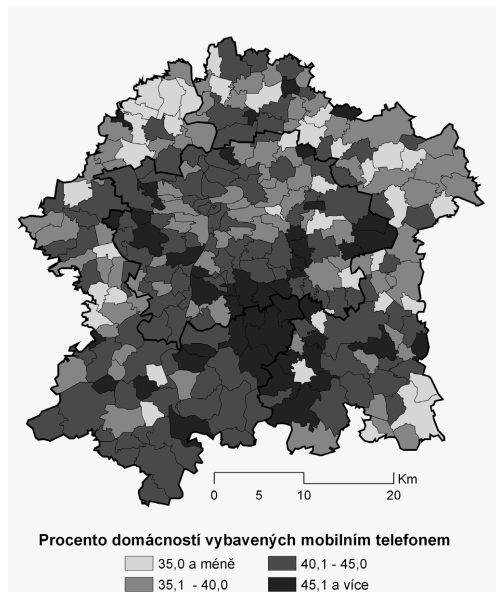
EMPIRIE

Geografie jako vědní disciplína je u nás od 20. let 20. století řazena k přírodním vědám, a proto i v sociálněgeografickém studiu města je zřetelný vliv tradice empirického bádání. V geografickém výzku-

mu města pokládáme shromáždění empirických údajů o studované problematice za základ další práce, a to zejména z důvodu požadavku na korektnost a přesvědčivost předkládaných závěrů. Vycházíme totiž z předpokladu, že každé tvrzení by se mělo zakládat na doložitelných důkazech a právě empirický výzkum přispívá k důkladnému poznání městské reality. Výsledky založené pouze na (často povrchním) pozorování a popisu nemusí být správné. V posledním desetiletí se stalo obvyklé publikovat vědecké stati bez podložení závěrů výsledky empirické práce. Empirický výzkum města je přitom podle našeho názoru nezbytný k odhalení základních mechanismů vzniku a vývoje prostorové diferenciace a změn v charakteru sociálního a fyzického prostředí města.

Pro empirické sledování jsou využívány různé metody. V první řadě jde o analýzu statistických dat. Data jsou získávána jednak z běžných pramenů (sčítání obyvatelstva, data ČSÚ), ale také ze zdrojů méně obvyklých (data o kriminalitě Policie ČR, údaje o nezaměstnanosti z Úřadu práce, sociální dávky z MPSV, demografická a migrační statistika obecních a městských úřadů, průzkum cen nemovitostí z dat realitních společností). Při analýze statistických dat je kladen důraz na sledování a srovnávání různých časových období, a zejména na co nejmenší územní detail, za který je možno data získat. Na úrovni případové studie se může jednat až o detail jednotlivých domů. Příkladem takových studií může být výzkum vybavenosti domácností v suburbánním zázemí Prahy (využití běžných dat ze sčítání obyvatelstva, obrázek 2) nebo využívání sociálních dávek v kladenském sídlišti na úrovni domů (viz dále).

Ačkoliv statistická data tvoří základ tzv. výzkumu od stolu (desk research), nejsme pouze s jejich využitím schopni popsat celou řadu jevů a procesů. Může to být z důvodu jejich ryze kvantitativní povahy, ale také proto, že zkrátka nejsou pro danou oblast shromažďována. Další a velmi cennou metodou empirického sledování je proto **terénní šetření**. Šetření může mít podobu mapování stavu či rozmístění jevů nebo pozorování denního rytmu lokality. Pokud je šetření provedeno pečlivě a svědomitě, lze jím získat i relativně tvrdá data o studované lokalitě. Příkladem může být mapování fyzického stavu budov (Temelová 2007) a veřejných prostranství a zjišťování počtu přítomného obyvatelstva v lokalitě (Pospíšilová 2007).

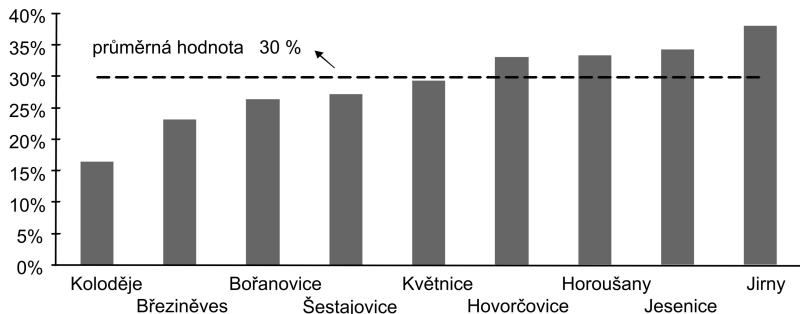

Obr. 2 Vybavenost domácností v Pražském metropolitním regionu
Zdroj: Puldová (2005); výzkum URRIlab

Obr. 3 Rozhovor se starostou obce Dolany v zázemí Olomouce
Foto: Jana Temelová

Ve výzkumech vlivů suburbanizace na sociální prostředí cílových obcí (Ouředníček 2003, Puldová 2006) nebo průzkumu spokojenosti občanů s bydlením na kladenském sídlišti (Temelová a kol. 2007) jsme použili také metody sběru dat využívané v sociologii: **dotazníkové šetření** mezi obyvateli lokality, **rozhovory** s významnými

Obr. 4 Podíl obyvatel v suburbánních obcích s pocitem izolovanosti od starousedlíků
Zdroj: Puldová (2006)

představiteli, mentální mapy nebo Delphi šetření³ (obrázek 3). Takto získaná data jsou naopak založena na subjektivním vnímání reality a vyjadřují názory, pocity a pohledy zúčastněných aktérů na dané oblasti (obrázek 4 a 16). Měkká data vhodně doplňují soubor získaných informací o studované problematice zejména v oblastech, kde je datová základna nedostatečná, jedná se o obecné jevy nebo odhad budoucího vývoje.

ROZMÍSTĚNÍ A MAPA

Výsostně geografickým přístupem ke studování města je sledování **rozmístění jevů v prostoru** a jejich vyjádření v **mapě**. Výsledná mapa však pro geografa není cílem sledování, ale pouze prvním krokem k dalšímu poznávání. Umístění daného jevu v prostoru je informace, kterou geografové díky znalosti širšího kontextu celého území umějí interpretovat a dále s ní pracovat. Samotné rozmístění jevů v rámci města, tj. sledování jejich územní diferenciacce, umožní zasadit studovanou lokalitu do širšího prostorového kontextu, díky němuž je pak možné odhalit příčiny, mechanismy a důsledky procesů probíhajících přímo v lokalitě.

V prvé řadě je nutné ke sledování města použít širě vymezený městský nebo metropolitní region a nikoliv jen město v administrativních hranicích. Pro systém vazeb v území městského regionu se v západní geografii ujalo označení denní městský systém⁴ (daily urban system). Prostor tohoto denního systému zhruba odpovídá oblasti intenzivního denního využívání obyvatelstvem, které je s ním propojeno množstvím centrifugálních i centripetálních kontaktů (Colby 1933). Kolekce studií zaměřená na studium metropolitního regionu

3 Principem metody Delphi je vícekolové dotazníkové šetření mezi skupinou odborníků, jejichž účast v šetření je anonymní. První kolo šetření je zpravidla formulováno obecněji s účelem zmapovat spektrum názorů expertů na studovanou problematiku. Cílem dalších kol je na základě zpětné vazby odpovědi konkretizovat a dospět ke konsenzuálnímu hodnocení.

4 V české geografické literatuře se používá spíše termín dojížděkový region.

jako celku je obsažena například v publikaci *Sociální geografie Pražského městského regionu* (Ouředníček 2006) i v řadě dalších studií (Šnejdová 2004, Puldová 2006, Ouředníček 2007).

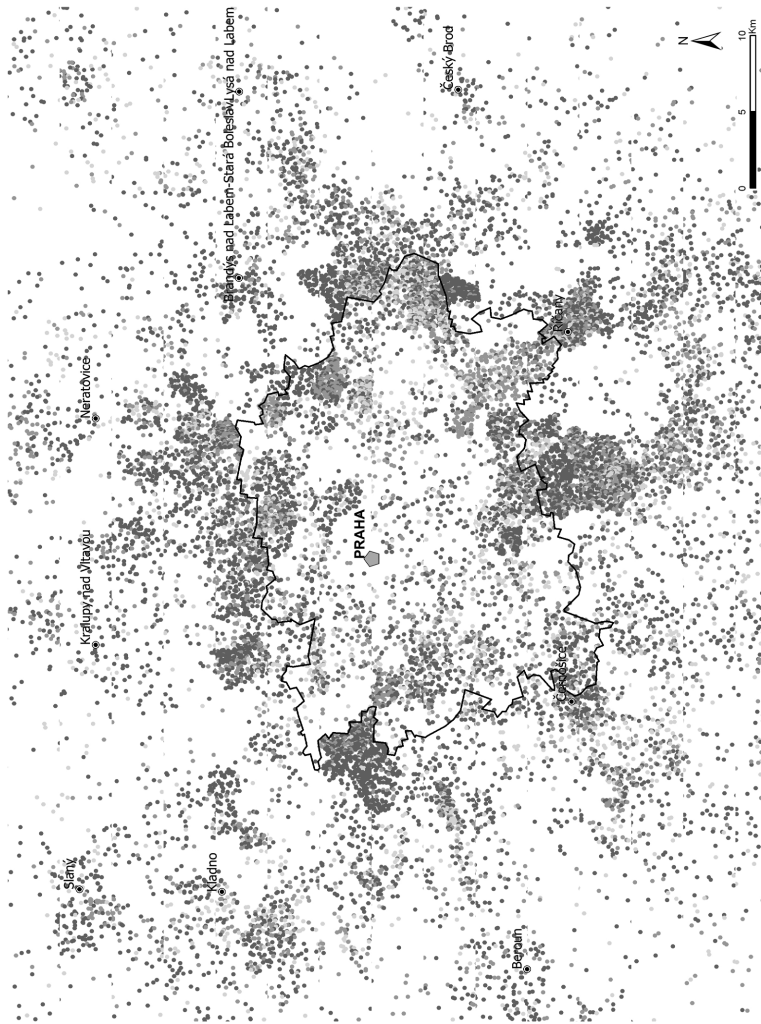
V druhé řadě, jak již bylo naznačeno, se studium konkrétní lokality nesmí omezit pouze na hodnocení jevů a procesů probíhajících uvnitř území a abstrahovat od prostorového kontextu lokality, jejích širších vztahů a procesů, které probíhají na vyšších měřítkových úrovních. Např. Amin (2007) upozorňuje, že žádný sociální problém městských lokalit nemůže být uspokojivě vysvětlen, aniž by byl dán do souvislosti s nadmístními vlivy. Je tedy důležité sledovat jevy a procesy na různých měřítkových úrovních.

Studium města lze provádět na několika **měřítkových úrovních**. Zaměření geografických studií měst je v posledních letech soustředěno převážně na dvě měřítkové úrovně – na hodnocení konkrétních oblastí ve městě (centrum města, etnická enkláva, sídliště, rozvojové plochy) a hodnocení města nebo skupiny měst v rámci systému osídlení (sítě měst). V našich studiích se zabýváme především mikroúrovní, tj. studiem co nejmenších prostorových jednotek. Při hodnocení jevů a procesů na úrovni celého státu nebo metropolitního regionu je studovanou jednotkou obec nebo lépe základní sídelní jednotka. Příkladem je hodnocení rozsahu suburbanizačního procesu pomocí prostorového vzorce nové bytové výstavby (obrázek 5) nebo sociálně prostorové struktury Kladna (obrázek 6). V případových studiích pak jdeme na ještě nižší úroveň: sledovány jsou konkrétní lokality, skupiny domů a domy (obrázek 14 a 15).

POHYB, DLOUHODOBÉ ZMĚNY A KAŽDODENNÍ MOBILITA

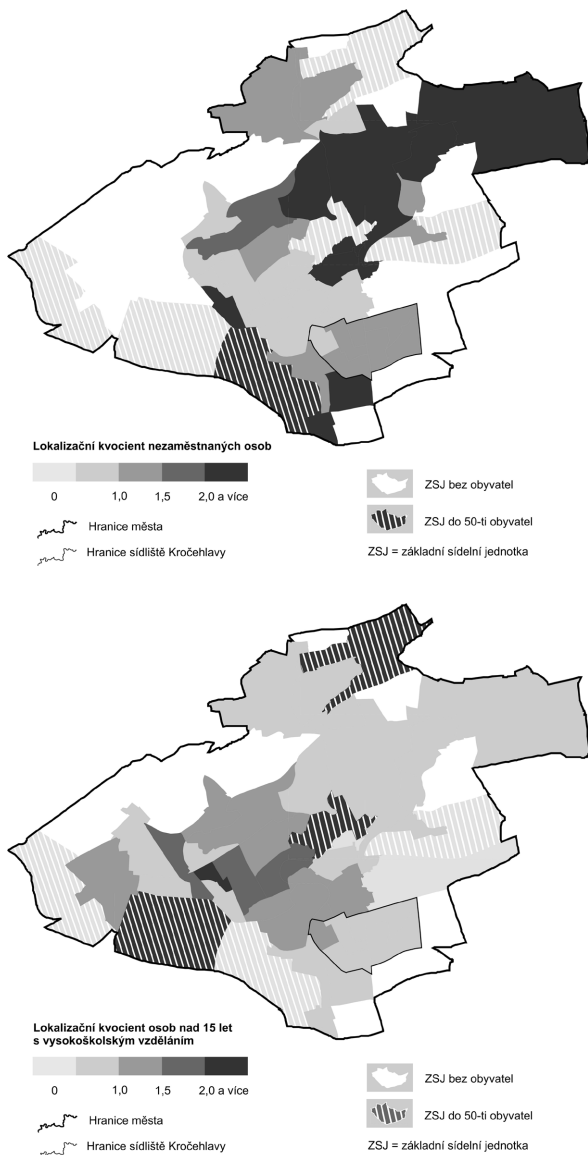
V sociogeografickém i ekologickém přístupu ke studiu města je kladen důraz na procesy změny městského prostředí a na mechanismy, kterými ke změně prostředí dochází. Vedle proměny města v čase je zdůrazňován i význam mobility a každodenního pulzu (rytmu) města (Burgess 1925).

Každý den se ve městě uskutečňuje nepřeborné množství pohybů. Od každodenní dojíždky obyvatel do zaměstnání, škol, za nákupy,

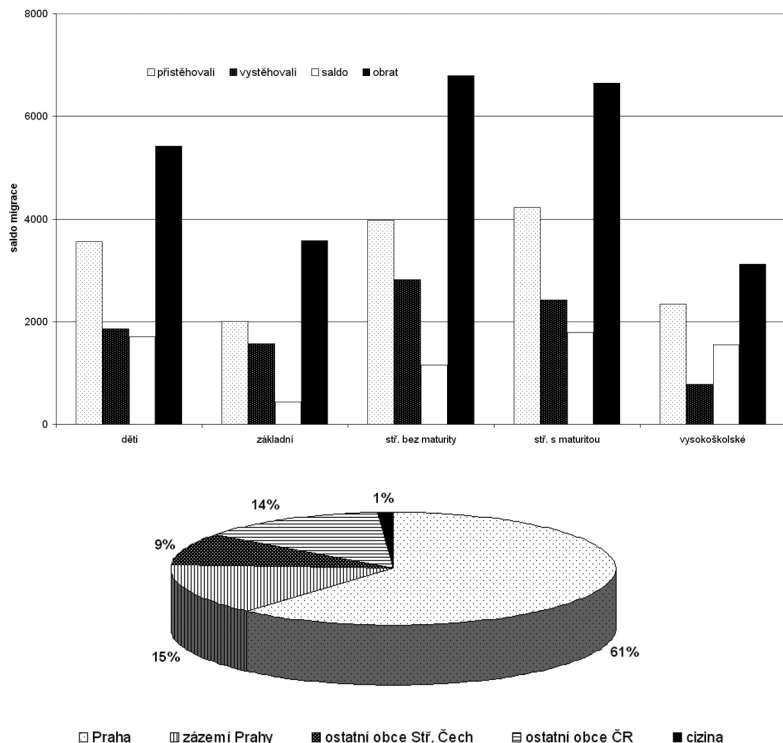

Obr. 5 Rozmístění nové bytové výstavby v Pražském městském regionu

Zdroj: výzkum URRIlab

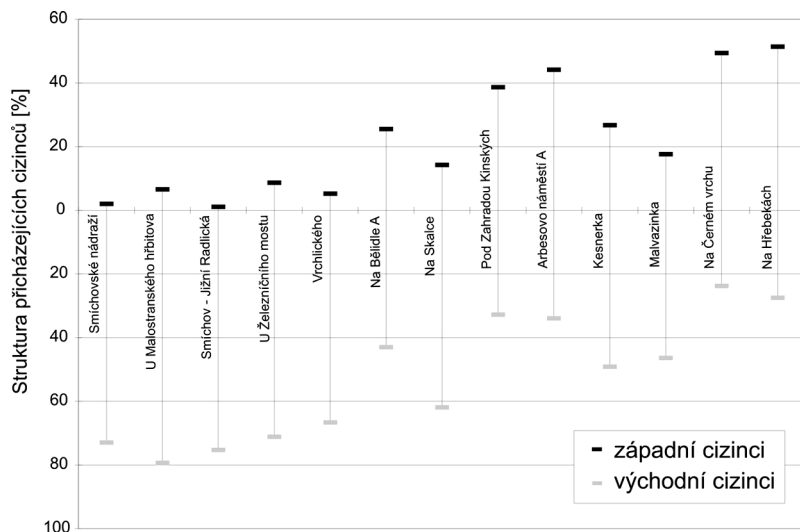
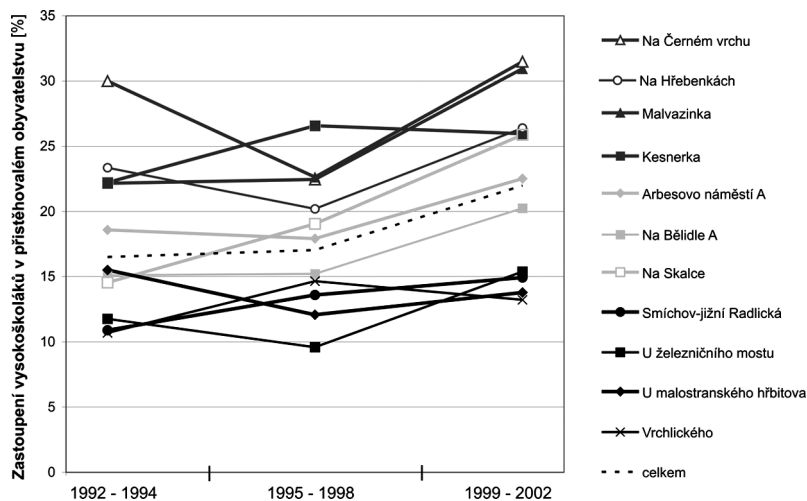
Obr. 6 Sociálně prostorová struktura města Kladna – nezaměstnanost a vzdělanost
Zdroj: Temelová a kol. (2007)

Obr. 7 Migrace a suburbanizace – vzdělanostní struktura migrantů v zázemí Prahy, zdrojové oblasti příchozích do zázemí Prahy (migrační data z let 1997–9) Zdroj: Ouředníček (2001), Ouředníček (2007)

službami a zábavou, přes krátkodobé pobyty návštěvníků města až po dlouhodobý pohyb spojený se stěhováním lidí a firem do nových lokalit uvnitř města (Colby 1933).

Dlouhodobý pohyb obyvatel je možné sledovat na základě údajů o migraci (Ouředníček 2000, 2007a). Srovnání sociálních a demografických charakteristik příchozích a odchozích obyvatel pak vypovídá o proměně sociálního prostředí. Analýza podrobných dat o migraci je využívána při studiu proměny sociálního prostředí ve vybraných lokalitách v rámci městského regionu. Jedná se například

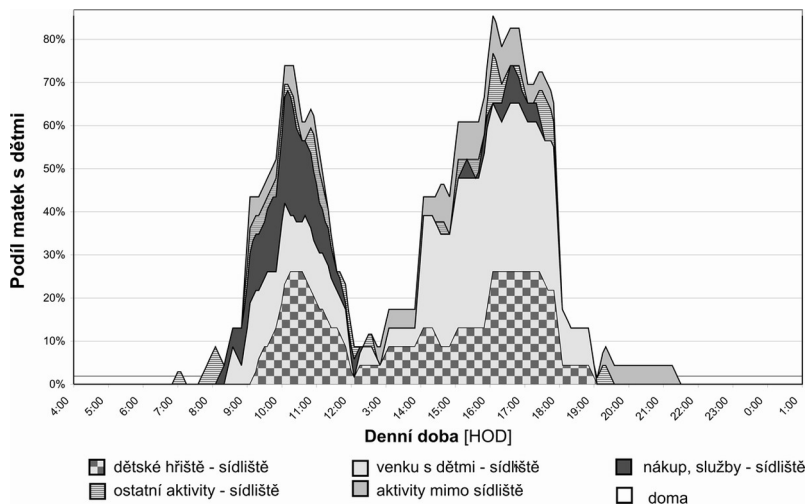
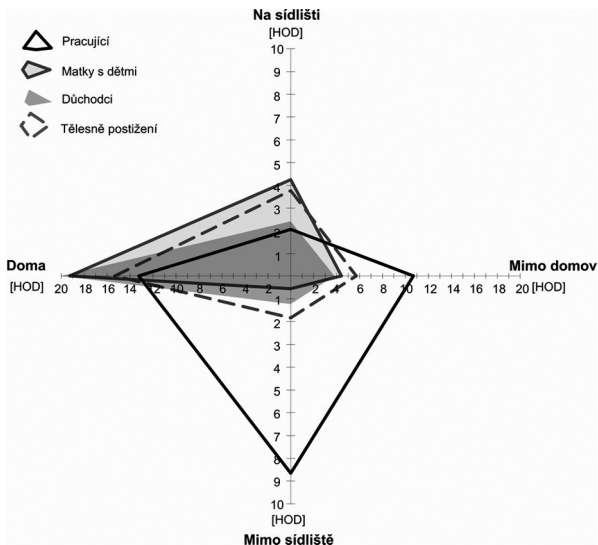
Obr. 8 Migrace a její vliv na proměnu lokality – urbanistické obvody v okolí Anděla (Praha-Smíchov)

Zdroj: výzkum URRLab; výzkum URRLab

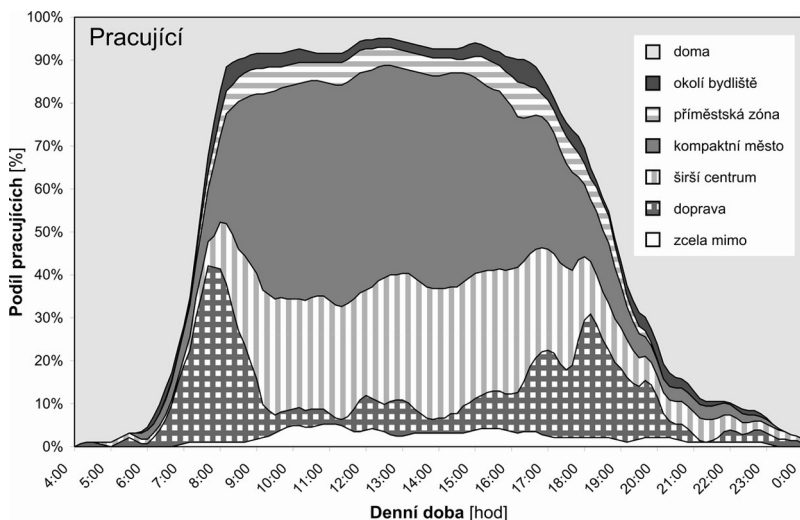
o studium suburbanizace a proměny sociálního prostředí v zázemí Prahy (Ouředníček 2001, 2003; obrázek 9), nebo o revitalizaci vybraných částí vnitřního města a s ní spojené změny sociálního prostředí v jeho jednotlivých částech (Ilík; Ouředníček 2007, Temelová; Novák 2007a; obrázek 10). Analýza migrace uspokojivě zachycuje počty osob, jejich základní strukturu a intenzitu migračních toků. Neumožňuje však v potřebném detailu odpovědět na otázky zabývající se důvody a motivacemi migrujících a důsledky, které ve zdrojových a příjmových migračních oblastech jednotlivé přesuny mají. V tomto případě jsou využívány alternativní postupy (Puldová; Ouředníček 2006, Puldová 2006). Mezi nejdůležitější z nich patří: případové studie, dotazníkové šetření a řízený rozhovor.

Pro poznání způsobu, jakým městský region funguje, jaká je jeho vnitřní struktura a jak v něm operují jeho obyvatelé, je důležité věnovat pozornost každodennímu, zejména rutinnímu pohybu jednotlivých obyvatel města. Způsoby, jakými různí lidé v každodenním životě město využívají, se vzájemně velmi liší. Svoji roli zde hrají základní sociální, ekonomické a demografické charakteristiky (věk, pohlaví, vzdělání, zaměstnání...), specifický životní styl, popř. způsob života, prostorové uspořádání města a v neposlední řadě také místo bydliště či pracoviště. Právě posledně jmenovaný faktor stojí v popředí současného zájmu. Klíčovou otázkou v tomto případě je, jaký vliv má místo bydliště na každodenní život obyvatel a jakým způsobem místo bydliště a každodenní život obyvatel interaguje s ostatními výše zmíněnými faktory. To vše je interpretováno v kontextu celého městského regionu a jeho vnitřní struktury. Příkladem realizovaných empirických studií je sledování každodenního života nově příchozích obyvatel v zázemí Prahy (Novák 2004, Doležalová; Ouředníček 2006, Novák; Sýkora 2007). Výchozí nástroj pro získání informací o každodenních činnostech a pohybu obyvatel v rámci městského regionu představuje deníkový záznam (příloha 1). Na základě informací z deníkových záznamů je možné vytvořit obraz o způsobu, jakým obyvatelé lokality využívají městský prostor během dne (obrázek 9 a 10).

Vedle sledování každodenního života jednotlivých obyvatel je možné sledovat celkový pulz městského regionu i pomocí informací o dopravě. Dopravní proudy, které pravidelně mezi jádrem

Obr. 9 Denní činnosti a prostorový pohyb – obyvatelé sídliště Kročehlavy (Kladno)
Zdroj: Temelová a kol. (2007)

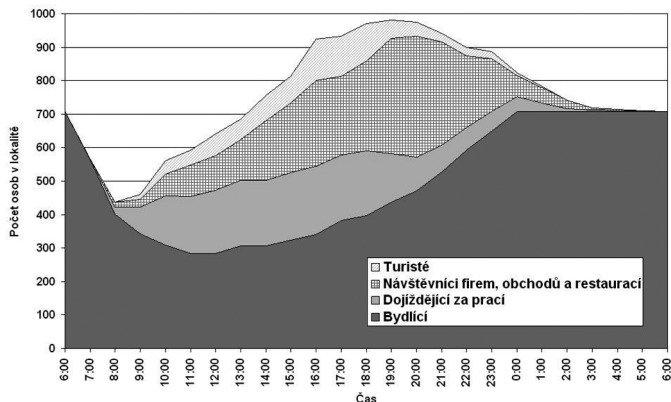

Obr. 10 Každodenní život a prostorová mobilita – noví obyvatelé suburbii v zázemí Prahy (všední den zaměstnaných) Zdroj: Novák (2004)

města a zázemím probíhají, analyzuje například Urbánková a Ouředníček (2006).

Konkrétní lokalita uvnitř města, její charakter, identita a funkce je svým způsobem vytvářena a reprodukována právě pomocí každodenně se opakujících pohybů a činností obyvatel a návštěvníků města. Studium města na základě sledování opakujících se rytmů v obecné rovině popisuje Lefebvre (2004). Příkladem praktické aplikace je studie denního rytmu vybraných lokalit centrální části Prahy (Pospíšilová 2007; obrázek 11).

„První lidé se ve všední den v lokalitě objevují od 6. hodiny ráno, mezi 7. a 8. hodinou jich postupně přibývá. Bydlící obyvatelé odchází do zaměstnání či školy. Již při tomto prvním dění pozorujeme rozdíl mezi Pařížskou ulicí a ulicemi postranními... Na sobě mají běžné denní oblečení a vlastní automobily střední třídy. Naproti tomu v Pařížské ulici nás na první pohled upoutá odlišná sociálně-ekonomická struktura obyvatel... Do jedné hodiny pak restaurace opustí většina osob, vytrvalí zůstávají do 3. hodiny ve dvou otevřených

Obr. 11 Rytmus lokality: pražský Josefov ve všední den

Zdroj: upraveno z Pospíšilové (2007)

barech. Do 5. hodiny ranní je zde pak v provozu jeden klub, kde už je ale pouze minimum lidí.“ (Pospíšilová 2007: 100–102).

PŘÍPADOVÉ STUDIE

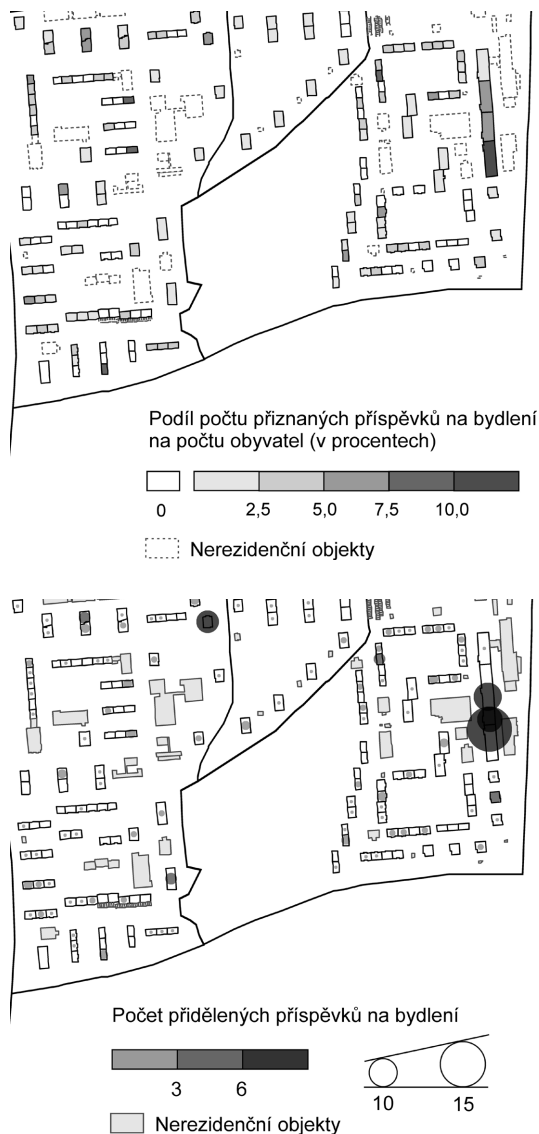
Využití případových studií umožňuje intenzivní výzkum jednotlivé události, skupiny obyvatel nebo, v případě geografického výzkumu, jedné lokality. V porovnání s dříve popsanými přístupy (mapování rozmístění, mobility a pohybu) jsou v našem výzkumu zaměřeny především na mikroúroveň sledování, např. studium jednoho regionu, obce či městské lokality. Jejich síla spočívá v hlubokém a komplexním pohledu na vybrané území, proto je považujeme za velmi důležitou součást geografického výzkumu. Podrobné poznání místa umožňuje pochopení vztahů a příčinných vazeb uvnitř i vně území, poznání ovlivňujících faktorů a pomáhá při vysvětlování rozmístění jevů a jejich prostorových vztahů. Zejména při hledání odpovědí na otázky PROČ? a JAK? jsou případové studie velmi užitečné a v řadě výzkumů navazují na „hrubé“ poznání reality ze statistických dat

a doplňují ho. Zároveň umožňují postihnout komplexní působení mnoha faktorů, aktérů a institucí, ovlivňujících fungování procesů a charakter prostředí ve sledovaných lokalitách.

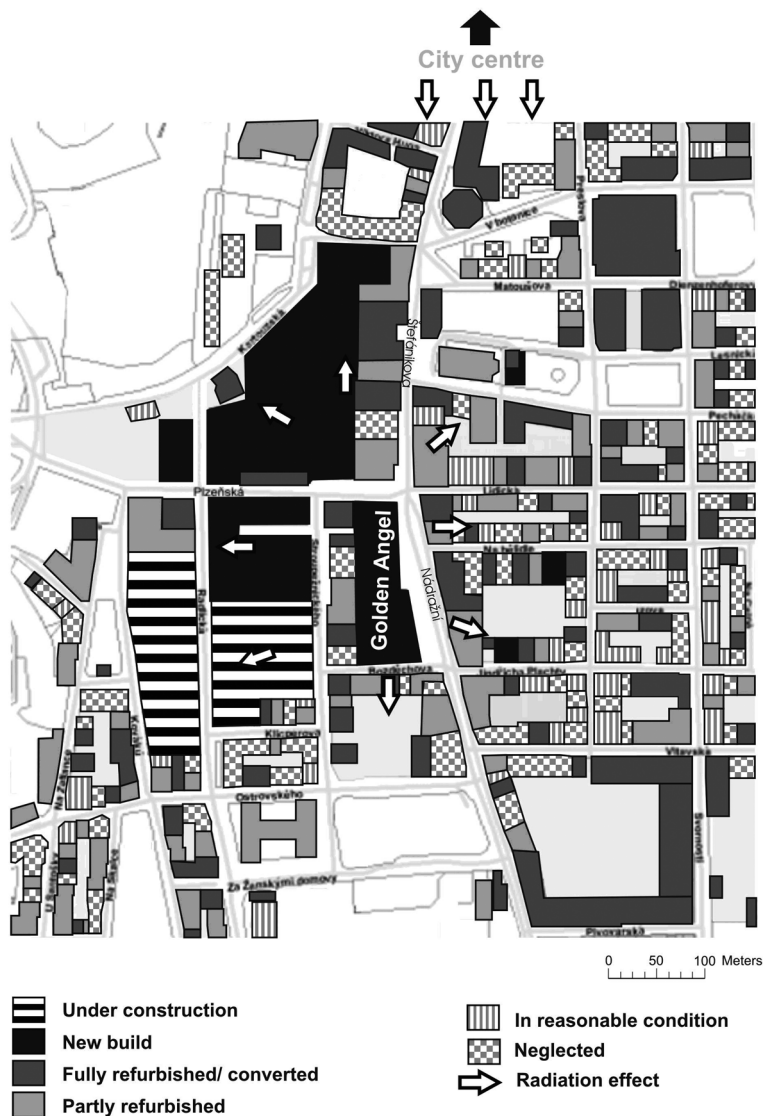
Z metodického hlediska je případová studie založena na propojení různých informačních zdrojů a výzkumných přístupů. Klíčová je především kombinace statistických údajů a kvantitativních analytických postupů s kvalitativními daty a metodami výzkumu (např. terénní průzkum, řízené rozhovory, dotazníkové šetření, pozorování, studium dokumentů, obsahová analýza tisku). Využití více výzkumných nástrojů v případové studii jedné lokality umožňuje postihnout širokou škálu rozličných charakteristik prostředí, vztahů a zároveň také podchytit širší kontext rozvoje lokality (Ley 1988). Tyto přístupy jsme využili např. při studiu faktorů a mechanismů revitalizace ve vnitřním městě (Temelová 2007), změn v sociálním prostředí a každodenního života obyvatel v suburbiiích (Novák 2004, Puldová; Ouředníček 2006) nebo ve výzkumu příčin a důsledků rezidenční segregace (Ouředníček 2007b, Temelová; Novák 2007b).

Při využití statistických dat pro hloubkové studie lokalit je největším úskalím získání údajů v dostatečném územním detailu, například za jednotlivé domy (obrázek 12). Významným zdrojem informací pro malá území je proto vlastní terénní průzkum v lokalitě. Při studiu městských lokalit se často provádí například mapování kvality rezidenčního prostředí (množství a kvalita veřejných prostor, fyzický stav budov, vybavenost službami; obrázek 13). V současné době je v některých případech nutnost pracného terénního šetření nahrazena dokonalejšími způsoby centrální evidence. Například při sledování nové bytové výstavby již slouží terénní šetření díky existenci Registru sčítacích obvodů (RSO) spíše k ověření a doplnění centrálně shromažďovaných informací než k plošnému mapování nové výstavby v dané lokalitě (obrázek 14 a 15).

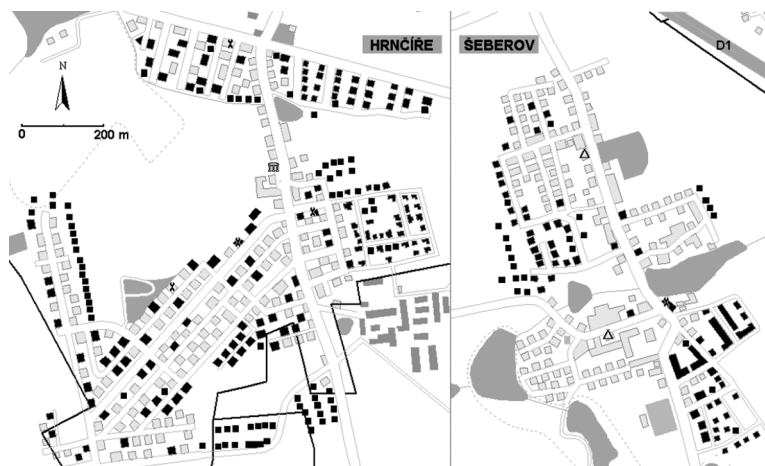
Výhodou případových studií je rovněž možnost **kombinace různých úhlů pohledu**, a to jak ve smyslu role a vnímání různých aktérů a skupin (obyvatel, uživatel, úředník, investor, cizinec, nezaměstnaný apod.), tak ve smyslu hodnocení problému z pohledu lokality, širšího okolí či celého města. Nejčastějším nástrojem jsou řízené rozhovory s důležitými aktéry a dotazníkové šetření s vybraným vzorkem populace. Rozhovory a dotazníková šetření jsou nejčastěji zaměřeny

Obr. 12 Informace o příspěvcích na bydlení podle jednotlivých domovních vchodů poskytují mikropohled na rozmístění obyvatel podle socioekonomického statusu
Zdroj: výstup z výzkumu URRLab

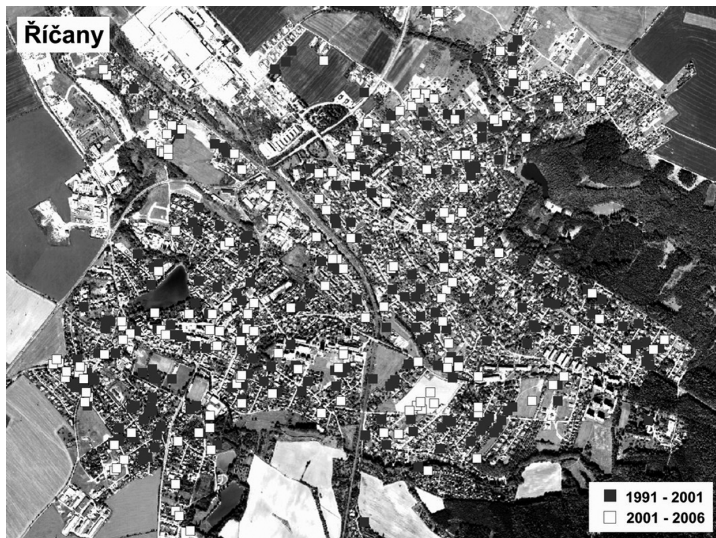
Obr. 13 Terénní šetření fyzického stavu budov v lokalitě vnitřního města
Zdroj: Temelová (2007)

Obrá. 14 Přesná lokalizace nové výstavby pomocí detailního terénního šetření
Zdroj: Ouředníček 2007
Poznámka: zvýrazněné jsou domy postavené v letech 1990–2005

na vnímání prostředí, problémů a vztahů v lokalitě různými aktéry a skupinami obyvatel. Mentální mapování, tj. zjišťování vnímání kvality, uspořádání a preferencí v prostoru, bylo využito například pro vytvoření mapy strachu na sídlišti (Temelová a kol. 2007; obrázek 16) či atraktivity jednotlivých částí města pro trávení volného času (Kosmáková 2007).

Vedle kvantitativních a kvalitativních zdrojů informací je důležitou součástí hloubkového průzkumu lokalit **vlastní zkušenost z místa a znalost území** (interpretativní výzkum). Proto je řada našich výzkumů realizována právě v Praze jako lokální urbánní laboratoři. Pozorování v lokalitě bylo využito ve studiích sledujících životní rytmus místa, jeho obyvatel i uživatelů (např. Temelová; Hrychová 2004, Pospíšilová 2007). Poznání a zážitek z lokality usnadňují pochopení a interpretaci skutečností zjištěných exaktnějšími metodami, pomáhají dokreslit charakter místa a dodávají číselným údajům skutečnou představu o tom, jak lokalita vypadá a co se v ní děje. Přesto slouží jen jako doplněk a pomůcka při ověřování závěrů poctivé a náročné empirické práce.

Obr. 15 Přesná lokalizace nové výstavby na základě dat z Registru sčítacích obvodů
Zdroj: výstup z výzkumu URRLab
Poznámka: značky udávají dvě období výstavby domu

Obr. 16 Mapa strachu na sídlišti vytvořená pomocí mentálního mapování
Zdroj: Temelová a kol. 2007
Poznámka: zakreslené oblasti byly označeny v dotazníkovém šetření jako nebezpečná místa

Obr. 17 Fotografie často dobře dokreslují sociální prostředí v lokalitách
Foto: Martin Ouředníček, Jana Temelová

Rozvoj prezentační a grafické techniky umožňuje využívat vedle tradičních zobrazovacích nástrojů také moderní formy vizualizace a prezentace (např. GIS projekty, dynamické mapy, webové prezentace, postery, brožury, výstavy; obrázek 19).

ZÁVĚR

Není pochyb o tom, že ve světě v současnosti existuje řada škol výzkumu města, které uplatňují zcela jiné metody než tradiční sociální ekologie chicagské školy. Totéž lze říci rovněž o dalších výzkumných centrech a skupinách urbánního výzkumu v Česku nebo okolních evropských zemích. Cílem příspěvku nebylo přinést celkový přehled

The screenshot shows the website www.suburbanizace.cz. The header includes the site name and a navigation menu with categories like 'ÚVOD', 'TEORIE', 'ANALYZY', 'PROBLÉMY', 'AKTÉŘI & INSTITUCE', 'PŘÍKLADY', 'PŘÍPADOVÉ STUDIE', 'FOTOGALERIE', 'SLOVNÍČEK', 'ODBORNÉ', 'STUDENTSKÁ PRÁCE', 'POPULÁRNÍ', 'ODKAZY', 'KONFERENCE', 'VÝSTAVY', 'DISKUSE & NÁZORY', 'O ČEM SE PÍŠE', 'O PROJEKTU', 'KDO JSEM', and 'KONTAKT'. The main content area is titled 'O webovém portálu suburbanizace.cz' and contains the following text:

Webový portál www.suburbanizace.cz je určen pro široký okruh zájemců o suburbaní rozvoj z řad odborné i laické veřejnosti. Cílem autorů webových stran je předat informace a zkušenosti s fenoménem suburbanizace v České republice, diskutovat problémy spojené se suburbaním rozvojem, uvádět dobré a špatné příklady nakládání s fyzickým i sociálním prostředím v zájmech českých měst.

Ačkoliv jsou texty zpracovávány odborníky na výzkum tohoto procesu, je obsah webu věnován všem potenciálním uživatelům suburbaního prostředí a důležitým hráčům, kteří mohou ovlivňovat budoucí vývoj obcí v zájmech českých měst správným směrem.

Webový portál je otevřený pro příspěvky dalších autorů i názorům veřejnosti. Slouží zároveň jako zdrojnice informací pro středškolské a vysokškolské studenty a pedagogy. Webový portál byl vytvořen s podporou projektu Ministerstva životního prostředí.

Vaše náměty a připomínky k obsahu stránek www.suburbanizace.cz si rádi přečteme na adrese suburbanizace@centrum.cz.

The right side of the page features a 'novinky' (news) section with the following items:

- / 25. 1. 2009
Nová publikace - studentská práce
SUBURBANIZACE V
BÍROKRETI
ČASNĚ A JEJÍ Vliv NA
VOLEBNÍ VÝSLEDKY VE
VOLBÁCH DO
POSILNÉHO
SNĚMOVNY
- / 25. 1. 2009
Pozvánka na konferenci
- / 13. 1. 2009
Nová publikace - studentská práce
MAPOVÁNÍ ZMĚN
ZÁSTAVBY S VYUŽITÍM
DAT DÍZ
- / 13. 1. 2009
Nová publikace - odborná práce
Politické důsledky
suburbanizace
- / 12. 1. 2009
Další komiks
4. díl Soused v pýzmu

At the bottom of the page, there is a photograph of suburban houses and a small text: 'LUK PFF - katedra sociální geografie a regionálního rozvoje | 2008'.

Obr. 19 Webový portál Suburbanizace.cz slouží ke zpřístupnění výsledků výzkumu veřejnosti
Zdroj: www.suburbanizace.cz

možných přístupů a výzkumných metod používaných napříč světovou nebo českou urbánní geografii, ale nastínit náš vlastní přístup ke studiu města, jeho historické souvislosti i příklady současného využití. Věříme, že kromě nutné znalosti teoretických směrů a trendů v současném výzkumu je přínosné využívat shora hodnocené metody studia městského prostředí, především kombinaci kvalitativního a kvantitativního výzkumu na různých měřítkových úrovních, empirickou práci v terénu a využití případových studií jednotlivých lokalit uvnitř metropolitních regionů.

Literatura

- Amin, Ash. 2007. „Re-thinking the Urban Social.“ *City* 11 (1): 100–114.
- Anderson, Neil. 1923. *The Hobo*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bernard, Josef. 2006. „Sociální integrace přistěhovalců z velkoměsta na vesnici v České republice a v Rakousku.“ *Sociologický časopis* 42 (4): 741–760.
- Boháč, Antonín. 1923. *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Praha: SÚS. Bursík a Kohout.
- Burgess, Ernest Watson. 1925. „The Growth of the City: an Introduction to a Research Project.“ In Park, Robert Ezra; Burgess, Ernest Watson; McKenzie, Roderick D. (eds.). *The City*. Chicago: The Chicago University Press, s. 47–62.
- Colby, Charles C. 1933. „Centrifugal and Centripetal Forces in Urban Geography.“ *Annals of the Association of American Geographers* 23 (1): 1–20.
- Doležalová, Gabriela; Ouředníček, Martin. 2006. „Životní styl obyvatelstva v suburbánní zóně Prahy.“ In Ouředníček, Martin (ed.). *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecké fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 143–159.
- Hampl, Martin; Gardavský, Václav; Kühnl, Karel. 1987. *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hoyt, Homer. 1939. „The Pattern of Movement of Residential Rental Neighborhoods.“ In Fyfe, Nicholas R.; Judith T. Kenny. 2005. *The Urban Geography Reader*. London: Routledge, s. 28–36.
- Horská, Pavla; Maur, Eduard; Musil, Jiří. 2002. *Zrod velkoměsta. Urbanizace Českých zemí a Evropa*. Praha – Litomyšl: Paseka.

- Ilík, Jan; Ouředníček, Martin. 2007. „Karlín a jeho proměny v souvislostech postsocialistické transformace Prahy“. *Geografie – Sborník ČGS* 112 (3): 292–314.
- Král, Jiří. 1946. *Zeměpisný průvodce Velkou Prahou a její kulturní oblastí*. Praha: Melantrich.
- Kosmáková, Soňa. 2007. *Vnímání atraktivity městských částí Karlových Varů z hlediska možností sportovního vyžití*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce RNDr. Jana Temelová, Ph.D.
- Lefebvre, Henri. 2004. *Rhythmanalysis*. New York: Continuum.
- Ley, David. 1988. „Interpretive social research in inner city“. In Eyles, John (ed.). *Research in Human Geography. Introductions and Investigations*. Oxford: Basil Blackwell, s. 121–138.
- Moschelesová, Julie. 1937. „The Demographic, Social and Economic Regions of Greater Prague: A Contribution to Urban Geography“. *Geographical Review* 27 (3): 414–429.
- Murdoch, Zdeněk. 1980. „Mapa hustoty pěší dopravy v centru města“. *Sborník ČGS* 85 (4), s. 325–327.
- Musil, Jiří. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, Jiří. 1991. „Nové vymezení sociální ekologie“. *Sociologický časopis* 27 (1): 69–89.
- Musil, Jiří. 2003. „Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000“. *Sociologický časopis* 39 (2): 137–167.
- Musil, Jiří; Illner, Michal. 1992. *Dlouhodobé směry vývoje hlavního města Prahy z hlediska sociálně-ekonomického, kulturního a geopolitického*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, Pracovní texty.
- Novák, Jakub. 2004. *Časoprostorová mobilita obyvatel a strukturované prostředí metropolitní oblasti*. Magisterská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce Doc. RNDr. Luděk Sýkora, Ph.D.
- Novák, Jakub; Sýkora, Luděk. 2007. „A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Patterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organisation in Prague Metropolitan Area“. *Geografiska Annaler B: Human Geography* 89B (2): 147–168.
- Ouředníček, Martin. 2000. „Teorie stadií vývoje měst a diferenciální urbanizace“. *Geografie – Sborník České geografické společnosti* 105 (4): 361–369.
- Ouředníček, Martin. 2001. „Nová sociálně prostorová struktura v zázemí Prahy“. In Létal, Ivan a kol. *Česká geografie v období rozvoje informačních technologií*. Olomouc: Přírodovědecká fakulta University Palackého, s. 248–257.

- Ouředníček, Martin. 2003. „Suburbanizace Prahy“. *Sociologický časopis* 39 (2): 235–253.
- Ouředníček, Martin (ed.). 2006. *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Ouředníček, Martin. 2007a. „Differential Suburban Development in the Prague Urban Region“. *Geografiska Annaler* 89B (2): 111–125.
- Ouředníček, Martin. 2007b. „Segregace sociálně slabých“. *Obec a finance* 12 (3): 28–29.
- Ouředníček, Martin; Temelová, Jana; Macešková, Marie; Novák, Jakub; Puldová, Petra; Romportl, Dušan; Chuman, Tomáš; Zelendová, Světlá; Kuncová, Iva. 2008. *Suburbanizace.cz*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Polívka, Jan. 2007. „Sociální diferenciacie v prostoru pražských subcenter“. *Geografie – Sborník ČGS* 112 (3): 266–291.
- Pospíšilová, Lucie. 2007. *Skutečné obyvatelstvo centra Prahy a každodenní život v jeho lokalitách*. Magisterská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.
- Puldová, Petra. 2005. *Změna sociálního prostředí v obcích v zázemí Prahy*. Ročníková práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí ročníkové práce RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.
- Puldová, Petra. 2006. *Vliv suburbanizace na změnu sociálního prostředí v zázemí Prahy*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.
- Puldová, Petra; Ouředníček, Martin. 2006. „Změny sociálního prostředí v zázemí Prahy jako důsledek suburbanizace“. In Ouředníček, Martin (ed.). *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 128–142.
- Sorokin, Pitirim. 1927. *Social mobility*. New York, London: Harper & Brothers.
- Sýkora, Luděk. 1999. „Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague“. *GeoJournal* 49 (1): 79–89.
- Sýkora, Luděk (ed.). 2002. *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Šnejdová, Iva. 2004. *Změny ve vzdělanostní struktuře Pražského městského regionu*. Magisterská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí magisterské práce RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D.

- Temelová, Jana. 2007. „Flagship developments and the physical upgrading of post-socialist inner city: The Golden Angel project in Prague“. *Geografiska Annaler* 89B (2): 169–181.
- Temelová, Jana; Hrychová, Hedvika. 2004. „Globalization, eyes and urban space: visual perception of globalizing Prague“. In Eckardt, Frank; Hassenpflug, Dieter (eds.). *Urbanism and Globalization. The European City in Transition, Vol. 2*. New York & Frankfurt/M: Peter Lang, s. 203–221.
- Temelová, Jana; Novák, Jakub. 2007a. „Z průmyslové čtvrti na moderní městské centrum: proměny ve fyzickém a funkčním prostředí centrálního Smíchova“. *Geografie – Sborník ČGS* 112 (3): 315–333.
- Temelová, Jana; Novák, Jakub. 2007b. „Rezidenční segregace Romů v ČR“. *Obec a finance* 12 (4): 32–33.
- Temelová, Jana; Ouředníček, Martin; Novák, Jakub; Puldová, Petra. 2007. *Socioekonomická analýza sídliště Kročehlavy v Kladně. Výtěžková zpráva*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Thrasher, Frederic Milton. 1927. *The Gang: A Study of 1313 Gangs in Chicago*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ullrich, Zdeněk (ed.). 1938. *Soziologické Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Praha: Revue Sociologie a sociální problémy.
- Urbánková, Jana; Ouředníček, Martin. 2006. „Vliv suburbanizace na dopravu v Pražském městském regionu“. In Ouředníček, Martin (ed.). *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecké fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, s. 79–95.
- Vajdová, Zdenka; Kostecký, Tomáš. 1997. „Politická kultura lokálních společenství: případ tří měst“. *Sociologický časopis* 32 (3): 445–465.
- Vobecká, Jana; Kostecký, Tomáš (eds.). 2007. „Politické důsledky suburbanizace: Analýza případových studií proměn politického chování a občanské participace ve vybraných suburbánních lokalitách Prahy a Brna“. *Sociologické studie* 8. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Votrubec, Ctibor. 1959. „Zanikání nouzových kolonií na území Prahy. Příspěvek k zeměpisu velkoměsta“. *Sborník Československé společnosti zeměpisné* 64 (1): 6–12.
- Votrubec, Ctibor. 1965. *Praha – zeměpis velkoměsta*. Praha: SPN.
- Wellman, Barry; Leighton, Barry. 1979. „Networks, Neighborhoods, and Communities. Approaches to the Study of the Community Question“. *Urban Affairs Quarterly* 14 (3): 363–390.
- Wirth, Louis. 1928. *The Ghetto*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zorbaugh, Harvey Warren. 1929. *The Gold Coast and the Slum. A Sociological Study of Chicago's Near North Side*. Chicago: University of Chicago.

Příloha

Č A S	K o d	Co přesně děláte?	Kde se nalzáte?	Jste s někým?			
		(můžete prosím upřesnit vaši aktivitu?)	(doma, v práci - uvěďte prosím, kde přesně např. Vinohrady, Příhonice)	sám	s dětmi	ostatní členové domácnosti	jiná známá osoba
4		SPRAVKA	DOLANŮV KRÁZANEC - JARNA	X			
				X			
				X			
				X			

Příloha 1: Jedna z forem deníkového záznamu

Část II

**SOUČASNÁ MĚSTA:
PŘÍPADOVÉ STUDIE**

NE/NÁPADNÉ PROMĚNY VNITŘNÍHO MĚSTA V POSTSOCIALISTICKÉM OBDOBÍ

Sociologický a etnologický výzkum v Brně

Annett Steinführer,* Jana Pospíšilová,
Jana Grohmannová****

**Helmholtz-Zentrum für Umweltforschung – UFZ,
Department Stadt- und Umweltsociologie, Leipzig*
***Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Brno a Praha*

Abstrakt

Studie se zabývá dosud málo zkoumanými otázkami urbánního výzkumu v České republice: změnami a také kontinuitou a setrvalostí vnitřního města v průběhu postsocialistické transformace. Na příkladu demografických, etnických a vlastnických struktur ve vnitřním městě Brně ukazujeme, jaké procesy a změny se zde během postsocialistického období udály a na které otázky by se měl zaměřit další výzkum.

Úvod

Výzkum města se ze sociologického, etnologického, geografického a historického hlediska zabývá od nepaměti zvláště změnami, méně pak samozřejmostmi a kontinuitou každodenního života. To platí už pro chicagskou školu (a byl to dokonce její základ), ale také pro urbánní výzkum týkající se postsocialistické transformace v středoevropských městech po roce 1990 (viz např. Andrusz et al. 1996, Enyedi 1998, Hamilton et al. 2005, Stanilov 2007). Přesto oproti hlubokému dopadu sociálně-prostorových, majetkově-strukturálních a ekonomických změn především v hlavních městech zůstaly skoro nepovšimnuty méně dynamické a méně viditelné procesy, a dokonce – zejména v mezinárodní diskusi – další města určité

kategorie. Patří k nim na jedné straně velkoměsta tzv. druhé třídy (tedy ta po hlavních městech), ale také města střední a malá. Na druhé straně se v hlavních městech a velkoměstech nedostává pozornosti obytným čtvrtím, v nichž se (na první pohled) neodehrávají žádné „spektakulární“ změny, jakými jsou např. procesy gentrifikace, etnicizace nebo deprivace.

Na příkladu vnitřního Brna se zabýváme některými patrnými i méně nápadnými sociálně-prostorovými změnami postsocialistické fáze. Těžiště příspěvku spočívá v demografických změnách, ve změně etnického složení, v nových majetkových poměrech vlastníků bytů, stejně tak jako v postojích obyvatel k některým proměnám během postsocialistické transformace. Přitom nás zajímají rozdílné prostorové úrovně, jako např. městská část, obytná čtvrť, jednotlivé obytné domy stejně jako byty (čili domácnosti). V tomto článku podáváme přehled jednotlivých hledisek zkoumané problematiky a zaměřujeme se na okruh určitých problémů, nikoliv na prezentaci jednotlivých výsledků.

VNITŘNÍ MĚSTO BRNA JAKO TERÉN MĚSTSKÉHO VÝZKUMU

Kromě Prahy se také Brno stalo již v raných letech sociologického urbánního výzkumu centrem empirických studií. V roce 1946 realizovala tzv. brněnská sociologická škola projekt Sociologický výzkum Brna, v jehož rámci proběhlo celkové interdisciplinární šetření městského života, které bohužel nebylo nikdy dokončeno (Sociologický výzkum 1949). Od roku 1948 však byla tato tradice v důsledku politických okolností na celá desetiletí přerušena. Až do dnešních dnů to tedy byli zejména geografové a etnologové, kdo prováděl společenskovědně orientované výzkumy v druhém největším městě České republiky (viz např. Hájek 1973, Fojtík 1974, Toncrová 1990, Sirovátka a kol. 1993, Mikulík; Vaishar 1996, Vaishar; Zapletalová 1999, Mulíček 2004). Existuje pouze několik soudobých sociologických prací, z nichž je potřeba zmínit zejména longitudinální výzkum sídliště (Cicvářková 1988, Burjanek a kol. 1995) a disertační práci Aleše Burjanka o problému urbánní deprivace (Burjanek 1996). Některé

práce byly vytvořeny z vnější perspektivy zahraniční badatelky (Steinführer 2003, 2004 a 2006).

V rámci mezinárodního výzkumného projektu conDENSE (Sociální a prostorové důsledky demografických změn ve velkoměstech východostřední Evropy)¹ se mezi léty 2006 a 2009 pokoušíme tuto dosavadní dělbu práce překonat. Na projektu se podílejí a úzce spolupracují jak sociologové, tak i geografové a etnologové z Německa, České republiky, Polska a Velké Británie. Naším hlavním zájmem jsou vedle nedávných a právě probíhajících změn také pravděpodobné budoucí proměny ve vnitřních městech v Lodži a Gdaňsku v Polsku a v Ostravě a Brně v České republice.

Čím je vnitřní město zvláštní? Existuje řada důvodů, proč si zasluhuje tato problematika zvláštní pozornost výzkumníků:

1. Ve středoevropském kontextu tvoří oblasti vnitřního města osobitou část městského dědictví. Jako oblasti s mnoha funkcemi – místa práce, bydlení a obchodu – jsou symbolem rychlé změny a expanze během období industrializace od konce 18. a počátku 19. století. Současně vytvářejí významnou nárazníkovou zónu mezi městskými centry (CBD), jejichž původ často sahá až do středověku, a pozdějšími oblastmi typu zahradních měst z poloviny 20. století (Vaishar, Zapletalová 2003).
2. V urbánním výzkumu byly tyto oblasti vždy považovány za důležité městské zóny. Už chicagská škola je definovala jako *zone in transition*, tj. oblasti s neustále vysokým stupněm mobility a změny (Burgess 1925/1984: 50–56, Rex 1968).
3. Je pozoruhodné, že dnes tyto čtvrti spojují městská centra s jejich předměstským zázemím, a nesou tak všechny výhody a nevýhody této polohy (jakou je například silný stupeň silničního provozu).
4. Jde o zóny se specifickými potenciály: ze západoevropských zemí (a nedávno i z oblasti východního Německa) víme, že se tam vnitřní města v minulých desetiletích často – i když ne vždycky – totálně

1 Projekt conDENSE 2006–2009 je financován německou nadací VolkswagenStiftung (Az II/8115; www.condense-project.org).

změnila ve svých sociálních, demografických a fyzických strukturách: v závislosti na národním kontextu a jazyku se tyto fenomény nazývají renaissance, reurbanizace, revitalizace anebo regenerace vnitřního města (viz krátký přehled u Haase a kol. 2005: 79–81).

Přestože v mezinárodní debatě je koncept vnitřního města (*inner city*) obecně rozšířen (Matthews 1991, Seidman 2001, viz také Burjanek v této publikaci), zůstává nadále nedostatečně definovaným urbánním prostorem. To souvisí v neposlední řadě s problémem nalezení jeho jasných charakteristik a vymezení (Vaishar; Zapletalová 2003: 25). Jak již však bylo výše naznačeno, typické je pro vnitřní město jeho umístění (v blízkosti historického centra), struktura bytového fondu (ve střední Evropě obvykle z období před druhou světovou válkou nebo dokonce první světovou válkou), jakož i hustota a směs funkcí (bydlení, prodej, průmysl, řemeslnictví). Ve většině střeoevropských měst tvoří vnitřní město druhou zónu urbánního rozvoje. Tu v případě Prahy Luděk Sýkora popisuje následujícím způsobem: „Druhá zóna představuje rozsáhlé a vnitřně velmi heterogenní území čtvrtí činžovních domů a starých průmyslových okrsků. Vnitřní město se vyznačuje vysokou kompaktností zástavby a značnou hustotou zalidnění.“ (Sýkora 2001: 137, viz také 143–146.) Podobně je tomu v případě města Brna. Tam bylo pro účely projektu condENSE vnitřní město definováno takto (Klusáček a kol. 2007: 6–7): „Na základě administrativního členění do 278 tzv. základních sídelních jednotek (ZSJ) v SLBD 2001 byly brány v úvahu ty ZSJ, kde podíl domů postavených před rokem 1945 byl vyšší než 65 % a kde podíl bytů umístěných ve vícepodlažních budovách byl také vyšší než 65 %. Tak byly vyloučeny oblasti s paneláky a rodinnými domky.“ (viz také Vaishar; Zapletalová 2003: 31–33)² Mimo „vnitřní město“ jsou

2 Následujících 33 ZSJ proto považujeme za součást vnitřního města (včetně historického centra): Bakalovo nábřeží, Bratislavská, hrad Špilberk, Dřevořanská, Fakultní nemocnice, Gorkého, Hoblíkova, Hvězdová, Janáčkově divadlo, Konečného náměstí, Lužánky, Masná, Mášova, náměstí Svobody, Nové Sady, Pekařská, Příční, Přízová, Radlas, Schodová, Skořepka, Skřivanova, Soudní, Spolková, Stavební, Špitálka, Tkalcovská, třída Kpt. Jaroše, U Stadionu, Úvoz, Václavská, Vranovská a Zelný trh (Klusáček a kol. 2007: 7).

ve vědecké literatuře uváděny jako běžné pojmy také „jádrové části velkých měst“ nebo „centrálně položené městské části“ (Mulíček; Seidenglanz 2004: 37), „subcentrální části velkoměsta“ (Vaishar; Zapletalová 2003: 24) nebo také „centrum města“ (Mulíček; Seidenglanz 2004: 37). K těmto termínům připojíme v dalším textu ještě pojmenování, jež použili dotazovaní obyvatelé těchto oblastí.

NE/NÁPADNÉ PROMĚNY VNITŘNÍCH MĚST V POSTSOCIALISTICKÉ FÁZI

Ve výzkumu postsocialistické městské transformace nebyla nikdy oblastem vnitřního města věnována taková pozornost jako sídlištím nebo suburbánním zónám. Zájem vědecké komunity přitahovaly zejména vysoce deprivované nebo naopak gentrifikované oblasti, tudíž dva extrémní póly rezidenční segregace (Burjanek 1996, Sýkora 1996), stejně jako expanze centrálních funkcí do těchto oblastí (komercializace) s důsledky přeměny obydlí na kanceláře (Sýkora 2001: 143). Tento nezájem vznikl patrně také kvůli převládajícímu dojmu, že navzdory fyzickému zlepšení domů a změnám vlastnických struktur neměla postsocialistická transformace na tyto čtvrti významný dopad a že tam žijí víceméně stejní lidé jako před rokem 1990. Hlavní důvody těchto „neproměn“ jsou spatřovány v nízké rezidenční mobilitě a institucionální struktuře trhu s bydlením (Šmídová 1996, Kostealecký 2000).

Na základě rozmanitých sociologických a etnologických výzkumných aktivit autorek v minulých letech a také s ohledem na pokračující empirické práce ve výše zmíněném projektu conDENSE (včetně doktorské práce zaměřující se na otázku sociability³ obyvatel ve vnitř-

3 Sociabilitu chápeme jako fenomén sociálního chování, jako sociální kontakty a vztahy, včetně jejich funkcí a obsahu, nabývajících různých forem. V tomto širším významu sociabilita tedy znamená tendenci vstupovat do vztahů a formovat sociální skupiny.

ních městech Brna a Ostravy) se domníváme, že stagnace je zde jen zdánlivá a že zde ve skutečnosti probíhá mnoho různých změn. Mimoto je třeba zdůraznit, že i kontinuita je hodna zkoumání. Pro hloubkový výzkum se nám zdají zvláště užitečné a plodné následující dimenze proměn:

- socioekonomická struktura (např. odliv skupin s vyšším sociálním statusem),
- demografie (např. s ohledem na klesající číslo populace anebo stárnutí obyvatel),
- etnické složení (které je např. ovlivněno přílivem Romů a jiných migrantů),
- fyzická podoba (např. renovace a pokračující chátrání),
- stav obytného prostředí (včetně ekologických aspektů),
- majetkové a nájemní struktury (např. privatizace obecního bytového fondu),
- verbální symboly (např. stigmatizace určitých městských oblastí).

Tabulka č. 1 poskytuje systematický přehled typických procesů vyskytujících se ve vnitřních městech postsocialistických měst po roce 1990 a uvádí odpovídající příklady v Brně.

Tab. 1 Procesy proměn vnitřního města v období postsocialistické transformace

Dimenze	Procesy	Příklady v Brně	Všeobecné/ společenské procesy
socioekonomická	- zhodnocení, navýšení (<i>upgrading</i>) - gentrifikace - znehodnocení, devaluace (<i>downgrading</i>) - setrvalost předtransformačních struktur	- novostavby v celém vnitřním městě - ? - východní části vnitřního města - celé vnitřní město	sociální diferenciace, suburbanizace

demografická	- ztenčování - úbytek počtu obyvatel - stárnutí - znovuzabydlování - změny ve struktuře domácnosti	} celé vnitřní město	všeobecné demografické proměny
etnická	- diferenciacie	- Romové - cizinci/nové minority	migrace/imigrace globalizace
fyzická	- zahušťování výstavbami a nadstavbami - revitalizace jednotlivých budov	} různá místa v celém vnitřním městě	neřešená situace na trhu s byty
majetková	- restituce - privatizace - kvazivlastnictví	} celé vnitřní město	vznik tržního hospodářství
obytné prostředí	- zlepšení situace - zhoršení situace	} různá místa v celém vnitřním městě	deindustrializace, motorizace, individualizace, suburbanizace
živnostenská	- diferenciacie - komercializace	} celé vnitřní město	vznik tržního hospodářství
symbolická	- stigmatizace - zhodnocení, symbolické navýšení (<i>symbolic upgrading</i>)	- „Bronx“ - ?	sociální diferenciacie, růst významu „adresy“ bydliště
sociabilní	- místa setkávání - povaha sousedství, starousedlictví a komunitní život	- stará a nově vznikající - ?	sociální diferenciacie

Zdroj: vlastní úvahy

V tomto pojednání omezíme detailnější analýzu na vybrané výzkumné oblasti. Chceme diskutovat o některých zřejmých či méně nápadných procesech s ohledem na demografické, etnické a vlastnické struktury. Nejprve ale poskytneme informace o našem metodologickém přístupu.

KONTEXT VÝZKUMŮ A METODOLOGICKÉ PŘÍSTUPY

V posledních letech prováděly autorky tohoto článku v rámci různých projektů sociologický a etnologický výzkum v Brně. Dlouhodobý etnografický a etnologický výzkum uskutečňovaný pracovníky Etnologického ústavu AV ČR přinesl poznatky z různých oblastí kultury všedního dne. V 60. a 70. letech 20. století byly za hlavní předmět výzkumu považovány tradice venkova a jevy vesnické materiální, sociální a duchovní kultury přenesené do města. Od 80. let, a zejména v 90. letech došlo k rozvoji urbánní etnologie a byly sledovány další okruhy, jako například kulturní a etnická identita Brna, proces industrializace a urbanizace v 19. a 20. století aj.

Sociologická zkoumání zvnějšku, tzn. z pohledu zahraniční badatelky, reprezentuje disertace *Wohnstandortentscheidungen und städtische Transformation*, která vznikla v instituci Helmholtz-Zentrum für Umweltforschung – UFZ mezi léty 1999 a 2002 (Steinführer 2004). V tomto výzkumu byly prováděny empirické analýzy o segregaci a trhu s byty v 90. letech na základě srovnání stavu ve městech Lipsko a Brno. Uskutečnilo se též dotazníkové šetření na Starém Brně a v katastrálním území Ponava. Další poznatky přinesl evropský projekt Re Urban Mobil 2002–2005, spojující mj. socioložky z UFZ a odborníky z Ústavu Geoniky AV ČR. V rámci projektu byly v Brně zkoumány dotazníkovými anketami a jinými geografickými metodami oblasti Konečného náměstí a Trnitá (Vaishar, Zapletalová 2003).

Z předchozích řádků vyplývá, že současný výzkum brněnského vnitřního města navazuje na rozmanité výsledky a že naše výzkumy dosud nejsou u konce. Ve zmíněném interdisciplinárním projektu

conDENSE aplikujeme širokou řadu sociálněvědných metod. Když se budeme držet (problematického) rozlišení „kvantitativních“ a „kvalitativních“ přístupů, používáme následující metody:

- reanalýzu dat ze Sčítání lidu, domů a bytů (z let 1991 a 2001, Klusáček a kol. 2007) spolu s malým dotazníkovým šetřením (zaměřujícím se na otázku sociability ve vnitřních městech v Brně a v Ostravě zahrnující 50 respondentů vybraných v každém městě na základě kvótního výběru) jako „kvantitativní“ metody,
- polostrukturované rozhovory s obyvateli vnitřního města, které zahrnují také rozhovory se členy netradičních, tj. zejména nerodinných domácností,⁴ jakož i etnologické metody zúčastněného pozorování a hloubkové analýzy jednotlivých domů jako „kvalitativní“ metody přinášející obraz jiného vlastnického vztahu k bytu, jiný etnický a sociální vzorek obyvatel a jiný vztah k bytu a k místu bydliště.

Empirické výzkumy potvrzují, že z hlediska urbánní etnologie (Bitušíková 2003: 219) se lidé nejčastěji identifikují se „svým“ městem prostřednictvím:

- lidí (rodina a přátelé)
- architektonických památek, ulic, náměstí („magická místa“)
- geografických a krajinných fenoménů
- historie, událostí a kulturně-spoločenských slavností
- jazyka
- městských symbolů
- vzpomínek, emocí, stereotypů.

Tyto kategorie v našem výzkumu neopomíjíme; v případě Brna je například jazyk města výrazným identifikačním činitelem nejen ve zdejším urbánním společenství, ale i v komunikačním prostředí

4 S domácnostmi tohoto typu jsme provedly 8 polostrukturovaných rozhovorů na konci r. 2007. Další 6 rozhovorů se uskutečnilo na jaře 2008 zejména s rodinnými domácnostmi, které (ještě) bydlí ve vnitřním městě anebo se odstěhovaly na okraj Brna.

mimo toto město. O narůstající známost a popularitu brněnštiny a tzv. hantecu v celostátním měřítku se v posledních letech zasloužili i někteří současní herci, zejména Miroslav Donutil ve svých „one man show“ a v různých televizních vystoupeních spolu s dalšími herci brněnského Divadla Husa na provázku; specifická brněnská mluva pronikla v posledních letech i do televizních reklam. Fenomén brněnského „štatlu“ a jeho jazyka „hantecu“ byl zpracováván v minulosti především jazykovědci (Křmčmová 1998). Nejnověji se jím zabývali i etnologové (Beneš 2005, Nosková 2008).

NE/NÁPADNÉ PROMĚNY VNITŘNÍHO MĚSTA BRNA V POSTSOCIALISTICKÉ FÁZI

Demografické proměny vnitřního města

Podobně jako mnoho jiných vnitřních měst ve východostřední Evropě a východním Německu je také vnitřní město v Brně charakterizováno dlouhodobým úbytkem počtu obyvatel. Zatímco v roce 1970 na území pozdější městské části Brno-střed, která administrativně vznikla až v r. 1990 (Kuča 2000: 243), žilo okolo 120 000 obyvatel, kleslo toto číslo v roce 1991 k 76 000. Podle posledního Sčítání lidu 2001 tam zůstalo pouze 67 000 obyvatel, což je o 11 % méně ve srovnání s rokem 1991 (SLBD 2001: 93). S přihlédnutím k dalším městským částem v tomto období poklesl výrazněji v Brně-středu také počet trvale obydlených bytů o 8 % (o 2464 bytů, tamtéž: 93, 102). Nicméně to nebyl jediný – a dokonce ani ten nejdůležitější – důvod pro změny v počtu populace. Rozhodujícím a v současnosti i nadále pokračujícím procesem městské transformace je suburbanizace, která vede nejen k úbytku obyvatel vnitřního města (a tím k řídnutí hustoty obyvatel), ale také ke změnám v jeho socioekonomické struktuře v souvislosti „s odlivem trvale bydlících obyvatel, vesměs příjmově silnějších“ (Cicvářková 2005: 103, podobně Mulíček 2005: 70). Navíc tento kvantitativní úbytek odráží kvalitativní procesy, jako jsou stárnutí obyvatel a změny ve struktuře domácností. Patrný je zejména vzrůstající počet jednočlenných domácností na cca jednu

třetinu v r. 2001 a dlouhodobý pokles průměrné velikosti cenzových domácností: „Výsledkem je pokračující snižování obložnosti bytů zejména v některých částech města.“ (MMB 2002: 116) Mezi lety 1991 a 2002 obložnost bytů poklesla (z 2,55 na 2,51), a právě to je jedna ze skrytých nebo méně viditelných změn probíhajících ve vnitřním městě.

Protože dosud neexistuje mnoho prací o vnitřním městě a jeho demografických strukturách, provádíme ve výzkumném projektu conDENSE polostrukturované rozhovory s domácnostmi žijícími v těchto lokalitách. Naším hlavním zájmem je zjistit, zda se tzv. „netradiční“ domácnosti (typy domácností odlišující se od tradiční nukleární rodiny), které jsou tak typické pro tyto oblasti v mnoha západních zemích, nacházejí také ve vnitřních městech postsocialistických velkoměst a jaké k tomu mají tyto domácnosti motivace. V dřívějším šetření uskutečněném v roce 2001 nebylo takových domácností ve vnitřním městě Brna nalezeno mnoho. Důvodem byly zejména specifické struktury trhu s bydlením provázené různými překážkami (Steinführer 2004, některé obecnější poznámky o rozšíření takových „netradičních“ domácností v České republice viz Sobotka a kol. 2003, Tomášek 2006 a různé články v časopise Demografie z r. 2005).

Na základě dojmů získaných při prvních rozhovorech uskutečněných v Brně v prosinci 2007 usuzujeme, že domácnost nazývaná vědci netradiční je z perspektivy mladé (vysokoškolské) generace něco zcela běžného, normálního. Společné bydlení svobodných nesezdaných párů (kohabitace), navíc někdy i s dalšími svobodnými jedinci nežijícími v páru (singles), je ve vnitřním městě široce rozšířeným fenoménem využívajícím strukturu bytů vnitřního města – jsou to převážně velké byty v činžovních domech s několika zhruba stejně velkými pokoji, společnou kuchyní a sociálním zařízením.

Naše zjištění je úzce spojeno s procesem, který zatím⁵ nebyl v oficiálních statistikách vůbec zaznamenán: jde o tzv. znovuzahusťování

5 Data z nedávné doby a odlišných zdrojů se neshodují, ukazují však na přesvědčivý růst počtu obyvatel ve vnitřním městě. Například údaje Ministerstva vnitra vyjadřují růst počtu obyvatel v Brně-středu ze 72 000 v roce 2003 na více než 80 000 v r. 2004 (viz <http://www.mvcr.cz/clanek/pocty-obyvatel-v-obcich.aspx> [cit. 18. 8. 2008]). Tyto údaje ale zahrnují

anebo znovuzabydlování středu města neregistrovanými rezidenty, zejména studenty. Tuto novou situaci, nenápadný proces projevující se v posledním desetiletí, jsme poznaly během terénního výzkumu: až na dvě výjimky (jednou z nich byl cizinec několik let bydlící v Brně) nebyla žádná z dotázaných osob, včetně všech jejich spolubydlících/spolunájemníků, registrována v místě, kde bydlela. Tento zavedený a oblíbený způsob bydlení studentů a pronajímání bytů je velmi častá sociální praxe, která silně zpochybňuje výpovědní hodnotu oficiálních statistik.

Etnické proměny vnitřního města

Po druhé světové válce se z dosavadního česko-německého Brna stalo etnicky téměř homogenní město. Společenský život i vzájemné kontakty příslušníků etnických menšin zůstávaly skryty ponejvíce v soukromí. Jedinou navenek výraznou a jako menšina deklarovanou skupinou byli Řekové, kteří ovšem v poslední třetině 20. století postupně odcházeli zpět do Řecka. Vedle nich měli možnost se na veřejnosti prezentovat také Bulhaři (Pospíšilová; Fischer 2004: 120–121, 126). Soužití – včetně konfliktů – s Cikány/Romy zde bylo součástí každodenního života a při oficiálních snahách o jejich asimilaci byli Romové veskrze vnímáni jako část zdejší populace bez ambicí na vlastní identitu. Změna systému po roce 1989 způsobila hluboké změny v interetnických vztazích v České republice, které se projevují v některých obcích, a zejména ve velkoměstech, Brno nevyjímaje (Pospíšilová; Fischer 2004). Změněné politické a ekonomické poměry vyvolaly také novou migraci, v níž početně největší skupinu představují Ukrajinci, kteří si vydělávají zpravidla jako legální

pouze občany ČR a cizince s trvalým pobytem, což znamená, že nikdo, kdo zde nemá registrované místo bydliště, není do těchto statistik zahrnut. Ovšem i nedávná data poskytnutá Magistrátem města Brna ukazují na významný vzrůst počtu obyvatel v Brně-středu v minulých letech: podle statistiky ohlašovny tam bydlelo k 1. 1. 2001 necelých 71 000 obyvatel, k 1. 1. 2007 už 84 000 a k 1. 1. 2008 pak 86 000 obyvatel (zdroj: MMB).

„gastarbajtri“ s nejrůznější dobou pobytu. V ČR se pokoušejí hospodářsky usídlit také ruští imigranti novějšího data; ti pocházejí z ekonomicky silných vrstev. Jak ve státě, tak v samotném Brně jsou nepřehlédnutelnou skupinou Vietnamci. V postkomunistickém období patří ke společenstvím, která se nejaktivněji pokoušejí o integraci v možnostech a podmínkách tržního hospodářství a jsou při tom úspěšná. Nekonstituují se jako menšina formálně, nýbrž prostřednictvím interních rodinných vazeb. V Brně podnikají Vietnamci zejména na tržištích a ve velkém areálu na Olomoucké ulici, ale pronikli i do tzv. kamenných obchodů ve středu města a podílejí se zde na proměnlivosti sítě prodejen. Zajímavý příklad etnizace představuje etnicky nejednotná skupina Arabů: integrovali se do hospodářského života v Brně od sklonku 20. století a provozují všechny malé směrnárny v centru města. Rozdělením Československa se stali cizinci, a tedy etnickou menšinou Slováci žijící v České republice. Postupně se od 90. let začali objevovat další Slováci a Slovenky v některých profesích – především ve zdravotnictví, ale také ve stavebnictví a v některých podnikatelských sférách. Slovenština je dnes často slyšet i mezi vysokoškoláky.

Největší menšinou v Brně, jež představuje velkou výzvu pro politiku města, jsou Romové. V městské části Brno-sever je podíl romského obyvatelstva oproti průměru desetinásobný, nezaměstnanost je dvojnásobná, stejně jako počet osob s nejnižším vzděláním, podíl rodin s více dětmi osminásobný, podíl bytů bez vlastního WC dvanáctinásobný (Sirovátka 2000, Vašečka 2002). Zvnějšku, tj. od většinového obyvatelstva, dostala tato oblast (ulice Cejl a Bratislavská) v polovině 90. let verbální stigma „Bronx“. Zdejší Romské centrum DROM organizuje programy na vznik a vytváření pracovních míst pro nájemníky účastníci se Projektu komunitního bydlení (Navrátil 2002). Také Sdružení Romů na Moravě, které sídlí ve Francouzské ulici, usiluje o snížení jejich sociálního vyloučení a podporuje romskou emancipaci v kooperaci s Muzeem romské kultury (založeno 1991), jež je na Bratislavské ulici umístěno od roku 2000 a v posledních letech intenzivně rozšiřuje spektrum své kulturně-osvětové a vzdělávací činnosti.

Obyvatelé vnitřního města a samotného městského centra reflektují i nově vzniklé restaurace, bistra a obchody, jež provozují cizinci

a jsou jimi také vyhledávány. V některých z nich se cizinci stávají „štamgasty“. V kulturním centru Fléda na Štefánikově ulici vznikla oblíbená hudební multikulturní scéna.

Proměny vlastnických struktur ve vnitřním městě

Na rozdíl od ostatních transformačních zemí začala hromadná privatizace obecního bytového fondu v České republice relativně pozdě. Výrazně se ale zrychlila v druhé polovině 90. let. Od té doby se mnoho městských úřadů pokoušelo zbavit svého majetku, obvykle ve prospěch stávajících nájemníků. Před koncem roku 2006 bylo okolo 72 % všech bytových jednotek, které byly v roce 1991 předány městům, privatizováno (2002: 53 %, 2004: 63 %; Chlupová a kol. 2008: 17).⁶ Vzhledem k tomu, že prodej bytů v Brně pokračuje spíše zdráhavě a zvolna, hraje Brno v tomto procesu zvláštní roli. Do konce roku 2006 město Brno (respektive jeho městské části) stále drželo ve vlastnictví kolem 68 % svého obecního bytového fondu, což představuje nejvyšší hodnotu mezi největšími zkoumanými městy (Ústí nad Labem, Plzeň a vybrané městské části hlavního města Prahy a Ostravy). V Brně je proměna vlastnictví domů a bytů ve vnitřním městě z historických důvodů značná, neboť domy v centru patřily z velké části německým a židovským obyvatelům města (Pospíšilová; Altman 1993: 77) a po roce 1945 byl tento majetek zestátněn. Restituce zde – na rozdíl od východního Německa – sehrály zanedbatelnou roli (Steinführer 2006: 4–5).

Dlouhodobé – hlavně sociální – důsledky privatizace, kterou slovenská socioložka Srna Mandič (2001: 71) označila jako „housing career dynamism without relocation“, jsou nepředvídatelné. V krátkodobé a střednědobé perspektivě lze očekávat stimulaci procesu městské regenerace, ale také vlastnickou fragmentaci městského prostoru. Lze si též představit, že dojde k postupnému převzetí tohoto bytového fondu profesionály, ziskovými společnostmi a k následnému vytlačení dlouhodobých rezidentů. V urbánním výzkumu jsou pro-

6 Průzkum ÚÚR pokrývá necelých 50 % všech obecních bytů. Proto je třeba čísla uvedená v textu interpretovat jako hrubou tendenci.

měny města a obytných čtvrtí většinou spojeny s rezidenční mobilitou obyvatel. Nicméně tento obecný vztah je potřeba zpochybnit: v České republice obecně a ve vnitřním městě Brně konkrétně je doba bydlení, po kterou lidé žijí v určitém sousedství, obvykle velmi dlouhá. Ve výše zmíněných anketách byla např. průměrná doba bydlení obvykle okolo 25 let (na Starém Brně a Ponavě v roce 2000 a na Konečného nám. v r. 2005). V oblasti Trnitá byla tato doba v důsledku vyšší mobility Romů významně nižší (průměrně 16 let). V případě mnoha postsocialistických měst a čtvrtí ale skrývají taková čísla za fasádou „imobility“ mnohé aktuálně probíhající změny, jako jsou např. dopady privatizace nebo adaptace bytů v souladu s měnícími se potřebami obyvatel města.

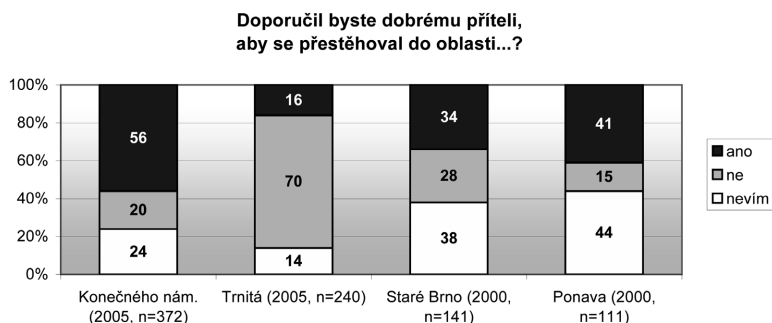
Privatizace navíc nemá důsledky pouze pro město jako celek nebo jeho centrální části, ale také pro sociální vztahy mezi lidmi-sousedy, tj. mezi jednotlivými rezidenty budov, jichž se přeměna vlastnictví týká. Dřívější sousedé jsou transformováni na obchodní partnery a jejich vztah by měl být založen na typu nucené solidarity (Bazac-Billaud 1996: zejm. 147, 150).

Už na počátku výzkumu v jednom ze zkoumaných domů v brněnském vnitřním městě v r. 2007 jsme poznaly, jak se změnil vztah jeho obyvatel k bytu, domu, a zejména k jeho společným prostorům po privatizaci a po vzniku Sdružení vlastníků jednotek. Lidé se do tohoto domu stěhovali z různých důvodů, ale prozatím nikdo proto, že by chtěl v této části Brna bydlet. Po změně vlastnictví se při počátečním úklidu společných prostor všichni osobně poznali, a to navodilo příznivou atmosféru při jednání o dalším společném postupu a zajišťování oprav domu. Přestože je složení obyvatel domu velmi pestré (staří lidé, rodiny s dětmi, bezdětné páry, jednotlivci i společenství studentů), projevila se u naprosté většiny z nich snaha o zlepšení interiéru domu, o udržování čistoty na chodbě, zvýšilo se jejich (sebe)vědomí jednak jako obyvatel bytu v osobním vlastnictví a jednak jako obyvatel renovovaného domu. V neposlední řadě je spojuje rovněž vědomí toho, že se mohou na financování oprav podílet přímo, nezprostředkovaně přes nějakou firmu, a výdaje mohou kontrolovat.

Vnitřní město z pohledu svých obyvatel

Jak již bylo výše zmíněno, byla od roku 2000 ve vnitřním městě v Brně prováděna různá šetření, např. na Starém Brně a Ponavě (Steinführer 2004), a v rámci evropského badatelského projektu Re Urban Mobil na Konečného náměstí a na Trnitě (Vaishar; Zapletalová 2003). Aniž bychom mohly odkazovat k detailním výsledkům, lze uvést jeden rozhodující závěr, že přesná mezo- nebo dokonce mikroúroveň ve vnitřním městě je rozhodující pro směr hodnocení – proto bylo nalezeno jak velmi kritické, tak velmi entuziastické hodnocení života ve vnitřním městě, a to v závislosti na konkrétním obytném prostředí (Diagr. 1).

Diagr. 1 Vnímání různých obytných čtvrtí ve vnitřním městě v Brně

Zdroje: Dotazníkové ankety v letech 2000 (Steinführer 2004) a 2005 (projekt Re Urban Mobil; Vaishar, Zapletalová 2003)

Na základě dalších výzkumů – jednak recentního dotazníkového šetření, které je první fází terénního výzkumu v rámci doktorské práce zaměřující se na otázku sociability (dosud bylo dotázáno 43 obyvatel ve vnitřním městě v Brně), jednak výše zmíněných 14 polostrukturovaných rozhovorů – lze také ukázat, jak na vnitřní město nahlízejí sami jeho obyvatelé, jak ho hodnotí a zda je pro ně přijatelným místem pro bydlení.

Vliv na charakter a podobu vnitřního města mají nejenom ti, kteří tam žijí, ale také ti, kteří se z vnitřního města stěhují nebo se chtějí odstěhovat pryč. Většina z našich respondentů touží po bydlení v rodinném domě se zahradou na kraji Brna nebo v jeho okolí, zejména kvůli dětem. Chtějí se tak vyhnout znečištění, hluku a dopravní zatíženosti, což byl všemi respondenty nejčastěji zmiňovaný zápor života ve vnitřním městě. Většinou se jedná o rodiny s dětmi. Ne všichni si však takové bydlení mohou dovolit, a tak vnitřní město opouštějí jen ti movitější.

Lidé, kteří ve vnitřním městě zůstávají a plánují zůstat i nadále, jsou rozvrstveni do různých skupin s velmi rozdílným životním stylem. Část z nich tvoří tzv. proměstsky orientované obyvatelstvo, které lze pojmenovat „urbanité“ (jedna respondentka také pro sebe použila označení „centrista“). Pro tyto lidi je vnitřní město jednoznačně požadovanou a zároveň dosažitelnou variantou. Vybírají si bydlení na základě lokality a typu zástavby: cihlové domy ve středu města s dobrou dostupností do zaměstnání, se školami, službami, s pěšky dosažitelnou zábavou a kulturou. Tento klad nezpochybnil nikdo z dotázaných. Samozřejmě i uvnitř vnitřního města jsou lokality různé kvality (viz též Diagr. 1). Blízkost zeleně, parku anebo klidná vedlejší ulice jim přidává na atraktivitě. Tito lidé by nikdy nechtěli bydlet v panelovém domě: cihlový dům má podle nich svůj půvab a vlastní hodnotu. Do této skupiny patří jednak mladí lidé, singles, mladé bezdětné páry, často cizinci, ale i některé mladé rodiny a lidé středního věku, kteří ve vnitřním městě žijí dost dlouho a mají k této lokalitě velmi pozitivní vztah. Většinou jsou to však lidé se středními a vyššími příjmy (a také vzděláním).

Pak jsou tu i lidé, kteří sice ve vnitřním městě také zůstávají, ale jejich důvody i životní styl se od předcházející skupiny liší. Především jde o starší obyvatele s nízkou mobilitou a odvolávající se především na zvyk: „jsem tady doma“ nebo „zvykl jsem si tady“, a to i přes zaznamenané stížnosti na ceny bydlení v této lokalitě.

Ve vnitřním městě však nalezneme i obyvatele, pro které vnitřní město jako místo bydliště je a bylo spíše shodou okolností. Při výběru u nich hrály významnější roli jiné faktory než vzhled lokality. Byla to například velikost bytu, jeho cena či blízkost rodiny. Význam sociálních vazeb v tomto ohledu dokazuje i skutečnost, že mezilidská

komunikace, sounáležitost s rodinou nebo známými mnohdy ovlivnily i volbu bydliště ve vnitřním městě. Vytipování bytu ve vnitřním městě mohlo být vedeno snahou bydlet v blízkosti příbuzných nebo známých, ale mohlo být také výsledkem přátelské pomoci v hledání vhodného bydlení anebo bylo přijato jako dědictví. Dalším důvodem pro setrvání však může být jen nedostatek finančních prostředků na stěhování anebo neschopnost poradit si při hledání jiného bytu.

V neposlední řadě tvoří početní vysokoškolsí studenti novou samostatnou skupinu, která významně dotváří charakter a atmosféru vnitřního města. Společné bydlení v bytě už několik let představuje srovnatelnou a mnohdy i více ceněnou variantu ke kolejmům, ať už kvůli prostoru, většímu soukromí, poloze nebo kvůli samotným spolubydlícím. Mít bydlení situované blízko centra, školy i zábavy je jednoznačnou výhodou. Tyto domácnosti jsou poměrně otevřené a vyznačují se zpravidla častou fluktuací svých rezidentů a proměnlivým složením i počtem obyvatel bytu. Tyto studentské byty mohou být předávány i mezi jednotlivými generacemi studentů.

Naše polostrukturované rozhovory s těmito „netradičními“ domácnostmi ukazují však také na převládající záměr dotazovaných přestěhovat se do suburbíí, jakmile budou chtít zakládat rodinu.

První předložené výsledky pokračujících analýz tedy vypovídají o rozdílných tendencích ve vnitřním městě Brna. Zatímco část obyvatel dosvědčuje pokračující trend vyliďňování města a suburbanizaci, část výpovědí dokládá, že alespoň pro určité období životního cyklu může být vnitřní město atraktivní lokalitou s mnoha výhodami. Jsou to především mladí lidé, lidé se středními a vyššími příjmy a cizinci, kteří vyhledávají byty v centru města. Stále ale přetrvává zájem pouze o určité části vnitřního města, zatímco jiné (např. v oblasti Cejlu) zůstávají stranou (viz též Steinführer 2004: 254–261). Současně může v těchto částech vnitřního města docházet k jevu, který lze označit jako „zachycení především staršího nebo chudšího obyvatelstva“ (Sýkora a kol. b. r.). To může být nepředpokládaným, nečekaným důsledkem probíhajícího suburbanizačního procesu, ve kterém jsou to především vyšší sociální třídy, jež se stěhují ven z vnitřního města. Tento vztah mezi rozvojem suburbíí a změnami ve vnitřním městě by neměl v budoucnu zůstat stranou vědeckého

zájmu, a to zejména proto, že zatím nebyly identifikovány jiné procesy, které by v současnosti podobně intenzivně ovlivňovaly vývoj vnitřního města. Takovým alternativním trendem by mohl být např. příliv „proměstsky“ orientovaných obyvatel, což by pomáhalo rozvoji mj. procesu gentrifikace (podobně Mulíček; Seidenglanz 2004: 37).

Při rozhovorech jsme se zajímaly také o to, jak sami obyvatelé zkoumané části svoje bydliště nazývají. Pro místo, kde bydlí, volili dotazovaní názvy nejednotné a nejednoznačné. Odpovídali poněkud váhavě. Říkali, že bydlí „v centru města“, v „centru“, v „širším centru“, ve „středu města“ anebo ve „městě“. V této souvislosti je třeba poukázat na to, že u Brňanů-starousedlíků znamená slovo „město“ centrum Brna. Běžně se používá spojení „jdu / jedu do města“, tzn. do centra, neboli do historického jádra města, které je přibližně vymezeno bývalým historickým územím v hradbách se Špilberkem a fortifikačním pásem (Bočková 1990).

ZÁVĚR

V předložené studii jsme mohly prezentovat pouze některé dílčí náhledy a předběžné výsledky pokračujícího interdisciplinárního výzkumu vnitřního města v Brně. Navzdory této rozpracované mozaice můžeme zdůraznit následující poznatky:

- Vnitřní město je v České republice poměrně zanedbávanou oblastí postsocialistického urbánního výzkumu navzdory svému urbanistickému a symbolickému významu.
- Za zdánlivou stagnaci probíhaly a probíhají v rámci postsocialistické transformace v několika dimenzích důležité změny, které budou mít dopad na tyto oblasti města také v budoucnosti.
- Nejsou to pouze jednotlivé, např. demografické, fyzické a etnické procesy, které je nutné zkoumat důkladněji, ale jsou to také jejich vzájemné souvislosti.
- Důsledky suburbanizace ovlivňující vnitřní město jsou tedy závažným tématem urbánního výzkumu v České republice a volají po detailní analýze.

- Považujeme za naprosto nezbytné rozvinout širše pojaté studium využívající různých výzkumných metod. Čekání na další Sčítání lidu, bytů a domů v r. 2011 nemůže nahradit menší kvantitativní a kvalitativní analýzy, neboť terénní výzkum a interview jsou nezbytným předpokladem pro zjištění jevů, jež strohá čísla statistik neukazují a neodhalí.

Literatura

- Andrusz, Gregory; Harloe, Michael; Szelényi, Iván (eds.). 1996. *Cities after Socialism. Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Oxford, Cambridge, MA: Blackwell (Studies in Urban and Social Change).
- Bazac-Billaud, Laurent. 1996. „Sociální dopad privatizace bytů na sídlištích: příklad Prahy 13“. In Olivier, Anne; Tuček, Milan. (eds.). *Původní a noví vlastníci. Strategie nabývání majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: CEFRES (Cahiers du CEFRES; 11): 137–152.
- Beneš, Bohuslav. 2005. „Brněnský „hantec“ a folklor“. In Hlôšková, Hana (ed.). *Folklór v kontextoch. Zborník príspevkov k jubileu doc. PhDr. Lubice Droppovej, CSc.* Bratislava: Ústav etnológie SAV, Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FF UK, Národopisná spoločnosť Slovenska, s. 129–140.
- Bitušíková, Alexandra. 2003. „Čo je mesto? Město v představách jeho obyvatelov“. *Český lid* (90): 217–224.
- Bočková, Helena. 1990. „Formování národopisné struktury Velkého Brna“. In Toncrová, Marta (ed.). *Národopisné studie o Brně*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Městské kulturní středisko v domě U dobrého pastýře, s. 5–27.
- Burgess, Ernest W. 1925/1984. „The Growth of the City: An Introduction to a Research Project“. In Park, Robert E.; Burgess, Ernest W.; McKenzie, Roderick D.: *The City*. Chicago, London: The University of Chicago Press (Midway Reprint; The Heritage of Sociology), s. 47–62.
- Burjanek, Aleš. 1996. *Problém urbánní deprivace*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Burjanek, Aleš a kol. 1995. *Longitudinální výzkum sídlišť. Výsledky šetření z let 1988 až 1995*. Brno: Masarykova univerzita, Škola sociálních studií.
- Cicvářková, Radoslava. 1988. *Longitudinální výzkum sídlišť*. 3 svazky. Brno: Druvis.
- Cicvářková, Radoslava. 2005. „Percepce prostorových disproporcí v současných i připravovaných dokumentech města Brna“. In Sýkora,

- Luděk; Temelová, Jana (eds.). *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Ministerstvo pro místní rozvoj, s. 102–106.
- Enyedi, György (ed.). 1998. *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fojtík, Karel. 1974. „Etnografické aspekty formování brněnských předměstí“. *Český lid* (34): 17–32.
- Haase, Annegret; Kabisch, Sigrun; Steinführer, Annett. 2005. „Reurbanisation of Inner-City Areas in Europe. Scrutinizing a Concept of Urban Development with Reference to Demographic and Household Changes“. In Sagan, Iwona; Smith, David M. (Eds.). *Society, economy, environment – towards the sustainable city*. Gdańsk, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 77–92.
- Hájek, Zdeněk. 1973. *Demografie Brna*. Praha: Academia.
- Hamilton, F. E. Ian; Dimitrowska-Andrews, Kaliopa; Pichler-Milanović, Nataša (eds.). 2005: *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization*. Tokyo, New York, Paris: United Nations University Press.
- Chlupová, Dana; Polesáková, Marie; Rohrerová, Ludmila. 2008. „Výsledky dotazníkové akce o změnách v obecním bytovém fondu ve vybraných městech (2005, 2006)“. *Urbanismus a územní rozvoj* 11 (1): 17–30.
- Klusáček, Petr; Martinát, Stanislav; Vaishar, Antonín; Zapletalová, Jana. 2007. *Brno and Ostrava Data Analysis Report*. Nepublikovaná zpráva projektu conDENSE. Brno: Ústav geoniky, Ústav geoniky Akademie věd České republiky, v. v. i. , pobočka Brno.
- Kostecký, Tomáš. 2000. „Housing and Its Influence on the Development of Social Inequalities in the Post-Communist Czech Republic“. *Czech Sociological Review* (8): 177–193.
- Krčmová, Marie. 1998. „Nad jazykem města Brna“. In Kundera, Ludvík (ed.). *Duše Brna*. Brno: Vutium, s. 90–93.
- Kuča, Karel 2000. *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha, Brno: Baset.
- Mandič, Srna. 2001. „Residential Mobility versus ‚In-place‘ Adjustments in Slovenia. Viewpoint from a Society ‚in Transition‘“. *Housing Studies* (16): 53–73.
- Matthews, Hugh. 1991. *British inner cities*. Oxford: Oxford University Press (Contemporary Issues in Geography).
- Mikulík, Oldřich; Vaishar, Antonín. 1996. „Residential environment and territorially functional structure of the Brno city in the period of transformation“. *Geografie – Sborník České geografické společnosti* (101): 128–142.

- MMB [Magistrát města Brna] 2002: *Generel bydlení města. Brna*. Brno.
- Mulíček, Ondřej. 2004. *Město Brno v období transformace*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta.
- Mulíček, Ondřej. 2005. „Faktorová analýza – příklad Brna“. In Sýkora, Luděk; Temelová, Jana (eds.). *Prevence prostorové segregace*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Ministerstvo pro místní rozvoj, s. 60–70.
- Mulíček, Ondřej; Seidenglanz, Daniel. 2004. *Aktuální demografické procesy ve městě Brně a jejich prostorová diferenciaci. Díl I: Aktuální demografické procesy*. Zpráva pro Odbor územního plánování a rozvoje Magistrátu města Brna. Brno: Masarykova univerzita, Výzkumné centrum regionálního rozvoje.
- Navrátil, Pavel. 2002. „Projekt komunitního bydlení v perspektivě paradigmat sociální práce“. In Sirovátka, Tomáš (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Nakladatelství Georgetown, s. 321–351.
- Nosková, Jana. 2008 (v tisku). „Der Brünner štatl. Ein Lebensstil im Spiegel von Interviews“. In Bohn, Thomas (ed.). *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München: Oldenbourg (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum; 29), s. 273–292.
- Pospíšilová, Jana; Altman, Karel. 1993. „Kulturní a etnická identita Brna z národopisného hlediska“. In *Brno – město uprostřed Evropy*. Referáty z mezinárodní konference konané ve dnech 2.– 4. 12. 1993. Brno: Magistrát města Brna ad., s. 76–78.
- Pospíšilová, Jana; Fischer, Gero. 2004. „Nástin etnické situace v Brně po roce 1989“. In Luther, Daniel; Salner, Peter (eds.). *Menšiny v městě. Premeny etnických a náboženských identit v 20. století*. Bratislava: Ústav etnologie SAV, s. 115–132.
- Rex, J. A. 1968. „The Sociology of a Zone of Transition“. In Pahl, R. E. (ed.): *Readings in Urban Sociology*. Oxford et al.: Pergamon Press, s. 211–231.
- Seidman, Karl F. 2001. „Review Essay: Revitalizing Inner-City Neighborhoods in the United States“. *International Journal of Urban and Regional Research* (25): 185–190.
- Sirovátka, Oldřich a kol. 1993. *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno: Doplněk.
- Sirovátka, Tomáš. 2000. *Trh práce, nezaměstnaní a sociálně potřební v Brně: Analýza a doporučení pro Koncepti Magistrátu města Brna*. Brno.
- SLDB [Sčítání lidu, domů a bytů] 2001 *okres Brno-město*. Brno: Český statistický úřad, Krajská reprezentace, 2003 (Souborné informace).

- Sobotka, Tomáš; Zeman, Kryštof; Kantorová, Vladimíra. 2003. „Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View“. *European Journal of Population* (19): 249–277.
- „Sociologický výzkum Brna“. *Sociologická revue* 15 (1) (1949): 33–67.
- Stanilov, Kiril (ed.). 2007. *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer (The GeoJournal Library; 92).
- Steinführer, Annett. 2003. „Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno“. *Sociologický časopis* (39): 169–192.
- Steinführer, Annett. 2004. *Wohnstandortentscheidungen und städtische Transformation. Vergleichende Fallstudien in Ostdeutschland und Tschechien*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften (Stadtforchung aktuell; 99).
- Steinführer, Annett. 2006. „The Urban Transition of Inner-City Areas Reconsidered (a German-Czech Comparison)“. *Moravian Geographical Reports* 14 (1): 3–16.
- Sýkora, Luděk. 1996. „Economic and social restructuring and gentrification in Prague“. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae – Geographica* (37): 71–81.
- Sýkora, Luděk. 2001. „Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace“. In Hampl, Martin a kol. (eds.). *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, DemoArt, s. 127–166.
- Sýkora, Luděk a kol. (b. r.). *Projekt diferenciace: Představení projektu*. [online]. Praha: Centrum výzkumu rozvoje měst. Poslední revize 1. 12. 2008 [cit. 18. 8. 2008]. Dostupné z <http://web.natur.cuni.cz/cvmr/?predstaveni>.
- Šmidová, Olga. 1996. „Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich postsocialistická mutace“. In Olivier, Anne; Tuček, Milan (eds.). *Původní a noví vlastníci. Strategie nabytí majetku ve střední a východní Evropě*. Praha: CEFRES (Cahiers du CEFRES; 11): 115–136.
- Tomášek, Marcel. 2006. „Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice“. *Sociologický časopis* (42): 81–105.
- Toncrová, Marta (ed.). 1990. *Národopisné studie o Brně*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Vaishar, Antonín; Zapletalová, Jana (eds.). 1999. *Město Brno v širších souvislostech*. Brno: Regiograph.

- Vaishar, Antonín; Zapletalová, Jana. 2003. „Problems of European Inner Cities and Their Residential Environments“. *Moravian Geographical Reports* 11 (2): 24–35.
- Vašečka, Imrich. 2002. „Utváranie sa problémových rómskych zoskupení v mestách ČR“. In Sirovátka, Tomáš (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v Českej republike*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálnych štúdií, Nakladatelství Georgetown, s. 245–262.

PROSTOROVÉ VZORCE POSTINDUSTRIÁLNÍHO BRNA¹

Ondřej Mulíček

*Geografický ústav, Přírodovědecká fakulta
Masarykovy univerzity, Brno*

Abstrakt

Příspěvek se zabývá postižením příznaků postindustriálního vývoje města Brna skrze mapování změn prostorových vzorců vybraných funkcí. Cílem je zachytit zánik tradičních míst produkce a vznik kvalitativně nových produkčních okrsků, stejně jako popsat materializaci spotřeby a novou symboliku lokalit v městském prostoru. Zvláštní pozornost je tedy věnována podrobné empirické analýze změn v rozmístění průmyslových (produkčních) funkcí a maloobchodních (spotřebních) aktivit a jejich socio-prostorové interpretaci. Analýzy vycházejí z rozsáhlých šetření prostorového vývoje pracovních míst v průmyslu, resp. vývoje územního rozložení různých typů maloobchodních ploch v období mezi lety 1987 a 2003. Získané poznatky o dynamice a prostorových vzorcích funkčních změn jsou kriticky komentovány v kontextu (nejen) geografických pohledů na přechodovou fázi mezi průmyslovým městem a městem postindustriálním.

MĚSTO V GEOGRAFICKÉM VÝZKUMU

Město je předmětem výzkumného zájmu řady společenských vědních disciplín a geografický pohled na jeho vývoj je pouze jedním z mnoha možných. Pluralita výzkumných přístupů vyplývá z velkého počtu významů, symbolik, rolí, procesů a funkcí, které jsou v současnosti s městskými prostory spojovány. Město v různých časových

¹ Text je dílčím výsledkem výzkumu realizovaného v rámci projektu GA ČR 403/06/P232 Změny funkční struktury postsocialistického města.

i prostorových kontextech může být i různými způsoby konceptualizováno – jako místo koncentrace obyvatelstva, jako jednotka ekonomické produkce, výměny a spotřeby, jako místo společenské a kulturní reprodukce či jako prostor vyjádření politické moci. Jednotlivé koncepty města přitom nepředstavují navzájem se vylučující teoretické konstrukce, spíše poskytují vhodný dílčí rámec pro výzkum a explanaci specifických procesů vnímaných jako městské .

Autoři jako Weber, Marx či Engels chápali analýzu města jako podstatnou komponentu obecných společenských témat. Zabývali se rolí měst v procesu přechodu od feudalismu k průmyslovému kapitalismu, kdy moderní město používali k vyjádření vztahů v průmyslové kapitalistické společnosti či ho analyzovali jako sekundární faktor ovlivňující společenské změny (Saunders 1985).

Politicko-ekonomické přístupy do jisté míry oprávněně zpochybňovaly ideu urbánní geografie jako autonomní disciplíny. Město jako vyjádření širších ekonomických a sociálních procesů mohlo být stěží objektem teoretických analýz samo o sobě. Pokus v tomto směru učinil Castells prostřednictvím teorie kolektivní spotřeby. V ní Castells upozorňuje, že města nejsou výlučnými produkčními jednotkami. Specifičnost města je dána jeho rolí v oblasti spotřeby – města jsou jednotkami kolektivní spotřeby, kde se stát soustavně angažuje v reprodukci pracovní síly prostřednictvím nabídky kolektivně konzumovaného zboží a služeb (vzdělávání, zdravotní péče, veřejná doprava apod.). Základní procesy tedy nejsou vztaženy k prostředkům výroby a kapitálové akumulace, ale ke spotřebě zboží a služeb (Clarke 2003). Neomarxističtí geografové, jako např. David Harvey, ve velké míře integrovali městská témata do měřítka regionálního, národního či mezinárodního. Studium města jako materializace globální ekonomiky umožnilo geografii města přejímat poznatky z ostatních oborů sociálních věd zkoumajících nástup postfordismu a jeho roli v přechodu k fázi neorganizovaného kapitalismu a flexibilní akumulace (Bassett; Short 1989).

Neoweberianský přístup nahlížel na výzkum městských procesů podobně. Např. Saunders (1985) zařazuje témata zkoumající vliv prostoru na sociální vztahy do kategorie prostorové sociologie, zatímco podstatnou část výzkumu města vnímá jako městskou politickou ekonomii (zejména význam města pro akumulaci kapitálu) nebo jako

neprostorovou sociologii (studium procesů společenské spotřeby). Saundersovo uchopení městské spotřeby se soustřeďuje na intervence státu při rozdělování statků a služeb, hlouběji pak na rozšiřující se rozdíly mezi skupinami schopnými spotřeby skrze trh a skupinami závislými na státní podpoře. Tento přístup osvětluje, jak dalece se odlišuje politika spotřeby od politiky výroby, a ukazuje také, že rozdíly v sektoru spotřeby jsou patrně významnější než třídně definované rozdíly (Saunders 1985, Smith 1994).

S naznačenou kritikou konceptu města jako prostorového kontejneru specificky městských funkcí a procesů (ať už z pozic neomarxistických či neoweberiánských) kontrastuje názor Urryho citovaný Bassettem a Shortem (1989: 191), že se prostor v současném kapitalismu stává důležitějším než čas. Ačkoli města nevyhnutelně reagují na širší společenské a ekonomické procesy a hypermobilita kapitálu uvolňuje provázanost výrobních aktivit s městy, Urry tvrdí, že roste význam měst coby rezervoárů pracovní a kupní (spotřební) síly. Čím méně jsou města integrována v jeden celek výrobními vztahy, tím významnější se jeví integrace skrze síť spotřeby a výměny (sféru občanské společnosti).

Od konce 80. let dochází v prostředí geografie města k otevírání diskuse nad významem spotřeby v městských ekonomikách a nad rolí spotřeby ve strukturaci fyzického, funkčního a sociálního prostoru měst. V urbánně-geografické diskusi jsou tak reflektována širší mainstreamová témata sociálních věd související s příchodem postindustriální společnosti ať už v rovině ekonomické (postfordismus) či kulturní (postmodernismus). V rámci znovuupevnění pozice městské kultury ve výzkumné agendě urbánní geografie dochází mj. ke zvýšenému zájmu o témata (1) střetu různých typů komodit a způsobů jejich prodeje/spotřeby s lokálním prostředím a lokálními sociálními vztahy, (2) tzv. komodifikace, v jejímž rámci jsou produkovány nejrůznější nové typy zboží s různou geografickou diferenciací a úrovní spotřeby, (3) společenské diferenciacce/stratifikace na základě kulturních a ekonomických charakteristik spotřebních vzorců (vytváření „spotřebitelských“ tříd) a (4) výzkumu tzv. consumption spaces – nárůstu spotřební infrastruktury (tj. míst, kde dochází k nejvýznamnějšímu prostorovému vyjádření spotřeby, resp. různých spotřebních vzorců – zábavní parky, veletržní a festivalové

plochy, stadiony, výstavní centra, galerie, hypermarkety, multiplexy, nákupní centra apod.) nahrazující dříve tak dominantní struktury výrobní (Crewe 2000, Musil 2003).

Nové výzkumné otázky v žádném případě zcela nepotlačily zkoumání města coby produkční jednotky, nicméně do oblasti zájmu se dostávají i témata zaujímající v dosavadních konceptech města okrajovou pozici.

POSTINDUSTRIÁLNÍ A POSTSOCIALISTICKÁ TRANSFORMACE MĚSTA – TEORETICKÉ PŘÍSTUPY

Analýzy transformace města musí nutně nějakým způsobem zohledňovat časový faktor, který bývá obvykle v geografii vyjadřován pomocí etap či vývojových stadií. Stadia jsou většinou definována jako poměrně dlouhé časové úseky, pro které je popsán stav města jako celku. Příkladem takto vymezených etap může být např. stadium industriálního či socialistického města, kdy je pro určitý časový úsek „znehyněno“ typické uspořádání procesů, funkcí a vztahů na území města. Snaha o zachycení změn transformujících se měst je tak typická rozpadem na dílčí analýzy jednotlivých procesů, které jsou sice navzájem provázány, ale současně se vyznačují odlišnou rychlostí a rytmitou. Navíc je každý z procesů moderován jiným typem prostředí/prostoru s odlišným modelem regulace, stejně jako se každý z prostorů vyznačuje i odlišnou setrvačností, resp. odporem vůči změnám. Konkrétně v podmínkách Brna se problematikou setrvačnosti socioekonomických struktur zabývala (především ze sociologického úhlu pohledu) Anett Steinführer (2003). Socialistické město bylo dle autorky tematizováno na základě své odlišnosti od měst kapitalistických zemí a výzkum města postsocialistického je charakteristický především hledáním diskontinuity a změny.

Analyzujeme-li příznaky postindustriální transformace českých měst, nevyhnedeme se zásadnímu problému typickému pro obecnou kategorii postsocialistických měst. Tím je vícečetný charakter postsocialistické transformace. Musil (1992) hovoří o dvojí rovině transformace postsocialistické společnosti (technologické a politické), stejně

tak Kiss (2002) dokumentuje víceúrovňový charakter celého procesu na příkladu ekonomické restrukturalizace – zatímco u západních měst vidí hlavní spouštěcí mechanismy restrukturalizace v postupném přechodu k postfordistické ekonomice, bývalá socialistická města musela nejprve projít radikálními (ekonomicky motivovanými) politickými změnami, aby mohla být vystavena působení stejných ekonomických a společenských vlivů jako města západní.

V rámci teoretického uchopení tématu se tedy nutně nabízí otázka, zda jsou transformační procesy postsocialistických měst kvalitativně odlišné od transformace probíhající nepochybně v „ostatních“ (např. západoevropských) městech, tj. zda se jedná o fundamentálně politicky zapříčiněné změny či o změny vyplývající z odlišného způsobu akumulace kapitálu v důsledku přechodu od fordistického k postfordistickému režimu. Wu (2003) vysvětluje rozdíly mezi socialistickým a postsocialistickým režimem v ekonomických termínech – socialismus byl charakteristický extenzivní akumulací skrze státem řízenou industrializaci, zatímco postsocialistické období se vyznačuje intenzivní (a flexibilní) akumulací skrze procesy komercializace a prostorové fixace kapitálu. Současně si Wu všímá paradoxu socialistického systému: jeho politika založená na městech byla v podstatě antiurbanistická. Tento paradox probíhal na linii „urbanization“ (podporovaný proces) a „urbanism“ (nežádoucí jev). Ačkoli město bylo místem k vyjádření politické symboliky a jakýmsi kontejnerem průmyslové výroby, nebylo současně základní jednotkou organizované spotřeby. Podobně jako krize fordismu i krize socialismu byla zakotvena ve variacích procesu akumulace. Pád socialismu je pak mj. výsledkem neschopnosti rigidního socialistického plánování aplikovat nesmírně složitý vzorec flexibilní akumulace v postfordistickém období. V období transformace se město stává samo o sobě fyzickým a funkčním prostředkem akumulace s vlastní rozhodovací autonomií. Transformační procesy vytvářejí v organismu města dle Wu tzv. nové městské prostory – prostory diferenciací v důsledku fragmentačních, segregačních procesů jakéhokoli druhu, prostory spotřeby či prostory globalizace.

Zde je nutné zmínit zpětnou teoretickou diskusi na téma urbanizace v socialistických zemích, jejímiž hlavními protagonisty byli Ivan Szelenyi a György Enyedi. Szelenyi (1996) jako jeden z řady auto-

rů otevírá kontroverzní otázku, zda se socialistická města vyvíjela podstatně odlišnějším způsobem než města západní (kapitalistická). Szelenyi analyzuje dva přístupy urbánní sociologie – ekologický a historický – a jejich aplikovatelnost při výzkumu socialistických měst. Ekologický přístup akcentuje dle Szelenyiho vliv industrializace na procesy urbanizace. Industrializace vytváří předpoklady či požadavky na určité optimální prostorové rozložení městské populace. Toto optimum je víceméně nezávislé na společenskopolitické organizaci. Na druhou stranu jak neomarxisté, tak neoweberianští geografové a sociologové zpochybňovali z historického hlediska vliv industrializace či úrovně ekonomické vyspělosti na urbanizační procesy. Jako významnější nezávislou proměnnou chápali organizaci společnosti (weberianci), resp. organizaci výroby (marxisté). Szelenyi se přiklání k neoweberiankému přístupu a na jeho základě zdůvodňuje, proč byl vývoj měst za socialismu tak výrazně odlišný od vývoje kapitalistických měst ve stejné fázi ekonomického vývoje. Szelenyi naznačuje jiný charakter „urbanismu“ (ve smyslu městského charakteru, role města) socialistických měst ve srovnání s městy západoevropskými. Tento názor demonstruje mj. na příkladech nižší městské diverzity (indikátorem je pro Szelenyiho rozsah nabídky služeb) a neefektivního (netržního) hospodaření s prostorem. Szelenyi zformoval koncept tzv. under-urbanization, který měl ukázat nižší úroveň urbanizace jako důsledek socialistického typu společenského a ekonomického systému charakteristického potlačením soukromého vlastnictví a redistribucí zdrojů, resp. rozdílnou preferencí investic v rámci socialistického hospodářství (Szelenyi 1996).

Stejně jako Szelenyi i Enyedi (1996) tvrdí, že existují specifika socialistické urbanizace. Rozdíly mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi vyplývají z kolektivního vlastnictví městské půdy a infrastruktury, z centrálně plánované alokace zdrojů a z realizace plánovaného rozvoje národní sídelní sítě v prvně jmenovaných zemích. Naopak kapitalistická urbanizace byla utvářena hospodářskou soutěží, soukromým vlastnictvím, fungujícím trhem s nemovitostmi a efektivním rozhodováním a plánováním na městské úrovni. Také Enyedi poukazuje na rozpory a rozdílné aplikace neomarxistického, resp. neoweberiankého přístupu při studiu socialistického města. Dle Enyediho nebyla socialistická urbanizace novým modelem obecného

urbanizačního procesu. Specifika a odchylky v rámci jednotlivých etap globálního urbanizačního procesu byly způsobeny opožděnou ekonomickou a městskou modernizací a socialistickým politickým systémem. Z tohoto důvodu Enyedi plně neakceptuje neomarxistický ani neowebríánský přístup – rozdíly mezi Východem a Západem nebyly zapříčiněny výhradně opožděným vývojem ani výhradně systémově.

Enyedi je přesvědčen, že obecný model urbanizace se všemi distinktivními etapami, tak jak proběhly na Západě, lze použít i při analýze urbanizace socialistických zemí. Stejně jako většina ostatních zemí i socialistické státy zaznamenaly etapu prostorové koncentrace obyvatelstva vázanou na industrializační proces, stejně tak se v socialistických zemích objevila dle Enyediho řada projevů prostorové dekoncentrace v kontextu postindustriální fáze. Enyedi tvrdí, že proces urbanizace jako takový byl daleko významnější než sociální struktury, které byly jeho nositeli (Enyedi 1996).

Zejména Szelenyiho pohled na vývoj socialistických měst tedy opravňuje vnímat transformační vývoj v postsocialistickém městě jako kombinaci „opravných“ procesů zařazujících postsocialistické město zpět na přirozenou vývojovou dráhu západoevropských měst a celého souboru globálních rámcových procesů a změn vyjadřujících přechod evropských měst z fordistického období do postfordistické fáze vývoje. Szelenyi (1996) postsocialistické období definuje jako přechodnou situaci, která není schopna reprodukovat sama sebe. Jde o etapu s mnoha scénáři dalšího vývoje. Naopak Dingsdale (1999) zaujímá spíše Enyediho pohled a interpretuje transformační změny jako interakci mezi současnými procesy a předcházejícími podmínkami. Postsocialistickou transformaci potom chápe jako specifický případ v obecném procesu urbánních změn, resp. jako pozdní modernizační vlnu přicházející ze západu.

Jakákoli, tedy i postindustriální, transformace města je charakterizována určitým napětím mezi stávající prostorovou, společenskou, ekonomickou či institucionální realitou a souborem procesů, které směřují k vytvoření nových struktur a prostorových vzorců. O městě lze uvažovat jako o skladbě vrstev, z nichž každá je vyjádřením ekonomických, kulturních, politických či ideologických vztahů určitého období ve fyzickém či symbolickém prostoru města. Současná

situace města je tak výsledkem působení jedinečného navrstvení vývojově starších funkčních a prostorových vzorců více či méně podmiňujících kvalitu, intenzitu a geografickou lokalizaci aktuálních procesů a investic.

Toto pojetí do jisté míry koresponduje s principy evolučního přístupu převažujícího zejména v prostředí ekonomické geografie – často umožňuje lepší porozumění jednotlivým typům tzv. „path & space dependencies“ (závislostí na dané vývojové trajektorii či prostoru), skrze které historie konkrétního města utváří jeho budoucnost.

Právě vliv historických fyzických a socio-prostorových struktur je nejvýznamnějším faktorem odlišujícím vývoj postsocialistického města v prostředí postfordismu i po odeznění transformace vázané na demokratizaci společnosti a liberalizaci ekonomiky.

INDUSTRIÁLNÍ MĚSTO

Le Gales (2002) naznačuje, že historický vývoj tradičního evropského města nedeterminuje pouze jeho současnou fyzickou podobu či sociální struktury, ale rovněž formuje určité výchozí společenské stereotypy, skrze které je na město nazíráno. Těmito stereotypy může být instinktivní vnímání evropského města jako struktury organizované kolem centra či chápání centra jako prostorové akumulace symbolů ekonomické či politické moci. U měst, jejichž historická rozvojová dynamika souvisela s průmyslovou revolucí, však mohou být fokálními body i jiné prostorové struktury, jako např. průmyslové okrsky, dopravní linie či dělnické obytné soubory.

Industriální město vytváří rovněž specifickou skupinu kolektivních hráčů jako nositelů určitých společných zájmů a iniciátorů jejich materializace v organismu města. Pod pojmem kolektivní hráč si lze v kontextu Brna představit například vznikající podnikatelskou třídu přelomu 18. a 19. století, jednotlivé národnostní celky druhé poloviny 19. století či střední třídu v období první republiky.

Jak uvádí Byrne (2002), průmyslová výroba ve městech nebyla pouze systémem ekonomické produkce, ale také systémem společenské reprodukce a generování nových kulturních forem. Organizace

tehdejší městské společnosti byla významně spojena s distribucí kolektivních zdrojů, často napojených právě na průmyslovou výrobu. Bytová výstavba, lékařská péče, organizace městské hromadné dopravy, to jsou vybrané aktivity, jejichž formy a intenzita úzce souvisely s rozvojem průmyslu (výstižný pohled na rozdíly mezi soukromě a kolektivně organizovaným městem v kontextu spotřeby podávají např. Clarke a Bradford (1998) – rozdíly spočívají v míře soukromého vlastnictví, v placeném či určovaném přístupu ke zdrojům, v tržní versus byrokratické kontrole využívání zdrojů či v rozdílné míře uspokojení spotřebních nároků).

BRNO – ZÁKLADY STRUKTURY PRŮMYSLOVÉHO MĚSTA

Překonáním cechovního systému produkce v polovině 18. století byla v Brně nastoupena cesta k nastolení moderního kapitalistického systému. Ekonomický růst Brna byl v institucionální rovině manifestován např. založením manufakturního úřadu a Půjčovní banky – šlo o vládní rozhodnutí, které mělo spolu s relativní blízkostí Brna k Vídni napomoci ekonomickému oživení v rámci nové hospodářské politiky (Škvařil 1969). Postupně docházelo ke zřetelné socio-profesní stratifikaci obyvatelstva (nezřídka kopírující národnostní hranici mezi českým a německým obyvatelstvem) a k rozvoji odborného vzdělávacího systému. Vznikající vrstva průmyslových podnikatelů, která se stala hybnou silou rozvoje města, byla dominována zejména německými průmyslníky (např. Obchodní komora v Brně byla až do roku 1902 zcela v německých rukou) a česká elita se formovala daleko pomaleji (Škvařil 1969). Na druhou stranu znamenal rozvoj průmyslu i postupné počest'ování města v důsledku přílivu české pracovní síly. V roce 1900 pracovalo v brněnském textilním průmyslu téměř 13 tisíc pracovníků, což představovalo přibližně třetinu zaměstnaných v průmyslu ve městě Brně. V průběhu 20. století se do popředí dostala strojírenská výroba (původně rozvíjená v návaznosti na textilní odvětví), která se v roce 1918 co do počtu zaměstnanců vyrovnala textilnímu průmyslu.

Rozvoj průmyslu měl hluboký prostorový a územně-správní význam. Utváření předměstské průmyslové zóny stále ještě pevnostního Brna bylo provázeno rychlým populačním vývojem předměstí a růstem dělnických periferií charakteristických utilitární výstavbou a řadou urbanistických a hygienických problémů. Již v poslední čtvrtině 18. století byly položeny základy tzv. posvitavské průmyslové zóny těsně přiléhající k městskému centru a zároveň došlo k vytvoření radiální struktury předměstské zóny v podobě relativně souvislého příměstského pásu (Kuča 2000).

Nepřímými fyzickými dopady intenzivní industrializace byly rozsáhlé asanační zásahy počínající 90. léty 19. století, které částečně formou neregulované a spekulativní výstavby radikálně pozměnily středověký charakter centra města. V kontextu doby je možné asanaci vnímat jako symbolické vyjádření modernizace městské ekonomiky. Další růst průmyslové prosperity v období před první světovou válkou znamenal v souvislosti s růstem malé a střední buržoazie, popřípadě úřednické a střední technické vrstvy zaměstnanců, také etablování obytných čtvrtí velkoměstského charakteru (Kuča 2000, Škvařil 1969). V tomto období se vytvořila základní prostorová polarita přetrvávající v jistém smyslu dodnes, a to nerovnováha mezi severní částí města s převážně obytnou funkcí a částí jižní charakteristickou intenzivním rozvojem průmyslové funkce. Nové obytné čtvrti navíc dostávaly plánovaný velkoměstský ráz, zatímco vývoj průmyslových oblastí probíhal víceméně živelně.

Vznik Československé republiky znamenal pro město zasazení do zcela odlišných politických a geografických reálií. Z důvodů národnostních a politických byly omezeny (zpočátku nepříliš zásadně) vztahy s Vídní. Odlišná poválečná hospodářská dynamika Rakouska a ČSR znamenala zřetelné utlumení ekonomických kontaktů, ztrátu rakouských trhů (Zřídka veselý 1993), odrazila se však také na relativní stagnaci Vídně v kontrastu k rozvíjejícímu se Brnu. Patrně nejvýznamnější manifestací hospodářského růstu jak města, tak republiky byla rozsáhlá realizace výstaviště v roce 1928, již předcházelo založení univerzity v roce 1919.

SOCIALISTICKÉ PRŮMYSLOVÉ MĚSTO

Klíčovými momenty rozvoje po 2. světové válce se stala centrálně řízená socialistická industrializace, jejíž priority jen částečně korespondovaly s žádoucím rozvojem města. V průběhu socialistické řízené urbanizace byla roli velkých aglomerací v systému osídlení a výroby přikládána různá váha v závislosti na tom, jakým směrem byla vychýlena rovnováha mezi obslužnou, resp. výrobní/ekonomickou funkcí osídlení (Musil 2002). V čisté ekonomické soutěži ztrácelo Brno především s komunisty preferovanou ostravskou aglomerací, která díky struktuře průmyslu mohla lépe hrát roli symbolu socialistického města (Kuča 2000). Politická či kulturní funkce města byla degradována ve prospěch výroby, zejména pak těžkého průmyslu.

Výroba byla soustředěna do velkých celků strojírenské a elektrotechnické výroby, ve kterých byla vázána podstatná část pracovní síly – čtyři největší průmyslové podniky Agrozet Zetor, Zbrojovka, Královopolská strojírna a První brněnská strojírna vázaly v polovině 60. let dvě třetiny zaměstnaných v průmyslu, ke konci 80. let stále ještě více než třetinu zaměstnaných (Koncepte rozvoje města 1966, Kunc 1999). Na přelomu 60. a 70. let 20. století patřilo Brno spolu s Prahou a Ostravou mezi největší průmyslová centra bývalého Československa, kdy na 1000 obyvatel připadalo zhruba 300 pracovních míst v centrálně řízeném průmyslu (Škvařil 1969). Ač Brno z hlediska politického významu prošlo faktickou degradací na úroveň řadového krajského města, data prezentovaná Dostálem a Hamplem (1994) charakterizující koncentraci podnikových ředitelství ukazují, že si Brno udrželo status významného ekonomického kontrolního a řídicího centra (Brno cca 10 % z celkového počtu ústředí v 70. a 80. letech 20. století v ČR, Praha zhruba 55 % ve stejném období).

Rozložení ekonomických aktivit, zejména průmyslu, respektovalo až na výjimky předválečnou prostorovou strukturu (částečnými důvody mohl být nedostatek investičních prostředků, technologická zakotvenost ve výrobních postupech 19. století umožňující využívání původních budov a areálů či neexistující realitní trh a z toho vyplývající nízký tlak na funkční obměnu centrálních oblastí města). Pouze malé množství nových podniků bylo v prostředí města relokováno podle aktuálních vnitropodnikových ekonomických potřeb. Při

srovnání např. s Ostravou, či s obdobím průmyslové revoluce, je jasné, že socialistický rozvoj brněnského průmyslu samotného nezasahoval až příliš významně do morfogenetického vývoje města (nepřímým doložením může být např. návrh asanační bytového fondu do roku 1980, kde v pořadí důvodů asanace podle plánovaného počtu asanovaných bytových jednotek figuruje přestavba průmyslu až na čtvrtém místě za takovými faktory, jako je zchátralý stav fondu, přestavba dopravy a výstavba nového bytového fondu) (Generel asanační bytového fondu města Brna 1967). Viditelnějšími nepřímými projevy rozvoje socialistického průmyslu však byla např. výstavba sídlištních celků.

Enyedi (1996) upozorňuje na další rys socialistické prostorové logiky, a to na snahu o koncentraci zdrojů a zefektivnění infrastrukturních investic. Tato strategie byla samozřejmě aplikována především na úrovni sídelního systému, nicméně i v úrovni města ji lze demonstrovat jak na příkladu nového využívání starých průmyslových lokalit, tak na rozvoji maloobchodní sítě. Nákupní střediska, jejich normativně odvozovaná velikost, sortimentní profílance a hierarchizace v rámci města, jsou typickým příkladem tzv. provozní koncentrace (Szczyrba 2000, Hamilton 1979) vyvolané mj. nedostatkem investičních prostředků a snahou o racionalizaci jejich distribuce. Podobně podmíněné prostorové vzorce lze však sledovat např. i u komunálních služeb, resp. u celého komplexu tzv. občanské vybavenosti.

Stěžejním hnacím procesem socialistické urbanizace nebyl rozvoj služeb, nýbrž industrializace. Sektor spotřebitelských (i tzv. progresivních) služeb byl jako „neproduktivní“ chápán pouze jako redistributivní komponenta průmyslové výroby a centrálně plánovací systém nevytvářel praktickou poptávku po sektoru výrobních služeb formálně nezávislých na výrobních odvětvích (Michalak 1998). Tato situace ve většině postsocialistických měst, tj. i v Brně (např. Tonev 1998, Sjöberg 1999, Szczyrba 2000), vedla k hluboké obslužné podvybavenosti řady oblastí. Rozložení maloobchodu na území Brna respektovalo krokovou hierarchii jednotlivých nákupních center. Zřetelně definované místní a obvodní úrovně byly završeny městským centrem jako koncentrací spotřebitelských služeb celoměstského významu. Jednoznačná centralita a funkční i symbolický význam městského

jádra socialistického města jsou typickým rysem (např. Hamilton 1979, Sailer-Fliege 1998), dokumentovaným v případě Brna na obr. 2.

BRNO V OBDOBÍ TRANSFORMACE

Klíčovými faktory transformace jsou vedle čistě politických a společenských změn především ekonomické restrukturalizační procesy. Restrukturalizační proces je v obecné rovině spojován s přechodem mezi režimy akumulace, se zrychlováním oběhu kapitálu či postupující globalizací – jde o změny probíhající v rámci základních prvků společenské reprodukce mezi nimi. Důležitou definiční podmínkou je přitom kvalitativní, nikoli pouze kvantitativní charakter restrukturalizačních změn v oblasti produkce, spotřeby a směny. Ekonomickou restrukturalizaci je možné popsat v řadě ohledů – jako změny v procesech produkce zprostředkované přechody mezi různými režimy akumulace kapitálu, jako změny v organizaci výroby spojené s úpravami výrobních cyklů (flexibilita, just-in-time výroba), jako změny v podnikovém uspořádání a jejich geografické konfiguraci, jako změny v jádrových aktivitách podniků a sférách vlivu (Lee 2000). Poměrně frekventovaným tématem v souvislosti s ekonomickou transformací měst je deindustrializace. Deindustrializací rozumíme pokles (zpracovatelského) průmyslu a současný vzestup sektoru služeb, který je u řady měst nezpochybnitelný, co se týče ukazatelů zaměstnanosti (méně přesvědčivé však už jsou např. sektorové ukazatele HDP). Koncept deindustrializace velice úzce souvisí s růstem terciárního sektoru. Terciarizace je popisována jako nový hnací moment postindustriálních městských ekonomik, moderní alternativa vůči dynamismu průmyslu 18. a 19. století, jakkoli je ovšem definice terciárních aktivit nejednotná a samotný přínos služeb pro ekonomický výkon města nejednoznačný.

Z hlediska sektorového rozložení pracovní síly ještě na konci roku 1989 vykazoval nejvíce pracovníků v Brně sekundér (124 tisíc osob, tj. téměř 50 % všech pracovníků v Brně). Již v roce 1991 se však dominantním stal terciér s více než polovičním podílem na celkové zaměstnanosti. Zeštíhlování průmyslových podniků probíhalo

ve dvou vlnách, přičemž pouze část uvolněných pracovníků se přesunula do nevýrobních odvětví.

Územní tendence průmyslu mohou být popsány rovněž změnami v prostorovém rozložení pracovní síly. Přiložené kartogramy na obr. 1 ukazují pokles pracovní průmyslové funkce katastrálních území města v roce 2003 ve srovnání s rokem 1987, resp. částečnou prostorovou dekoncentrací.

Tab. 1 Sektorová a odvětvová struktura zaměstnanosti v Brně v letech 1989, 1996 a 2000

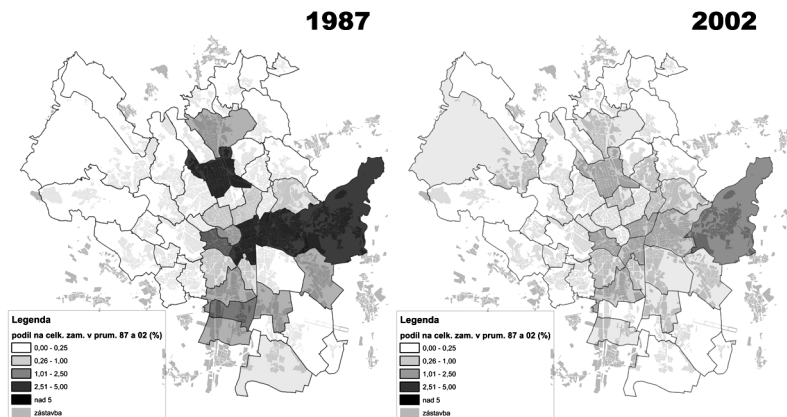
sektor	odvětví	počet zaměstnaných (k 31. 12.)					
		1989		1996		2000	
		celkem	%	celkem	%	celkem	%
primární		5339	2,1	4258	1,6	1447	0,6
sekundární		124 111	49,8	86 404	33,2	67 731	28,9
v tom:	průmysl	97 420	39,1	60 234	23,1	47 853	20,4
	stavebnictví	25 445	10,2	26 170	10,1	19 878	8,5
terciární		120 003	48,1	169 541	65,2	164 974	70,5
celkem		249 453	100,0	260 203	100,0	234 151	100,0

Zdroj: Pracovníci a mzdové fondy socialistického sektoru NH v krajích a okresech podle odvětví národního hospodářství v ČSR za rok 1989, KS ČSÚ Brno 1990; Zaměstnanost v civilním sektoru NH podle krajů a okresů za rok 1996, ČSÚ Praha, 1997; výpočty C_pRR MU Brno, 2002

Rozvoj spotřebitelských služeb ovlivňuje prostorovou strukturu prostřednictvím odlišných mechanismů víc nežli proces industrializace. Zatímco zejména socialistická industrializace reprodukovala podmínky pro kolektivní spotřebu, spotřební terciarizace je založena na spotřebě individualizované; zatímco průmyslové aktivity produkovaly město s relativně jednoduchým prostorovým a časovým plánem, růst spotřeby vytváří mix překrývajících se spotřebních prostorů

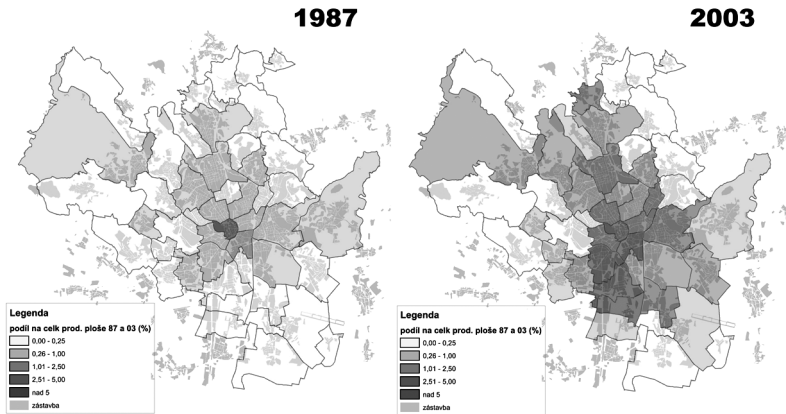
a rytmů. Typ spotřebitelských služeb bývá vnímán jako závislý na tzv. základních, produktivních odvětvích a z tohoto důvodu bývá také podceňována jeho role jako aktivního činitele při restrukturalizaci městských ekonomik a prostorových struktur. Pro účely dokumentace růstu spotřební funkce v postindustriálním Brně je redukován heterogenní soubor terciárních spotřebitelských aktivit na úzkou množinu maloobchodních služeb. Jde nutně o zjednodušující pohled, jehož cílem je znázornění kontrastu mezi utlumovanou průmyslovou funkcí a růstem funkce spotřební.

V kontextu postsocialistického Brna je maloobchod sektorem, který prodělával v transformačním období patrně nejintenzivnější změny. Od roku 1987 lze zaznamenat trvalý růst celkové prodejní plochy a počtu maloobchodních jednotek v maloobchodní síti města Brna. Postupné vyrovnání nedostatečné maloobchodní vybavenosti probíhající v počátečních obdobích transformace doprovázené privatizací a restitucemi maloobchodních jednotek bylo radikálně ovlivněno vstupem mezinárodních řetězců na český trh v polovině 90. let (viz obr. 3).

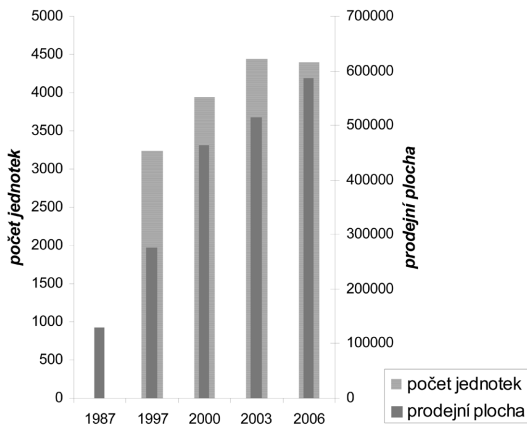
Obr. 1 Podíl počtu zaměstnaných v průmyslu v katastrálních územích v Brně v roce 1987 a v roce 2003 na kumulovaném celkovém počtu zaměstnaných v průmyslu v Brně 1987 a 2003

Zdroj: Průzkum zaměstnanosti ve městě Brně, CpRR MU, 2002; Průmyslové provozovny ústředně řízeného průmyslu ČR v roce 1989; vlastní výpočty

Obr. 2 Podíl celkové prodejní plochy v katastrálních územích v Brně v roce 1987 a v roce 2003 na kumulované celkové prodejní ploše v Brně 1987 a 2003

Zdroj: Pasportizace maloobchodní sítě 1987, ČSÚ; Průzkum maloobchodní sítě na území města Brna 2003, CpRR MU; vlastní výpočty

Obr. 3 Počet maloobchodních jednotek a celková prodejní plocha v Brně v letech 1989, 1997, 2003 a 2006

Zdroj: Pasportizace maloobchodní sítě 1987, ČSÚ; Průzkumy maloobchodní sítě na území města Brna 1997, 2000, 2003, 2006, Odbor územního plánování a rozvoje MMB a CpRR MU

Koeficient saturace v Brně (ukazatel plošného standardu – prodejní plocha přepočítaná na obyvatele) vzrostl z hodnoty 0,3 m² v roce 1989 na 1,4 m² v roce 2003 a 1,6 m² v roce 2006, což jsou hodnoty plně srovnatelné se současnými západoevropskými městy srovnatelné populační velikosti. Z hlediska přírůstků celkové prodejní plochy je logicky největší růstová dynamika soustředěna do kategorie velkých maloobchodních prodejen (nad 5000 m² prodejní plochy); v této velikostní kategorii je také soustředěna více než čtvrtina (26 %) celkové prodejní plochy ve městě.

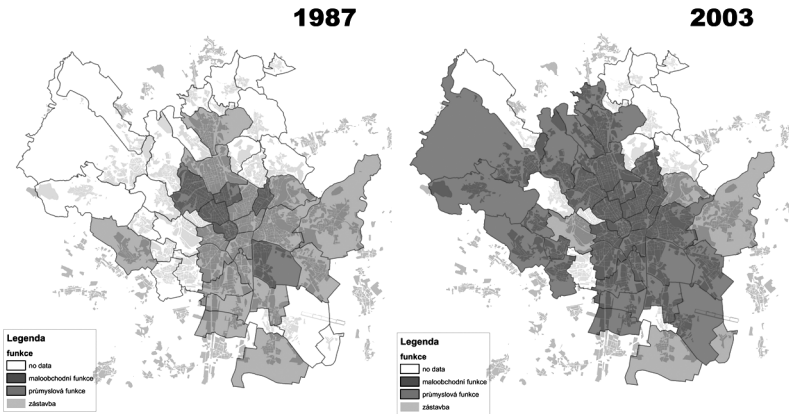
POSTINDUSTRIÁLNÍ BRNO – ZHODNOCENÍ PROSTOROVÝCH ZMĚN

O'Connor a Wynne (1998) identifikují procesy, které lze dát do spojitosti s funkčními změnami prostoru města procházejícího postindustriální transformací. Patří sem jak fyzická transformace reliktních míst spojených v minulosti s výrobními aktivitami a s mizejícím či přemístěným bydlením dělnické třídy (např. gentrifikace, revitalizace brownfields), tak transformace původního charakteru města jako výrobní jednotky do podoby jednotky spotřební; důsledkem jsou regenerační programy usilující o posilování terciární funkce měst umístěvané často do městských center a vznik zcela nových ohnisek městské ekonomiky založené na spotřebě. V rovině postsocialistické transformace bylo nastartování tržních prostorových vztahů umožněno mj. procesy restituce a privatizace, které jsou vnímány jako jedny z hlavních „opravných“ procesů při přechodu mezi socialismem a kapitalismem.

Vyplývá-li z výše uvedených informací pokles významu průmyslu ve městě Brně a současné posílení maloobchodu charakterizujícího funkci spotřeby, je poměrně obtížné exaktně vyjádřit posun od industriálního uspořádání města k městskému modelu organizovanému spotřebou. Na obr. 4 je znázorněn pokus o zachycení změny průmyslové a maloobchodní funkce v jednotlivých katastrálních oblastech města Brna. Kritériem pro přiřazení převažující průmyslové či maloobchodní funkce je ukazatel prodejní plochy přepočítaný na

počet zaměstnaných v průmyslu. Kritická hodnota aplikovaná pro oba časové okamžiky – rok 1987 i 2003 – byla získána přepočtem sumy prodejní plochy za oba zkoumané roky k sumě zaměstnaných v průmyslu v obou rocích. Jakkoli je tento popis zjednodušující, naznačuje několik trendů. Prvním je plošné relativní utlumení průmyslu vzhledem k maloobchodním aktivitám, druhým trendem pak ztráta výlučné maloobchodní role centra a rozptyl spotřební funkce do širšího prostoru města.

Právě posun významů přikládáných městskému centru v socialistickém průmyslovém Brně a v Brně postsocialistickém a postindustriálním se jeví jako poměrně důležitý. Kvantitativní analýzy dokazují relativní oslabení maloobchodní role městského centra – zatímco v roce 1987 se městské jádro vymezené katastrálním územím podílelo 32 % na celkové prodejní ploše města, v roce 2003 to bylo už pouze 10 % a 8 % v roce 2006. Průzkum spotřebního chování obyvatelstva v roce 2004 (Centrum pro regionální rozvoj MU; OUPR MMB 2004) změnu spotřební role centra potvrzuje – pouze 2 % z 1000 oslovených respondentů v centru obvykle nakupují většinu sortimentu, pro ostatní se centrum Brna stalo místem pouze občasných nákupů zejména nepotravinového sortimentu.

Obr. 4 Převažující funkce v katastrálních územích v Brně v roce 1987 a v roce 2003
Zdroj: výpočty autora

Polarita mezi vybranými dynamickými odvětvími sekundární sféry a sféry terciární na straně jedné a utlumovanými tradičními obory na straně druhé se promítá i do fyzického vzorce města reprezentovaného jednotlivými bodovými strukturami. Racionalizace provozu řady průmyslových firem vede k odprodávání či pronajímání částí jejich výrobních a administrativních nemovitostí spojených s prudkými změnami funkčního využití.

Patří sem využívání bývalých průmyslových areálů v centrální poloze jako velkoobchodů, diskontních prodejen, levných kancelářských prostor či skladů. Na základě podrobnějších územních a sortimentních zkoumání dat popisujících vývoj maloobchodu lze potvrdit prostorové vztahy mezi bývalou průmyslovou strukturou a novou strukturou spotřební.

Tab. 2 Charakteristika posvitavské průmyslové zóny a jižní průmyslové zóny (vymezení dle katastrálních území)

katastrální území	výměra ploch sekundéru (m ²)	podíl ploch sekundéru na celkové rozloze katastru (%)	odhad podílu nefunkčních ploch (%)
posvitavská průmyslová zóna			43
Husovice	156 247	11,83	-
Zábrdovice	445 593	27,25	-
Trnitá	584 180	30,79	-
Komárov	261 041	15,68	-
Černovice	894 253	14,22	-
jižní průmyslová zóna			22
Štýřice	330 385	9,93	-
Horní Heršpice	759 720	20,13	-
Dolní Heršpice	392 576	12,57	-

Zdroj: Územní generel výroby 2003

Právě plošně rozsáhlé nevyužívané areály průmyslových podniků na sebe váží sortiment plošně extenzivního maloobchodu (autosalony, nábytek apod.). Tento způsob využívání je charakteristický často pouze minimální údržbou nemovitosti, nepřehlednou atomizací areálu mezi více nájemců a jejich častou obměnou.

Na území města existuje dále poměrně rozsáhlá výměra bývalých průmyslových ploch bez jakéhokoli využití – tzv. brownfields. Odhad plochy stávajících i potenciálních brownfields na území města se pohybuje mezi 270 až 490 ha. Nejvyšší četnost výskytu nevyužívaných či nedostatečně využívaných areálů lze logicky zaznamenat v tradičních průmyslových okrcích města – posvitavské průmyslové zóně a jižní průmyslové zóně (viz tab. 2). Bez ohledu na současné nevyhovující či nedostatečné využití představují právě plochy brownfields územní rezervoár pro další vlny akumulace kapitálu, tentokrát v kontextu postindustriálního města.

Přijmeme-li zjednodušenou symboliku industriálního Brna reprezentovaného průmyslovým závodem, pak Brno postindustriální bude symbolizováno hypermarketem. Lze položit otázku, nakolik uvedený průměr zůstává v symbolické rovině a nakolik se promítá do reálného fungování města. Velké průmyslové celky zaměstnávající značnou část pracujícího obyvatelstva Brna byly bezesporu důležitými fokálními body v časoprostorové organizaci socialistického města. Jednoznačné denní rytmy průmyslového města zhmotněné např. rozložením ranní dopravní špičky či trasováním linek veřejné dopravy se v postindustriální fázi atomizovaly a byly překryty jinými. Je otázkou dalšího výzkumu, nakolik jsou nyní rytmy postindustriálního města ovlivňovány strukturami spotřebními. Hypermarkety či velká do-it-yourself centra představují stále významnější fokální body, od kterých se nově odvíjí prostorové spotřební chování obyvatelstva založené zejména na vysoké individuální mobilitě – z průzkumu spotřebního chování obyvatelstva v roce 2004 vyplývá, že jedenkrát týdně nebo častěji nakupuje ve velkých hypermarketech cca 60 % obyvatelstva, přitom přibližně 65 % z nich využívá za tímto účelem osobní automobil (Centrum pro regionální rozvoj MU, OUPR MMB, 2004). Páteční a víkendové návštěvy velkých nákupních center jako by tedy nahrazovaly svou pravidelností a rozsahem časoprostorové pravidelnosti všedního dne průmyslového Brna.

Celou řadu vznikajících prostorových struktur je nutno vnímat jako dočasné fenomény neschopné reprodukce sebe sama (např. krátkodobá exploatace bývalých průmyslových areálů), tj. jako příznaky dočasného vychýlení a změn prostorových ekonomických vztahů. Na druhou stranu lze identifikovat i příklady prostorových struktur a procesů, jež signalizují příchod kvalitativně nové a trvalejší funkční organizace postindustriálního města (redefinování funkce městského centra, územní decentralizace).

Při klasifikaci prostorových struktur je ovšem pouze v omezené míře možné oddělit působení „opravných“ procesů typických výhradně pro postsocialistická města od vlivu celého souboru globálních rámcových procesů a změn vyjadřujících přechod evropských měst z industriálního období do postindustriální fáze vývoje. Příkladem kombinovaného působení může být například dynamický rozvoj maloobchodní sítě ve městě Brně, kde roli prvotního impulzu rozvoje sehrála samozřejmě hluboká podvybavenost vybraných částí města, nicméně další vývoj už byl dominován především procesy v rámci globální ekonomiky a kulturní globalizace, a to v podobě vstupu velkých nákupních řetězců či změny spotřebitelských preferencí. Právě silný vliv struktur socialistického města na prostorové zakotvení ryze současných postindustriálních procesů je patrně stále významným faktorem ovlivňujícím geografickou organizaci měst s podobnou historickou pamětí, jakou nese Brno.

Literatura:

- Bassett, Keith; Short, John. 1989. „Development and Diversity in Urban Geography“. In Gregory, Derek; Walford, Rex (eds.). *Horizons in Human Geography*. London: Macmillan, s. 175–193.
- Byrne, David. 2002. „Industrial culture in a post-industrial world: The case of the North East of England.“ *City* 6 (3), 279–289.
- Clarke, David B. 2003. *The Consumer Society and the Postmodern City*. Oxon: Routledge.
- Clarke, David B.; Bradford, Michael G. (1998): „Public and private consumption and the city“. *Urban Studies* 35 (5/6), 865–888.
- Crewe, Louise. 2000. „Geographies of retailing and consumption“. *Progress in Human Geography* 24 (2), 275–290.

- Dingsdale, Alan. 1999. „New geographies of post-socialist Europe“. *The Geographical Journal* 165 (2), 145–153.
- Dostál, Petr; Hampl, Martin. 1994. „Changing economic base of Prague: towards new organizational dominance“. In Barlow, Max; Dostál, Petr; Hampl, Martin (eds.). *Development and Administration of Prague*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie, s. 29–46.
- Enyedi, György. 1996. „Urbanization under socialism“. In Andrusz, Gregory; Harloe, Michael; Szelenyi, Iván (eds.). *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Oxford: Blackwell, s. 100–118.
- Hamilton, Ian. 1979. „Spatial structure in east european cities“. In French, Antony R.; Hamilton, Ian (eds.). *The socialist city: spatial structure and urban policy*. Chichester: Wiley, s. 195–262.
- Generel asanačí bytového fondu města Brna*. 1967. Brno: Útvar hlavního architekta města Brna.
- Kiss, Eva. 2002. „Restructuring in the Industrial Areas of Budapest in the Period of 'Transition'“. *Urban Studies* 39 (1), 69–84.
- Koncepce rozvoje města I. Tvorba životního prostředí*. 1966. Brno: Útvar hlavního architekta města Brna.
- Kuča, Karel. 2000. *Brno – vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Brno: Baset.
- Kunc, Josef. 1999. „Změny v průmyslu města Brna a jejich vliv na situaci na trhu práce“. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis XXXII: Přírodní vědy, Folia Geographica* (3): 175–184.
- Lee, Roger. 2000. „Restructuring“. In Johnston, Ron J.; Gregory, Derek; Pratt, Geraldine; Watts, Michael (eds.). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, s. 710–713.
- Le Gales, Patrick. 2002. *European cities: social conflicts and governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Michalak, Wieslaw. 1998. „Producer service development problems in the new democracies“. In Pinder, David (ed.). *The New Europe: economy, society and environment*. Chichester: Wiley, s. 141–156.
- Musil, Jiří. 1992. „Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy“. *Sociologický časopis* 28 (4): 451–461.
- Musil, Jiří. 2003. „Proměny urbání sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000“. *Sociologický časopis* 39 (2): 137–167.
- O'Connor, Justin; Wynne, Derek. 1998. „Consumption and the postmodern city“. *Urban Studies* 35 (5/6): 841–864.
- Pasportizace maloobchodní sítě*. 1987. Český statistický úřad.
- Pracovníci a mzdové fondy socialistického sektoru NH v krajích a okresech podle odvětví národního hospodářství v ČSR za rok 1989*. 1990. Brno: Krajská správa Českého statistického úřadu.

- Průmyslové provozovny ústředně řízeného průmyslu ČR v roce 1989.* 1989. Český statistický úřad.
- Průzkum maloobchodní sítě na území města Brna 1997, 2000, 2003, 2006.* 2006. Brno: Odbor územního plánování a rozvoje Magistrátu města Brna.
- Průzkum zaměstnanosti ve městě Brně.* 2002. Brno: Masarykova univerzita, Centrum pro regionální rozvoj.
- Sailer-Fliege, Ulrike. 1999. „Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe“. *GeoJournal* 49 (1): 7–16.
- Saunders, Peter. 1985. „Space, the City and Urban Sociology“. In Gregory, Derek; Urry, John (eds.). *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan, London, s. 67–89.
- Sjöberg, Orjan. 1999. „Shortage, Priority and Urban Growth: Towards a Theory of Urbanisation under Central Planning“. *Urban Studies* 36 (13): 2217–2236.
- Smith, Susan J. 1994. „Urban Geography in a Changing World“. In Gregory, Derek; Martin, Ron; Smith, Graham (eds.). *Human Geography – Society, Space and Social Science*. Houndmills: Macmillan Press, s. 232–251.
- Steinführer, Annett. 2003. „Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou: Historický a současný pohled na Brno“. *Sociologický časopis* 39 (2): 169–192.
- Szczyrba, Zdeněk. 2000. *Transformace struktur maloobchodní sítě České republiky (regionálně geografická analýza s důrazem na Olomoucko)*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, katedra geografie. doc. RNDr. Václav Toušek, CSc.
- Szelenyi, Iván. 1996. „Cities under socialism – and after“. In Andrusz, Gregory; Harloe, Michael; Szelenyi, Iván (eds.). *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Oxford: Blackwell, s. 286–336.
- Škvařil, Josef (ed.). 1969. *Brno – významné centrum československého průmyslu*. Brno: Útvar hlavního architekta města Brna.
- Tonev, Petr. 1998. *Změny maloobchodní sítě v ČR v první polovině devadesátých let*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, katedra geografie. doc. RNDr. Václav Toušek, CSc.
- Územní generel výroby.* 2003. Brno: Odbor územního plánování a rozvoje Magistrátu města Brna.
- Wu, Fulong. 2003. „Transitional cities. Commentary“. *Environment and Planning* 35 (8): 1331–1338.
- Zaměstnanost v civilním sektoru NH podle krajů a okresů za rok 1996.* 1997. Praha: Český statistický úřad.
- Zírdkaveselý, František. 1993. „Vývoj brněnského průmyslu od poloviny 18. století“. In *Brno – město řemesel, průmyslu a obchodu, publikace k oslavám 750 let udělení městských privilegií Brnu*. Brno: SNIP&Co, s. 15–40.

CIZINEC OPOUŠTÍ MĚSTO: NÁKUPNÍ CENTRUM JAKO PRIVATIZOVANÝ PROSTOR

Pavel Pospěch

*Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií
Masarykovy Univerzity, Brno*

Abstrakt:

Text je příspěvkem do současné diskuse o proměně veřejného prostoru ve městě. Předpoklad, že tradiční veřejný prostor je nahrazen novým, privatizovaným prostorem, je zkoumán na mikroúrovni příkladu nákupního centra, které svým charakterem odpovídá teoretické definici privatizovaného prostoru. Při hledání pravidel chování a odlišností od tradičního veřejného prostoru jsou identifikovány tři skupiny mechanismů sociální kontroly: sociální kontrola skrze přímý dohled, skrze architekturu a design prostoru a skrze procesy normalizace. Výsledkem je privatizovaný prostor, odkud je vytěsněna odlišnost a postava cizince.

Úvod

Vyprávění o zániku veřejného prostoru se v diskusích o městě stalo rutinním tématem. Na jeho počátku zpravidla stojí ideál, vždy lépe teoreticky popsán než empiricky prokázán: je to ideál veřejného prostoru jako podstaty městskosti. Zde naše jednání není redukováno imperativy intimity nebo komerce, zde se setkáváme s lidmi, které neznáme. Máme-li si o nich vytvořit úsudek, musíme se spolehnout na ritualizovaná gesta společenského chování, která jsou nám navíc přístupná jenom na krátkou chvíli. To z života ve městě činí zkušenost, která je zároveň svobodná a ohrožující. Působení této svobody jako by k nám přilétal přes minulá staletí z dob, kdy přijít do města znamenalo přijít do světa, být sám a svobodný.

Proč mluvíme o zániku veřejného prostoru? Sociologové, geografové a urbanisté varují, že „veřejné“ se z města vytrácí jednoduše

proto, že stále více míst na mapě měst přechází pod soukromou správu. Tato místa navíc neskrývají ambice nalákat k sobě co nejvíce obyvatel města a konkurovat tak tradičním veřejným prostorům. Ani na tom by nebylo nic problematického za předpokladu, že by v těchto relativně nových, privatizovaných prostorech zůstala zachována popisovaná „městskost“.

V tomto textu chci ukázat, že tomu tak není. Konflikt svobody a ohrožení je z privatizovaných veřejných prostorů vypuzen, tak jako deviantní jednání a jednání, které není v souladu s „posláním místa“. S nimi odsud odchází odlišnost a její personifikace – postava cizince.¹ Tím tato místa popírají charakter města a dávají vzniknout novému druhu míst. V následujícím příspěvku chci tuto tezi demonstrovat na příkladu nákupního centra, tedy privatizovaného prostoru *par excellence*. Při hledání odpovědi na otázku, jakým způsobem nákupní centra této změny dosahují, budu pracovat především s pojmem sociální kontrola (jako souhrn způsobů dohledu, normalizace a možností ovlivnění jednání obecně). Nákupní centrum se stává místem působení mechanismů sociální kontroly, jak o tom bude postupně řeč dále, v kapitolách 2–5.

1. NÁKUPNÍ CENTRUM NA HRANICI

Vyděme z určité provizorní typologie městských prostorů, ve které budou řazeny podle toho, do jaké míry je lze považovat za „veřejné“. Na takové škále bude jeden krajní pól obsazen náměstími, ulicemi, parky a vším, co budeme v tomto textu označovat za „tradiční veřejný prostor“. Anonymita, otevřenost a „demokratičnost“ patří k hlavním charakteristikám, které jsou těmto místům připisovány,

1 Termín „cizinec“ bude v textu používán striktně v sociologickém významu. Více viz Cooper, D. 2007. „Being in public: the threat and promise of stranger contact“. *Social Inquiry*, 32(1): 203–232 nebo Stichweh, R. 1997. „The Stranger – on the sociology of indifference“. *Thesis eleven* (51): 1–16.

a tradiční veřejný prostor by teoreticky měl být přístupný pro všechny návštěvníky (což je ovšem především teoretický předpoklad – viz např. Mitchell 1997). Cizinci zde nejsou nevitáni, naopak anonymita veřejného prostoru pro ně představuje ideální prostředí, ve kterém ani nemusí být jako cizinci rozeznáni. Ostatně pro klasické teoretiky města (Simmel, Sennett) je právě přítomnost velkého množství cizinců jedním z definujících znaků města. Součástí městské zásoby vědění je pak městská zdvořilost (civility) (Sennett 1977), sestava norm a typizovaného jednání, které umožňují návštěvníkům míst být spolu, a zároveň je chrání jednoho před druhým. Zdvořilá nevšímavost je městským imperativem.

Na opačné straně zmíněné škály bychom našli prostory privátní. Odhlédneme-li od prostorů rezidenčních, které v určitém smyslu stojí v opozici vůči všem ostatním místům na světě, jde především o korporátní budovy a prostory, v soukromém vlastnictví či v pronájmu. Typická je pro ně uzavřenost: každý, kdo sem vstupuje, tak činí za určitým účelem, který se bezprostředně týká majitele prostoru; navíc jde často o vztah obchodní, a tedy kodifikovaný a standardizovaný. Tato standardizace umožňuje snadno rozeznat, kdo sem patří a kdo ne. Práva, která návštěvníkům těchto míst přísluší, nejsou definována normativně, ale smluvně, a jsou proto determinována vztahem k majiteli nebo správci prostoru.

Na takto načrtnuté ose jsou pochopitelně nejzajímavější body okolo středu, kde se charakteristiky veřejných a soukromých prostorů setkávají, překrývají a stávají se předmětem vzájemného vyjednávání mezi aktéry. Často jde o místa, která spadají pod vlastnictví státu nebo jiné organizace, vnímané jako nezisková a neobchodující. K tomu se zpravidla váže zažitost a obecná známost těchto míst. Příkladem jsou vlaková a autobusová nádraží, muzea (Trondsen 1976), sportoviště a stadiony (Bale 1993). Zprávy, které o těchto místech čítáme – výtržnosti fotbalových fanoušků, instalace ochranných vitrín či přespávající bezdomovci –, jsou příběhy zápasů o definici prostoru a jeho stálého posouvání od jednoho pólu škály k druhému.

Nákupní centra, emblémy privatizovaného prostoru, leží v téže oblasti, jejich postavení je ale specifické: ačkoliv jsou v každém slova smyslu pod soukromou správou, splývají zároveň více či méně úmyslně rolí prostorů veřejných – tím, že přebírají jejich funkce (Dixon,

Levine & McAuley 2006) a také jejich návštěvníky; expanze nákupních center bývá uváděna do vztahu s vyliďňováním tradičních veřejných prostorů v centrech měst v USA i v Evropě (Banerjee 2001). Nejednoznačné postavení nákupních center ilustrují i četné příklady jednání, které je svou podstatou charakteristické spíš pro prostory veřejné. Lehtonen a Mäenpää (1997) ukázali nákupní centrum v Helsinkách jako místo, kde se ke společnému trávení času schází nezaměstnaní. Podobnému účelu slouží nákupní centra v Británii a ve Spojených státech pro mládež a skupinky teenagerů (Zukin 1998, Matthews et al. 2000) a seniorů, kteří nákupní centra navštěvují brzy po otevření (Zukin 1998). Výzkumy ze zámorí dokumentují, jak jsou nákupní centra oblíbená jako forma veřejného prostoru pro marginalizované skupiny: pro mladé ženy a ekonomicky znevýhodněnou mládež představují bezpečná místa k pobytu (Panelli et al. 2002), příslušníci vietnamských a hispánských menšin je vnímají jako centra společenského života, aniž by kladli zvláštní důraz na jejich nákupní funkci (Vander Ploeg 2006).²

Právě v USA se diskuse o veřejném charakteru nákupních center přelila i do oblasti právní, když zde proběhlo několik soudních pří ve věci práva na politickou agitaci a vedení kampaně v nákupním centru. V problému, který byl postaven jako spor mezi právem vlastníka a svobodou slova, se soudy přikláněly převážně na stranu vlastníků, existuje ale i část případů, kde bylo žalujícím právo na politickou agitaci v centru přiznáno s tím, že „nákupní centra, jak je dáno jejich zvláštním postavením, představují ‚zásadní a neocenitelná fóra‘ pro veřejnou činnost“ (Friedelbaum 1999: 1234). Pro americké prostředí je dosud specifické i zařazování provozoven veřejných služeb (například pošt) do nákupních center; evropská nákupní centra mimo prodej nabízí především zábavu, zejména ve formě multikin (Siebel, Wehrheim 2003).

Specifický je pro nákupní centra jejich vztah k odlišnosti, k cizímu. Zatímco ve veřejném prostoru je cizinec „doma“ (Sennett 1977,

2 Že nemůžeme jmenovat podobné příklady z českého prostředí, je spíše problém absence dat než absence popisovaných jevů. Ze stejného důvodu budou i dále v textu hojně uváděny příklady ze zahraničí.

Lofland 1973), do nákupního centra cizost jako by nepatřila. Odchylky od normality jsou zneviditelnovány a ohrožení, které vnáší cizinec do města, je zde potlačeno ve prospěch pocitu bezpečí (Dixon; Levine, McAuley 2006, Siebel; Wehrheim 2003, Banerjee 2001). Právě diskurz bezpečí (podobně jako v menší míře diskurzy zdraví a hygieny) je pro privatizované prostory charakteristický a preventivní ochrana návštěvníků je mocným legitimizačním nástrojem ve vztahu k opatřením, kterými jsou nákupní centra homogenizována a zbavována cizího.

Když Wehrheim (2007) měřil technikou sémantického diferenciatu názory německých nakupujících na nákupní centra, dozvěděl se, že jsou „nestresující, harmonická, jasná a bezpečná“ – tedy jednoznačně atraktivní, ačkoliv zde po vzrušující nevyzpytatelnosti města není ani památka. Jak se nákupním centrům taková věc podařila? Tuto otázku je možné zodpovědět s pomocí kategorie sociální kontroly. Je třeba upozornit, že nejde vždy o kontrolu vědomou, ne vždy cílenou a zdaleka ne vždy jsou kontrolory správce centra nebo jeho hlídači. Pro účel tohoto textu je podstatné zjistit, zda určitý fenomén existuje a jak přitom působí; otázky po tom, kdo a v jakém úmyslu jej uvádí v život, mohou být zodpovězeny jinde.

Prostředky sociální kontroly zde pro přehlednost rozdělujeme do tří skupin. Jde o sociální kontrolu vepsanou do architektury a organizace prostoru, sociální kontrolu skrze přímý dohled a zásah a konečně třetí formu kontroly, dynamicky se utvářející ve vztahu s praktikami a normami jednání.

2. ARCHITEKTURA JAKO FORMA SOCIÁLNÍ KONTROLY

Architektura, jak píše Foucault, „již není budována jednoduše proto, aby byla vidět (okázalost paláců), nebo proto, aby dohlížela nad okolním prostorem (geometrie pevností), nýbrž pro permanentní vnitřní, rozčleněnou a detailní kontrolu – proto, aby učinila viditelnými ty, kdo se nacházejí uvnitř“ (Foucault 2000: 246). Architektura nákupních center dává jeho tezi za pravdu a ještě ji rozšiřuje. Mezi užitými postupy najdeme velké množství prvků a zásad odpovídajících

současným trendům v bezpečném plánování, jako je Newmanova koncepce obranitelného prostoru nebo CPTED.³

Samotné rozvržení nákupních center je funkční: v Česku často nacházíme centra koncipovaná jako *shopping strip*: budova je podélně rozdělena do tří „lodí“, z nichž ta centrální tvoří hlavní „korzo“ a ve dvou postranních jsou umístěny obchody. Výhody takového designu jsou zřejmé: dlouhé a rovné korzo lze bez potíží obsáhnout pouze s minimálním počtem průmyslových kamer a jednoduchý design zároveň minimalizuje počet zákoutí, kde by se mohlo ukrýt potenciálně deviantní jednání. Jak navíc upozornili Lehtonen a Mäenpää (1997), toto rozvržení do velké míry napodobuje městskou ulici, a je proto snadné se v něm zorientovat a zařadit se do dobře známého proudu nakupujících a korzujících, což obojí přispívá k bezkonfliktnosti místa.

Dobrá viditelnost je pro bezpečnost v nákupním centru základem: dokument vydaný pro potřeby nákupních center britským Národním protiteroristickým úřadem (NaCTSO) správcům míst explicitně radí: v zájmu bezpečnosti je důležité, aby v chodbách a otevřených prostorech bylo umístěno co nejméně nábytku a jiného vybavení, které by mohlo zakrývat potenciálně nebezpečná místa nebo jednání. Zároveň je třeba udržovat zmíněné prostory stále čisté a dobře přehledné (NaCTSO 2006).

Rozvržení nákupního centra zároveň slouží ke kontrole průchodu zákazníků: lidé si vybírají pohodlné cesty a často jsou přítomni naváděni pomocí architektonických prvků (Wehrheim 2007). Kritická místa, jako jsou vstupy, východy, nástupy na eskalátory a křižovatky, mohou být vybavena či dekorována tak, aby zpomalila proud návštěvníků: mezi typické prostředky patří nástěnná zrcadla, plakáty nebo výstavy. Dekorativní prvky mají vždy zároveň regulační funkci. Samozřejmostí je, že obchody klíčových nájemců centra bývají umístěny tak, aby kolem nich každý nakupující musel projít.

3 Viz Crowe, T. 2000. *Crime Prevention Through Environmental Design*. Boston: Butterworth – Heinman; Newman, O. 1996. *Creating defensible space*. US Department of Housing and Urban Development.

Podle Manza je sociální kontrola do architektury nákupních center vepsána. Jeho studie jmenuje oficiální (vedením uváděné) cíle designu nákupních center: umožnit vysokou míru „průtoku“ návštěvníků, zajistit dobrou viditelnost obchodů a vytvářet přívětivou atmosféru (k tomu má napomoci volba pohodlně působícího nábytku, nemonochromatických barev a barevné odlišení různých částí centra) (Manzo 2005). Na problému umístění nábytku lze ilustrovat rozpor, který je pro architekturu nákupních center charakteristický: na jedné straně je pro pohodlí zákazníků třeba nabídnout dostatek komfortních laviček, na druhé straně je třeba zajistit, aby lavičky nepřitahovaly ty z návštěvníků, kteří nechťejí nebo nemají možnost nakupovat. Radikálním řešením může být odstranění laviček z celého centra – tento postup dokumentují Manzo (2005) i Wehrheim (2007). Po jeho užití zůstane jediným místem k odpočinku kavárna či restaurace, do níž jsou „vstupenkou“ peníze, neboť se zde vyžaduje, aby návštěvníci konzumovali. Jiný způsob řešení nacházíme často v nákupních centrech v ČR: lavičky jsou navrženy tak, aby znesnadňovaly sociální kontakt. Příkladem jsou kruhové lavičky okolo kmeňů okrasného stromu – lidé, kteří na nich odpočívají, jsou jeden ke druhému obráceni zády.

Jistá forma regulace sociálního kontaktu je přítomna i ve zmíněných kavárnách a restauracích. I zde je přáním managementu, aby hosté nezůstávali „přes čas“: stolky kaváren jsou proto umístěny volně v prostoru; nejsou zde stěny, za něž by se dalo schovat a číst si noviny, nejsou tu ani potmělé kouty, kde by bylo, tak jak je to obvyklé v městské kavárně, možné vést důvěrnou konverzaci. Stolky jsou navíc malé, zpravidla pro dvě osoby, což omezuje možnost, aby si k nim přisedaly větší skupiny návštěvníků, zejména nevyzpytatelných teenagerů (Manzo 2005). I tak ale představují kavárny a restaurace „nejměstštější“ část centra s největším potenciálem pro diverzitu v chování návštěvníků. Z hlediska managementu centra je to funkce strategická, protože ti, kdo momentálně nenakupují, jsou soustředěni na jednom konkrétním místě, a tedy snáze kontrolovatelní. Malá míra deviace není na překážku, je-li přesně lokalizována (Manzo 2005).

Konečně je třeba dodat, že k architektuře centra patří i jeho atmosféra, jejímž základem, jak bylo uvedeno, je bezkonfliktnost. Parkoviště

je vždy dost velké, aby každý pohodlně zaparkoval, hudba zpomaluje pohyb zákazníků a osvětlení podtrhuje vzhled zboží, aniž by návštěvníky oslňovalo (Wehrheim 2007). Bezkonfliktní atmosféra, dobrá viditelnost a důraz na spotřební chování jsou hlavními cíli architektury v nákupních centrech, které působí na všechny návštěvníky, a tím přispívají k celkové homogenizaci. Konfliktní situace, naproti tomu, vyvolávají v návštěvnících pocity ohrožení a vnášejí do nákupního centra prvky nevyzpytatelného městského života, který měl zůstat přede dveřmi.

3. DOHLED JAKO FORMA SOCIÁLNÍ KONTROLY

Téma dohledu a kontroly v nákupních centrech se nejčastěji objevuje v diskusích o moderních technikách dohledu (zejména o průmyslových kamerách). Do diskurzu moci zde vstupuje mimo jiné téma soukromí: mají správci nákupních center právo na nás dohlížet a natáčet si nás?⁴ Nejdůležitějším zdrojem legitimacy pro kontrolu a dohled je bezesporu tradiční sepětí mezi soukromým majetkem a právem zabezpečit ho. Princip „můj dům je můj hrad“ sice původně opravdu odkazoval k suverenitě majitelů-jednotlivců v malém měřítku (Shearing; Stenning 1983), ale jde o natolik silnou legitimizaci, že zůstává pevným i ve světle obav, zda prostředky kontroly v soukromých rukou nedávají nákupním centrům příliš velkou moc. Navíc přímý dohled průmyslových kamer je pouze jedním z mnoha nástrojů, které jsou pro účely kontroly k dispozici.

Správci nákupních center nemají, pokud jde o vyšetřování a trestání pachatelů, takové možnosti jako policie a legislativa. To je jedním z důvodů, proč mají dohled a sociální kontrola v nákupním centru spíše preventivní povahu. Kriminologové v této souvislosti používají termín *pojistné právo* (actuarial justice) (Franzén 2001). Takový přístup zahrnuje preventivní identifikaci sociálních skupin a shromažďování informací o nich (ve formě „rizikových profilů“, které

4 K tématu viz například: Saetnan et al. 2004, Gras, M. L. 2004. The legal regulation of CCTV in Europe. *Surveillance and society* (2)2/3: 216–229.

jsou každé skupině přiřazeny). Pojistné právo může nabývat forem kontroly přístupu nebo kontroly na místě samotném.

Explicitní formulace toho, co je a není povoleno, bývá v nákupních centrech uvedena ve formě tzv. domovního řádu. Kromě kriminálního jednání, které je definováno a postihováno univerzálně platnými zákony, se na seznamu zakázaných činností může ocitnout žebrání, rozdávání letáků, jedení, pití alkoholu, bezdůvodné postávání, běhání, jízda na skateboardu, na kole nebo na kolečkových bruslích, prodej bezdomoveckých časopisů, kouření, fotografování, vstup se psem, který není na vodítku a další přečiny (Coleman 2004, Siebel; Wehrheim 2003, Helten; Fischer 2004, Zukin 1998). Otázkou, na niž se odpovědi různí podle jednotlivých obchodních center, je, jak velkou částí k těmto psaným pravidlům přispívají pravidla nepsaná, latentní.

Sociální kontrola v nákupních centrech je preventivní, a tedy založená na exkluzi (Wehrheim 2007). Ti, kdo prostor nepoužívají „správným“ způsobem, ti, kteří nekonzumují, bývají vyloučeni (White; Sutton 1995). Exkluze může být legitimizována a ospravedlněna jako porušení pravidel nebo narušení „rodinné atmosféry“ (Hubbard 2003), na jehož základě správa a obchodníci v nákupním centru přicházejí o zisk (neboť atmosféra je zde předmětem a stimulatorem spotřeby). Mimoto se nabízí ukotvení případného přečinu v jazyce některého z uvedených diskurzů, s jejichž pomocí se nákupní centra vztahují k jinakosti; to platí zejména v situacích, kdy dojde k narušení nepsaných pravidel. V takovém okamžiku lze exkluzi legitimizovat prostřednictvím odkazu na bezpečí, zdraví či pohodlí ostatních návštěvníků. Pastorální definice těchto zájmů je zcela v moci správců centra, stejně jako formulace pravidel.

Mimo exkluze ve formě vyvedení z místa je tu ještě exkluze jako nemožnost dosáhnout místa samotného – v přístupu do nákupních center jsou často znevýhodněni lidé, kteří nevládní auto, a také je tu symbolická „pětikoruna do vozíku“ – minimální obnos, jehož pomocí návštěvník dokazuje, že u sebe má nějakou hotovost. Předmětem exkluze mohou být určité nepřijatelné formy jednání a jejich nositelé, ať skuteční nebo potenciální. Odpověď na otázku, o které sociální skupiny přesně jde, je obtížná, protože je velmi závislá na – zejména národním – kontextu. Mohli bychom ale říci, že zatímco se

konkrétní obsahy mění v závislosti na umístění, forma zůstává neměnná: ve všech případech jsou exkludováni příslušníci marginálních skupin nebo jedinci, kteří se z různých důvodů nemohou nebo nechtějí chovat jako spotřebitelé – zákazníci. Svým jednáním nejenže negenerují zisk pro správce centra, ale zároveň narušují představu normality a odporují homogenizaci místa. Vander Ploeg (2006) uvádí, že mezi vyloučenými jsou nejčastěji bezdomovci, děti, „antikulturní“ mládež a pouliční prodavači. V norském výzkumu Lomell (2004) se pod bezpečnostním dohledem nejčastěji ocitali mladí příslušníci rasových menšin, zatímco bezdomovci a vandráci byli vyváděni rutinně, nezávisle na tom, jestli za nákup platili nebo ne (pokud ano, nechala je ostraha zaplatit zboží a poté je vyprovodila ven). Stejný přístup zaznamenala Shapland (in Wakefield 2005): z „jejího“ nákupního centra byli kromě uvedených skupin vyváděni také političtí aktivisté, lidé vybírající na charitu, kazatelé a nevhodně oblečení návštěvníci. Saetnan a její spolupracovníci (2004) zjistili, že z těch, kteří byli donuceni nákupní centrum opustit, by bylo možné 54 % označit za „otrhané“. Čtyřicet osm procent vykázaných bylo donuceno centrum opustit „bez zřejmého důvodu“, což ukazuje na možné vyloučení na základě vzhledu (Saetnan 2004). Berlínští operátoři průmyslové televize se ve výzkumu označili za dost zkušené na to, aby rozeznali „potížisty“; jejich seznam zahrnuje dospívající, alkoholiky, bezdomovce a cizince (zejména Jihoevropany a Turky) (Helten; Fischer 2004). Ve všech případech tohoto nesourodého seznamu jde o návštěvníky, od nichž lze z různých důvodů očekávat, že poruší pravidla, že přijdou do nákupního centra s cílem vyvíjet jinou činnost, než je konzumace, nákup a placená zábava. Jejich chování bude odlišné, deviantní, cizí.

Je třeba se zastavit u dvou konkrétních technik sociální kontroly, které jsou pro dohled v nákupních centrech klíčové: systémy průmyslových kamer a strážcové pořádku. Ne každé nákupní centrum je vybaveno kamerami: Helten a Fischer (2004) ukázali, že v Berlíně jsou kamery častěji přítomny v těch centrech, která jsou snáze dostupná hromadnou dopravou (a tedy dostupná pro potenciální nositele deviace) a ve větších centrech. Původní funkcí průmyslových kamer přitom byla především ochrana proti krádežím a proti požárům (příčemž obě tyto funkce nadále plní). Analogické je to se

strážci pořádku: i oni mají v popisu práce velké množství technických a servisních úkolů: zvedání telefonů, odpovídání na zákaznické dotazy, dohled nad dodávkami zboží a další (Wakefield 2005, Helten; Fischer 2004).

Fungující spolupráce strážců a obsluhy kamer v oblasti dohledu vypadá zpravidla takto: operátor v kontrolní místnosti prohlíží obrazovky a hledá (pomocí sledování nebo zoomu) podezřelé osoby nebo jednání. Uzná-li to za nezbytné, informuje o ohrožení vysílačkou jednoho ze strážců (Lommell 2004). Proces, kdy se operátor soustředí na vybraného jedince, bývá označován termínem *cílený dohled* (targeted surveillance). V názoru na to, o jak častý jev jde, se literatura rozchází: zatímco Lommell (2004) v Oslu pozorovala 61 případů cíleného dohledu za 21 hodin, jiné studie uvádějí výrazně nižší počty (Helten a Fischer [2004] zaznamenali za 40 hodin pouze 13 takových situací). Pokud je na základě cíleného dohledu na místo vyslán strážce, vede to ke dvěma možným výsledkům: buď je dotyčný nechán jít dále (36 % případů dle Lommell [2004]), nebo je přinucen centrum opustit (61 %). Nápadné je, jak ojedinělým jevem je přivolání policie na místo – jde o jedno (Norris; Armstrong in Smith 2004), nejvýše dvě (Lommell 2004) procenta případů. To z velké části potvrzuje tezi Shearinga a Stenninga (1983) o tom, že v privatizovaných veřejných prostorech, jako jsou nákupní centra, zůstává konflikt „majetkem oběti“ (tedy klienta, nákupního centra). Správcové centra chtějí a dokáží řešit konflikty, aniž by museli sahat k náročným právním procedurám.

Je tedy zřejmé, že viditelné techniky přímého dohledu mají v nákupním centru pevné místo. Dynamika disciplinace a sociální kontroly se odvíjí po ose pravidla – dohled – exkluze. Tím, že se správci nákupních center nespolehnou na pomoc policie, si zároveň vytváří prostor pro to, aby mohli potenciální problémy řešit – ale i definovat – po svém. Klíčovým prostředkem v procesu sociální kontroly je přitom vyloučení z prostoru: již jsme viděli, že jeho podstatou není obava z nebezpečí, ale z toho, co je odlišné, deviantní. Uvidíme dále, že tato obava je součástí zápasu o definici prostoru samotného.

4. NORMALITA JAKO FORMA SOCIÁLNÍ KONTROLY

V kontextu řečeného by nás mohlo udivit, že v nákupním centru zase tolik prostředků sociální kontroly není. Helten a Fischer citují berlínského správce nákupního centra, podle nějž jsou kamery důležité, protože hlídají bezpečí zákazníků. Dobrá tedy, proč potom není celé centrum nabitě kamerami, proč se z něj nestane „opevněný“ městský prostor, v němž nelze rozeznat, parafrázujeme-li Mika Davise, kde končí nákupní centrum a kde začíná vězení? Na tomto místě je třeba připomenout a mít na paměti skutečnost, že primárním a výlučným cílem správců nákupních center je zisk. Bezpečnostní opatření, zařízení, která se starají o pohodlí zákazníků, ta všechna jsou zbytečná, pokud nepřispívají ke zvýšení prodeje v centru. Soukromá bezpečnostní politika je proto především politikou zisku (Shearing; Stenning 1983), která se navenek jeví jako normativní, ale ve skutečnosti jde o politiku instrumentální.

Proto se s případy razantních, výrazných bezpečnostních opatření setkáváme v nákupních centrech zřídka: mají sice potenciál odradit případné pachatele, velké většině zákazníků, kteří se ničeho zlého dopustit nechystají, zato zbytečně připomínají existenci nebezpečí v centru a nutí je obávat se o své soukromí. Proto se častěji setkáváme s tím, že sociální kontrola je v nákupních centrech zneviditelnována. Jedním z důvodů, který jsme již zmiňovali, je její provázanost s ostatními organizačními funkcemi (Shearing; Stenning 1983). Flusty (2001) nazývá tento proces *naturalizací* (naturalisation) a popisuje další proces, *upoutání* (quaintication), jehož pomocí jsou ty prvky sociální kontroly, které jsou příliš zřetelné na to, aby byly skryty, symbolicky předefinovány jako neškodné a poutavé. Příklad tohoto druhého procesu nacházíme ve Wakefieldově (2005) výzkumu britského nákupního centra: strážci jsou zde reprezentativně oblečeni, se zlatými knoflíky na uniformách. O tom, jak viditelná je sociální kontrola pro zákazníky center, nám říká své i Wehrheimův (2007) poznatek, že „jenom velmi malá část“ zákazníků ve skutečnosti zná domovní řád a většina těch, kteří ho znají, s ním přichází do konfliktu a znalost pravidel tak pro ně představuje určitou formu strategického vědění.

Současně se zneviditelněním sociální kontroly je třeba učinit neviditelné i samotné odchylky od normality: neustálý úklid chodeb a toalet je jednou z manifestací této tendence. Je-li zloděj nebo jiný záškodník přistižen, pracovníci bezpečnostní služby jeho případ řeší mimo dohled ostatních nakupujících, v kanceláři nebo na jiném vymezeném místě. V jistém smyslu na tomto procesu participují i sami zákazníci: mládež se nezdržuje ve větších skupinách a bezdomovci nosí nákupní tašky mimo jiné proto, že tak snáze působí jako příslušníci nakupující většiny (Wehrheim 2007). Vrátime-li se k poznatku, že nákupní centra mají možnost definovat problémy podle svého, vysvitne další možnost skrytí deviace: její předefinování. Právě proto, že v podmínkách politiky zisku není deviace definována normativně, ale instrumentálně, je možné její definici měnit a některé méně výrazné druhy jednání, které by „měly“ být označeny za deviantní a potažmo penalizovány, ponechat bez povšimnutí (Wehrheim, 2007). Konečně, stále ve světle zisku jako prvotního cíle nákupních center do hry vstupují provozní náklady na bezpečnostní opatření. Je proto častým jevem, že zdaleka ne všechny kamery rozmístěné po centru skutečně něco natáčejí.

Zdá se, že přece jen nemůžeme o nákupním centru hovořit zcela jako o benthamovském panoptikonu: dohled je sice skrytý a relativně stálý, ale zároveň proměnlivý, ne vždy zcela funkční, ba nepřítomný. Namísto Benthamova termínu si proto můžeme vypůjčit Mathiesenovu (in Hier 2003) variaci: *synoptický dohled* nespočívá v dohledu menšiny nad většinou, ale v kontrole, kterou většina uplatňuje na sebe samu. V nákupním centru se stávají hlídači dodržování pravidel všichni přítomní a do určité míry, jak uvidíme, jsou i „zákonodárci“. Z „panoptického“ modelu zde zůstává skutečnost, že hlídačem je i subjekt, návštěvník sám (Foucault, 2000). Tato skutečnost – že je subjekt schopen sám na sobě vykonávat dohled – je závislá na tom, že každý návštěvník si uvědomuje určitou definici centra, na jejímž základě dokáže vyvodit „zákony“, které pak tvoří optiku dohledu. Z uvedeného plyne, že tento mechanismus nemůže fungovat na místě, které je nepředvídatelné, cizí nebo fundamentálně proměnlivé.

Oklikou se tím dostáváme k tématu, které se stále vrací: cizost a deviace byly z nákupních center vystěhovány a návštěvníci se tím

pádem znají. Samozřejmě, nemáme na mysli znalost osobní, ale znalost zaujímané role. Když se Wehrheim (2007) ptal nakupujících na obchodní ulici v centru města „Co podle vás ostatní lidé okolo vás dělají?“, získal velké množství odpovědí „nevím“ a jenom 11 % dotázaných se domnívalo, že lidé okolo nich „jenom nakupují“. Když tazatel položili tuto otázku návštěvníkům nákupního centra, odpovědělo celých 41 % z nich, že ostatní opravdu jenom nakupují. Na otázku, zda si dovedou představit, že by se v příštích chvílích mohli stát něco neobvyklého, odpovědělo kladně 47,5 % „pouličních“ respondentů, kdežto v nákupním centru vyjádřilo toto přesvědčení pouhých 7,5 % tázaných. Tato zjištění ukazují, že návštěvníci vnímají druhé (a tím celé prostředí) jako předvídatelné, že se domnívají, že znají jejich role. To zároveň přispívá k pocitu bezpečí a homogenity. V nákupním centru se nesetkáme s pluralitou rolí, nenajdeme zde rozčilené řidiče, probíhající sportovce nebo známé žebráky, tak jako v centru města. Tato absence je tím, co je zakódováno v domovním řádu (který směřuje k pojmání nespolečenského jednání jako deviantního) a v architektuře nákupního centra, která potlačuje společenskost a upírá místo i dalšímu deviantnímu jednání.

K uvedenému přistupují i další faktory. Především, poloha nákupních center, často na samém okraji města, dělá z jejich návštěvy „výlet“: jde samozřejmě i o to, že nakupování je spojené se zábavou, ale především se centrum svou polohou stává koncem každé cesty: odsud dál už cesta nevede, dá se jenom vrátit. Slovy Lehtonena a Mäenpää (1997), jakmile zaparkujete na parkovišti centra, můžete zpomalit a spočinout, protože jste dosáhli cíle: cesta dál jinam nevede. Tímto způsobem samotná poloha center přispívá k jejich jednoznačnému funkčnímu zaměření: z hlediska sociální kontroly jde o velký rozdíl oproti nákupním centrům umístěným ve vnitřním městě: tam se může stát, že do centra proniknou vetřelci (například lidé, kteří si skrz centrum krátí cestu na vlak), kteří funkcionální definici místa narušují.

Citujme ještě jednou zmiňovanou zpráva NaCTSO (2006): v sekci, která radí správcům nákupních center, jak rozeznat teroristy, obhlížející terén pro případný útok, je nám předložen seznam podezřelých činností, kterými se mohou prozradit. Mezi ně patří „parkování, postávání anebo obcházení stále na tomtéž místě bez zřetelného

důvodu“ nebo „jednání, které není konzistentní s posláním budovy“ (NaCTSO 2006:50). Jak homogenizované musí být jednání v prostředí, kde lze stanovit taková pravidla? Nebo si snad lze představit podobný přístup k zajišťování bezpečí v tradičním městském veřejném prostoru, řekněme na náměstí? Tyto příklady deviantního jednání lze označit jako *překročení rámce místa* (transgression of place) nebo, Goffmanovým termínem, *situacní nevhodnosti* (situational improprieties) (Dixon; Levine; McAuley 2006). Spotřeba se jako uznávaná hodnota vписuje do prostoru nákupního centra a odchýlení se od ní je nežádoucí (Voyce 2006, Flusty 2001, Dixon; Levine; McAuley 2006).

Uvedli jsme, že návštěvníci centra ve velké většině neznají domovní řád. Zajímavé je proto Wehrheimovo zjištění, že názory návštěvníků na to, co by mělo být v centru zakázané, výrazně kopírují skutečnou podobu pravidel: 75 % dotázaných by zakázalo žebrání, 85 % jízdu na kolečkových bruslích a 96 % se vyslovilo proti odhazování odpadků (přitom mezi respondenty oslovenými na ulici by žebrání zakázala jen přibližně šestina tázaných) (Wehrheim 2007). Zdá se tedy, že představa řádu v nákupním centru je sdílená návštěvníky i správci. Voyce (2006) a White (1992) dokonce uvádí, že návštěvníci center jsou v jistém smyslu i jejich vlastníky, neboť se účastní procesu konstrukce pravidel centra. Podle Vaze a Brunové (2003) jde o proces podobný tvorbě „normality“ ve škole: nejprve je třeba zjistit, kolik času v průměru studenti potřebují ke splnění úkolu, potom se z tohoto času stane limit a pravidlo. Jednou utvořená pravidla jsou stále posilována, neboť nikdo si nepřeje stát mimo ně. Lidé se vyhýbají potenciálně nenormálnímu jednání a norma se tak stane spíš předmětem individuální touhy než něčím vnuceným zvnějšku (Vaz; Bruno 2003). Mimo to je normalita také formou ochrany: ten, kdo jedná normálně, se nemusí obávat, že by byl náhle vytržen z davu a postaven „na jeviště“ (Wehrheim 2007). Zde se zároveň ukazuje nejednoznačné postavení individuality v nákupním centru: ačkoliv, jak upozorňuje Bauman (2000), je spotřeba výsostně individuální záležitostí, normativita místa vyžaduje potlačení individuálního projevu individuality; jakékoliv příležitostné odchylky jsou v homogenním a předvídatelném prostředí příliš snadno viditelné a zostuzující.

Přijmeme-li uvedenou tezi Vaze a Brunové – že návštěvníci svým každodenním jednáním pomáhají utvářet prostředí nákupních

center –, stane se exkluze jako prostředek kontroly nad prostorem nezbytnou: pokud je utváření norem a normality v nákupním centru rozhovorem, do něj vstupují architekti, správcové, zaměstnanci bezpečnostních služeb anebo návštěvníci, je pochopitelné, že není v zájmu správců, aby se rozhovoru mohli účastnit příslušníci marginalizovaných skupin – například bezdomovci. Pokud by k tomu totiž došlo, stalo by se bezdomovectví součástí centra samotného a to by ztratilo na své konzumní atraktivnosti.

5. DISKUSE A ZÁVĚR

Tři diskutované formy sociální kontroly – architekturu prostoru, přímý dohled a normalitu sociálního jednání – nelze pojímat jako souběžné. Liší se v tom, kdo je jejich aktérem a kontrolorem (ve třetím případě se klíčovými účastníky kontroly stávají návštěvníci sami), liší se v míře své cílenosti a nepředvídanosti a liší se také vzájemným vertikálním postavením: lze do jisté míry argumentovat, že normalizace a homogenizace sociálního jednání je pro potřeby sociální kontroly v nákupních centrech klíčová a všechny ostatní formy kontroly by jí měly být podřízeny. Nezávisle na těchto otázkách lze říci, že všechny formy sociální kontroly působí v těchto prostorech v součtu směrem k odstranění deviace a odlišnosti, a tím nákupním centrům a galeriím propůjčují zvláštní, částečně „neměstský“ status.

Tím, že je z nákupního centra vyloučeno cizí a neznámé, přestává být centrum anonymním prostorem. Napříště se můžeme spolehnout na homogenitu návštěvníků a na znalost jejich společných zájmů. To neznamená, že by se návštěvníci nákupního centra měli navzájem skutečně lépe znát; znamená to pouze, že dobře znají role druhých a jsou vedeni jistotou, že druzí budou tyto role respektovat a hrát. V tomto ohledu se tedy na ose, o níž jsme hovořili v úvodu, nákupní centra připodobňují soukromým korporátním prostorům s jedním důležitým rozdílem. V soukromých prostorech je identita návštěvníka buď známa, anebo může být její odhalení vyžadováno, neboť v převážně obchodních či administrativních transakcích jedinec jako klient vystupuje sám za sebe a možnosti jeho jednání a jeho

repertoár rolí bývají upraveny provozními či smluvními podmínkami. Nákupní centrum dosahuje podobného efektu (omezení výběru rolí a zúžení možností jednání) za pomoci kombinace prostředků daleko složitějších, než je například podepsaná smlouva. Lze se v tuto chvíli pouze dohadovat, že pro provozovatele a správce nákupních center je výhodné nepůsobit jako soukromý prostor, kam lidé chodí směřovat, ale jako prostor multifunkční, takový, který bude opravdu schopen konkurovat tradičním veřejným prostorům. Multifunkčnost je přitom paradoxně doprovázena mechanismy sociální kontroly, které ztěžují nebo znemožňují jednání odchylující se od úzké definice normality.

Otázkou, která se vnucuje, je, zda jsou nákupní centra ukázkou budoucnosti městského veřejného prostoru. Privatizace a vznik poloveřejných prostorů jsou ve městě pokračujícími trendy, které navíc v podmínkách gentrifikace a znovuoživení center měst mohou dosáhnout více do jejich středu. Na druhou stranu jsou zde rozdíly mezi nákupním centrem na předměstí a centrem ve vnitřním městě, jak jsme viděli v kapitole předchozí. Předměstská centra budou vždy snáze soustředěna na své hlavní spotřební funkce a snáze kontrolovatelná. Nelze rovněž předvídat možný rozsah soukromého vlastnictví v centrech měst.

Literatura:

- Bale, J. 1993. „The Spatial development of the modern stadium“. *International review for the sociology of sport*, 28: 121–133.
- Banerjee, T. 2001. „The Future of public space“. *Journal of the American planning association* 67 (1): 9–24.
- Bauman, Z. 2000. *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Coleman, R. 2004. „Reclaiming the streets: Closed circuit television, neoliberalism and the mystification of social divisions in Liverpool, UK“. *Surveillance & Society* 2 (2/3): 293–309.
- Dixon, J.; Levine, M.; McAuley, R. 2006. „Locating impropriety: street drinking, moral order and the ideological dilemma of public space“. *Political psychology* 2 (27): 187–206.

- Flusty, S. 2001. „The Banality of interdiction: surveillance, control and the displacement of diversity“. *International journal of urban and regional research* 3 (25): 658–664.
- Foucault, M. 2000. *Dobřížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Franzén, M. 2001. „Urban order and the preventive restructuring of space: the operation of border controls in micro space“. *The Sociological review* 2 (49): 202–218.
- Frevel, B. 2006. „Urban safety: editorial“. *German policy studies* 1(3): 1–18.
- Friedelbaum, S. 1999. „Private property, public property: shopping centers and expressive freedom in the states“. *Albany Law Review* (69): 1229–1263.
- Helten, F.; Fischer, B. 2004. „Reactive attention: video surveillance in Berlin shopping malls“. *Surveillance & Society* 2 (2/3): 323–345.
- Hier, S. P. 2003. „Probing the surveillant assemblage: on the dialectics of surveillance practices as processes of social control“. *Surveillance & Society* 1 (3): 399–411.
- Hubbard, P. 2003. „Fear and loathing at the multiplex: everyday anxiety in the post-industrial city“. *Capital & Class* 80 (72): 51–75.
- Lehtonen, T.; Mäenpää, P. 1997. „Shopping in the East Centre Mall“. In Falk, P., Campbell, C. (eds.). *The shopping experience*. London: SAGE.
- Lofland, L. 1973. *A World of strangers: order and action in urban public space*. New York: Basic Books.
- Lomell, H. M. 2004. „Targeting the unwanted: video surveillance and categorical exclusion in Oslo, Norway“. *Surveillance & Society* 2 (2/3): 346–360.
- Manzo, J. 2005. „Social control and the management of ‚personal‘ space in shopping malls“. *Space and culture* 8 (1): 83–97.
- Matthews, H.; Taylor, M.; Percy-Smith, B.; Limb, M. 2000. „The unacceptable flaneur: the shopping mall as a teenage hangout“. *Childhood* 7 (3): 279–294.
- McCormick, J. 2006. „Designing against crime“. *Parks & Recreation* 41 (5): 34–38.
- Mitchell, D. 1997. „The annihilation of space by law: the roots and implications of anti-homeless laws in the United States“. *Antipode* 29 (3): 303–335.
- NaCTSO. 2006. *Counter terrorism protective security advice for shopping centres*.
- Newman, O. 1972. *Defensible space*. New York: Macmillan.
- Panelli, R.; Nairn, R.; Atwool, K.; McCormack, J. 2002. „‚Hanging out‘: print media constructions of young people in ‚public space‘“. *Youth studies Australia* 21(4): 38–48.
- Saetnan, A.; Lomell, H.; Wiecek, C. 2004. „Controlling CCTV in public spaces: is privacy the (only) issue?“ *Surveillance & Society* 2 (2/3): 396–414.

- Sennett, R. 1977. *The Fall of public man*. New York: A. Knopf.
- Shearing, C. D.; Stenning, P. 1983. „Private security: implications for social control“. *Social problems* 30 (5): 493–508.
- Siebel, W.; Wehrheim, J. 2003. „Security and the urban public sphere“. *Deutsche Zeitschrift für Kommunalwissenschaften* 42 (1).
- Smith, G. 2004. „Behind the screens: examining constructions of deviance and informal practices among CCTV control room operators in the UK“. *Surveillance & Society* 2 (2/3): 376–395.
- Trondsen, N. 1976. „Social control in the art museum“. *Journal of contemporary ethnography* (5): 105–119.
- Vander Ploeg, M. 2006. „Rethinking urban public space in the context of democracy and altruism“. *Seminar on Urban Altruism*. Calvin: Center for social research.
- Vaz, P.; Bruno, F. 2003. „Types of self-surveillance: from abnormality to individuals ,at risk““. *Surveillance & Society* 1 (3): 272–291.
- Voyce, M. 2006. „Shopping malls in Australia: the end of public space and the rise of ,consumerist citizenship?““. *Journal of sociology* 42 (3): 269–286.
- Wakefield, A. 2005. „The Public surveillance function of private security“. *Surveillance & Society* 2 (4): 529–545.
- Wehrheim, J. 2007. „Die Ordnung der Mall“. In Wehrheim, J. (ed.): *Shopping malls: Soziologische Betrachtungen eines neuen Raumtyps*. Wiesbaden: VS Verlag.
- White, R. 1992. „Young people, community space and social control“. Paper presented at the National conference on juvenile justice, Australian institute of criminology. [online]. Poslední revize 1. 4. 2008 [cit. 12. 10. 2007]. Dostupné z <<http://www.aic.gov.au/publications/proceedings/22/white.pdf>>.
- White, R.; Sutton, A. 1995. „Crime prevention, urban space and social exclusion“. *Journal of sociology* 1 (31): 82–99.
- Wilson, J.; Kelling, G. (1982): „Broken windows: the police and neighborhood safety“. *Atlantic Monthly*.
- Zukin, S. 1998. „Urban lifestyles: diversity and standardisation in spaces of consumption“. *Urban studies* 35 (5–6): 825–839.

HHRANICE MÍSTA Z HLEDISKA ZVUKOVÉHO PROSTŘEDÍ

Tomáš Řiháček

*Katedra psychologie, Fakulta sociálních studií
Masarykovy univerzity, Brno*

Abstrakt

Předkládaný text se zamýšlí nad specifiky hranic místa z hlediska městského zvukového prostředí. Díky odlišné fenomenologii zraku a sluchu se tyto zvukové hranice liší svou povahou od vizuálně chápaných hranic – jsou spíše prolínáním a spojováním než oddělováním a vymezováním. Město je charakteristické vysokou hustotou zvukově kontrastních míst a problematika vzájemného prolínání jejich zvukových prostředí je tedy významným tématem jak z pohledu místa a jeho identity, tak z pohledu jedince a jeho prožitku. Příspěvek nejprve nastiňuje fenomenologické odlišnosti mezi zrakem a sluchem. Poté představuje deskriptivní model sonosféry (zvukového prostředí místa), tvořený čtyřmi komponentami: dominantou, popředím, horizontem a prostorem. Tento model je následně použit pro analýzu fenoménu zvukových hranic, jeho možných podob, souvislostí a hypotetických konsekvencí.

ÚVODEM

Zrak je v naší kultuře obvykle pojímán jako nejrozvinutější a „nejobjektivnější“ smysl. Řada autorů se ovšem domnívá, že upřednostňování zraku jako kritéria pravdivosti není univerzální a možná ani přirozené (např. McLuhan 2000; Schafer 1993; Wrightson 2001).

Podle Hellströma (2003) a Hedforse (2003) v oblasti architektury a designu stále převládá vizuální hledisko. Naše porozumění tomu, jak na nás působí okolní zvuky, se až donedávna omezovalo pouze na negativní účinky hluku, což zapříčinilo, že akustická dimenze v architektuře je často redukována jen na protihluková opatření.

Nespokojenost s tímto stavem vedla koncem šedesátých let 20. století k formování odlišné výzkumné tradice, vycházející z konceptu sonosféry (*soundscape*) – celostně pojímaného zvukového prostředí určitého místa. Tento přístup odmítá redukci zvukového prostředí na několik údajů o hlučnosti a zdůrazňuje také zvuky příjemné, užitečné, zajímavé či kulturně a historicky cenné.

Předkládaný příspěvek vychází z této tradice a zamýšlí se nad tím, jak mohou zvuky v prostředí přispívat k utváření místa, jeho identity a hranic. Nejedná se o ucelený text, ale spíše o souhrn různých pohledů, námětů a hypotéz, které vzešly z autorova výzkumu. Úvodní části příspěvku jsou věnovány specifikům sluchové percepce a uvedení pojmu sonosféra, poté následuje představení autorova deskriptivního modelu sonosféry. Ten je v dalším textu využit k úvahám nad možnými podobami hranic místa z „hlediska“ zvukového prostředí a jejich důsledky.

SPECIFIKA SLUCHOVÉ PERCEPCE

Na fenomenologické rovině můžeme vysledovat minimálně čtyři významné rozdíly mezi sluchovým a zrakovým smyslem:¹

- 1) Sluch nás informuje o jiných aspektech okolního světa. Zrakem se téměř výhradně zaměřujeme na odražené světlo, přenášející strukturovanou a bohatou informaci o odrazejícím povrchu. Sluch naproti tomu extrahuje informace především z přímého vlnění, které vypovídá o povaze události, jež ho vyvolaly. Odražené zvukové vlny obsahují jen hrubou informaci o prostředí, jímž se zvuk šíří (Gaver 1993). Podle Bregmana (1999) je v běžných podmínkách akustický svět mnohem „průhlednější“ než ten vizuální – můžeme slyšet i zvuky vznikající mimo naše zorné pole.
- 2) Sluch má mnoho společného s hmatovým smyslem, také reaguje na mechanický tlak z prostředí. Zvuky, které jsou dostatečně intenzivní, dokáží vyvolat i taktilní vjem (Šupáček 1998) nebo intero-

1 Podrobněji k této problematice viz Řiháček (2006b).

- ceptivní počitek vzniklý rezonancí dlouhých kostí a orgánových dutin (Truax 2001). Velmi intenzivní zvuky navíc dokáží stimulovat i receptory bolesti (Šupáček 1998). Metaforicky lze říct, že svět se skrže sluch více „dotýká“ našeho těla než svět vizuální.
- 3) Sluch je nejvíce ze všech smyslů disponován k tomu, aby nás informoval o nenadálých změnách v okolí, které jsou vždy potenciálním signálem nebezpečí. Tuto funkci alarmu může plnit zejména díky své všesměrovosti a schopnosti alespoň hrubé lokalizace zdroje. Je také těsně provázán s regulací aktivace organismu (Martiník 1992).
 - 4) Povaha zraku podle Jonase (1966) umožňuje pojmout simultánně celé zrakové pole a svobodně si zvolit, z jakého odstupu budeme objekt nebo scénu pozorovat a na jaký detail se zaměříme. Sluch je oproti tomu vždy vázán na vývoj zvukové události v čase a vnímání je v každém okamžiku neúplné, bodové. Jonas jde ještě dále: jedině simultaneita zrakové percepce umožňuje vytvořit si pojem objektu a odlišit jeho přetrvávající existenci od neustálého procesu nastávání. Pro sluch existuje pouze toto nastávání, neustálá posloupnost.

Zrak a sluch bývají v naší kultuře často používány jako projekční plátno pro dichotomie racionalita–emocionalita, odtažitost–angažovanost nebo objektivizace–personifikace. Přisuzování těchto metaforických charakteristik povaze smyslů samotných bývá kritizováno jako kulturně podmíněné (např. Ingold 2000), nicméně v něm lze spatřovat snahu o nahrazení odtažitého scientistického přístupu pokornějším participativním přístupem, který více bere v úvahu prožitkovou stránku našeho vztahu k prostředí (viz např. pojem emoční geografie, Anderson; Smith 2001). Domnívám se, že „naslouchání“ světu – chápané jako orientace na zvukové prostředí *i* jako postoj k prostředí obecně – může k tomuto cíli určitou měrou přispět.

ZVUKOVÉ PROSTŘEDÍ MÍSTA – SONOSFÉRA

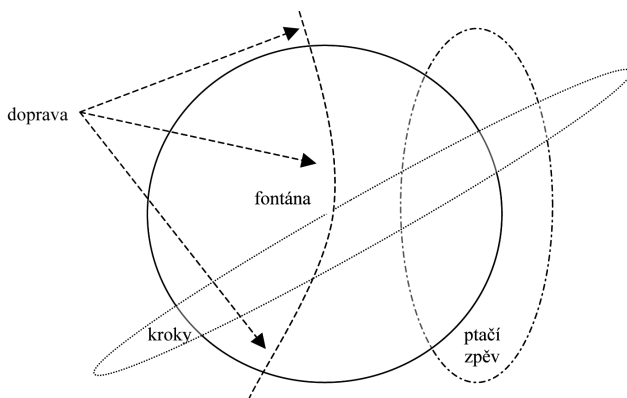
Sonosféru lze chápat jako celek a systém všech zvuků, slyšitelných na určitém místě.² Je tvořena jednotlivými zvuky, které lze charakterizovat:

- z mikroskopického hlediska pomocí jejich hlasitosti, výšky, barvy (témbru) a proměn těchto vlastností v průběhu jednotlivé zvukové události (*sound event*),
- z makroskopického hlediska pomocí vzorce výskytu těchto zvukových událostí během dne, týdne a roku – jejich četnosti, pravidelnosti, typičnosti.

Sonosféra je v každém okamžiku jedinečnou směsí těchto navzájem se prolínajících, maskujících nebo doplňujících zvuků. Jedinečnou nejen v čase, ale i v každé pozici, v níž je možné jí naslouchat. Každý ze zvukových zdrojů můžeme charakterizovat pomocí jeho akustického profilu, tedy prostoru, do něhož se jeho zvuk šíří, než zeslábně pod slyšitelnou úroveň (Truax 2001). Sonosféru místa tedy můžeme z ptací perspektivy znázornit jako prolínající se akustické profily (viz obr. 1.).

V případě, že zvuky mají pouze mírnou intenzitu nebo obsazují odlišná frekvenční pásma nebo zaznívají v jinou dobu, mohou být všechny zřetelně slyšitelné. Dochází-li ale k tomu, že jednotlivé zvuky zní spolu a jejich frekvenční pásma se překrývají, silnější zvuk maskuje slabší a akustický horizont slabšího zvuku se tak zmenšuje. První případ podle Schafera (1977/1994) odpovídá tzv. vysokoinformační sonosféře (*hi-fi soundscape*), druhý pak nízkoinformační sonosféře

2 Existují i jiná vymezení sonosféry (Rodaway 1994, Schafer 1977/1994, Thompson 2002), zde se jimi však nebudeme zabývat. Místem se zde rozumí jakákoli lokalita, kterou lze charakterizovat jako vzhledově a funkčně homogenní (nikoli nutně monofunkční) a která je vnímána z perspektivy jednotlivého návštěvníka (obyvatele, uživatele...). Příkladem takto pojímaného místa je např. náměstí, park (či funkčně a vzhledově homogenní část rozsáhlejšího parku), tramvajová zastávka, nádražní hala, obchod, restaurace, křižovatka, pasáž, ulice nebo její část apod. Z fenomenologického hlediska lze takové místo charakterizovat určitou atmosférou, silný *genius loci* či *sense of place* ale není podmínkou.

Obr. 1 Sonosféru lze v každém možném poslechové bodě charakterizovat jako průnik akustických profilů jednotlivých zvuků.

(*lo-fi soundscape*). Jako vysokoinformační označíme takové zvukové prostředí, v němž jednotlivé zvuky mohou být slyšeny zřetelně, včetně detailů a prostorové orientace. Zvuky se méně často překrývají a nízká hladina ambientního hluku umožňuje zaslechnout i zvuky ze vzdálených zdrojů, čímž dodává zvukovému prostředí prostorovost. Pro nízkoinformační sonosféru je charakteristické, že jednotlivé zvukové signály jsou nezřetelné a jejich hustota způsobuje vzestup hladiny hluku na pozadí. Zvuky se vzájemně překrývají a chceme-li dosáhnout zřetelné slyšitelnosti nějakého signálu, je potřeba jej zesílit. Ztrácí se hloubka sonosféry a zůstávají pouze zvuky bezprostředně přítomné a množství různých rytmů se mísí v chaosu (podrobnější přehled viz Řiháček 2006a).

DESKRIPTIVNÍ MODEL SONOSFÉRY

Následující kapitoly tohoto příspěvku se opírají o výsledky autorova výzkumu, zaměřeného na prožívání městských zvukových prostředí obyvateli města. Celý výzkum byl rozložen do dvou fází. V první, přípravné, fázi byli respondenti požádáni o nalezení a popsání míst

v centru města Brna, která svou sonosférou reprezentují variabilitu zvukového prostředí této lokality. Pomocí kvalitativní analýzy popisu pak byla vytvořena pracovní typologie, popsána níže, která reprezentuje pestrost zvukových prostředí brněnského centra z pohledu jeho obyvatel. Tato typologie pak byla použita k výběru míst pro druhou, ústřední, fázi, v níž měli respondenti za úkol popisovat své prožitky, vznikající během fyzické přítomnosti na těchto vybraných místech. Jako metoda sběru dat zde byla využita modifikovaná verze focusingu, původně psychoterapeutické techniky E. T. Gendlina. Její jádro spočívá v tom, že jedinec poodstoupí od pojmového myšlení a naváže kontakt s významy ukotvenými v tělesném prožitku, které vzápětí opět verbálně uchopí a zpracuje (podrobný popis této techniky viz Řiháček 2007). Výpovědi byly získávány přímo na zkoumaných místech a ihned zaznamenávány. Poté byly zpracovány s využitím metody zakotvené teorie (Strauss; Corbin, 1999).

Jedním z výsledků výzkumu je deskriptivní model, který umožňuje zachytit konfiguraci sonosféry. Vznikl na základě analýzy devíti míst, reprezentujících výše zmíněnou typologii zvukového prostředí centra města Brna: dopravní uzly MHD (zastoupeny tramvajovou zastávkou Hlavní nádraží), ulice/náměstí s hustou dopravou (reprezentovány Šilingrovým nám. a ul. Husovou), ulice/náměstí s mírnou dopravou (zastoupeny ul. Veselou a Dominikánským nám.), frekventované ulice/náměstí v pěší zóně (ty zastupovala ul. Česká, nám. Svobody a ul. Masarkykova), tiché ulice/náměstí v pěší zóně (reprezentovány ul. Františkánskou a Římským nám.) a dále tři typy otevřených prostranství – městské sady a parky (zde konkrétně park Špilberk), prostranství s množstvím zeleně a blízkostí dopravy (zastoupeny Moravským nám.) a prostranství s minimem zeleně a blízkostí dopravy (zde konkrétně prostranství před kostelem Nanebevzetí Panny Marie na Mendlově nám. a vyvýšené prostranství před obchodním domem Tesco). Obecný model, vytvořený na základě analýzy výpovědí participantů, je tvořen čtyřmi hlavními kategoriemi:

- **Dominanta**

Dominantou je míněn výrazný zvuk, který přitahuje pozornost a dominuje sonosféře – je jejím ústředním a charakteristickým zvukem. Dominanta může být prožívána a hodnocena pozitivně (jako

např. fontána na Moravském nám.), nebo negativně (jako např. doprava na Husově ul.) a může také chybět (jako na Veselé ul.).

- **Popředí**

Popředí obsahuje zvuky, které vznikají ve větší či menší blízkosti recipienta, ale které jsou vzhledem k dominantě podružné. Je možné se na ně vědomě zaměřit, ale samy o sobě nemají obvykle tendenci přitahovat pozornost. Patří sem také zvuky, které sice ojedinele přitáhnou pozornost, ale nedominují sonosféře svou intenzitou a četností.

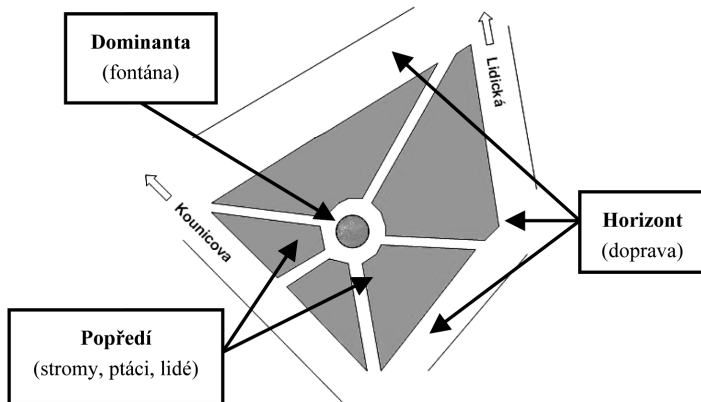
- **Horizont**

Horizont obsahuje zvuky ze vzdálených zdrojů, většinou vnímané jako pocházející z jiného místa. Dominuje-li místu hlasitý zvuk, může maskovat vzdálené zvuky natolik, že horizont zcela chybí (např. ul. Husova). V případě hlučného okolí mohou naopak zvuky horizontu dominovat.

- **Prostor**

Tato kategorie se týká „pasivních“ akustických vlastností celého prostoru. V otevřeném prostoru se zvuk volně šíří všemi směry a s narůstající vzdáleností od zdroje postupně slabne. V prostoru ohraničeném akustickými překážkami (např. zástavbou) dochází k odrazům, prodlužuje se doba dozvuku, může vznikat ozvěna a celkově dochází k nárůstu hladiny zvuku.

Jednotlivé komponenty modelu lze názorně ukázat na příkladu Moravského nám., resp. jeho větší části, která je schematicky znázorněna na obr. 2. V centru náměstí se nachází fontána, obklopená zatravněnou plochou, po okrajích lemovanou stromy. Střed náměstí je s okrajem spojen několika paprscitými cestami, vyhrazenými pro pěší návštěvníky. Jeho obvod je tvořen poměrně velmi frekventovanými silničními komunikacemi. V letních měsících, v době, kdy je fontána v provozu, hraje právě její zvuk roli zvukové dominanty. Popředí je tvořeno především zpěvem ptáků, šuměním stromů a kroky a hlasy lidí procházejících náměstím nebo sedících na lavičkách či na trávě. Horizont je pak tvořen kulisou dopravy, z níž tu a tam vystupují výraznější zvuky jednotlivých dopravních prostředků (zazvonění či průjezd tramvaje, zvuk motorky, houkačka sanitky apod.). Kategorie prostoru je dána především rozestavením budov po obvodu náměstí

Obr. 2 Znárodnění deskriptivního modelu sonosféry na příkladu Moravského náměstí

a vlivem stromového porostu a dalších vlastností prostředí na šíření zvuku. Konkrétní podoba sonosféry tohoto místa ale samozřejmě závisí na denní a roční době, stejně jako na řadě situačních vlivů.

Představený model se na první pohled podobá Schaferovu modelu sonosféry s jeho třemi složkami: základním tónem, signálem a význačným zvukem (Schafer 1977/1994).³ Základní tón (*keynote*) sonosféry udávají zvuky, které k ní neodmyslitelně patří a které díky své stálé přítomnosti nebývají po většinu času ani uvědomovány (např. šelval davu proudícího po frekventované ulici v pěší zóně či hukot dopravy na městském okruhu). Tvoří určité pozadí, proti němuž vnímáme ostatní zvuky a vzhledem k němuž tyto zvuky nabývají konkrétní význam. Signálem (*signal*) je zvuk v popředí, který upoutá naši pozornost, protože přináší konkrétní informaci (např. houkání sanitky, zvuk kostelního zvonu nebo kvílení pneumatik prudce brzdícího auta). Signály mohou být organizovány do komunikačních systémů. Význačný zvuk (*soundmark*) je pak označení pro zvuk, který je nějakým způsobem jedinečný, který je ceněn lidmi dané komunity

³ Schafer bohužel neuvádí, na základě jakého postupu vytvořil svůj model. Pravděpodobně šlo o kombinaci kvalitativního empirického materiálu s expertní úvahou.

a který stojí za uchování a ochranu – analogicky k vizuálně chápaným pamětihodnostem. Podrobněji k tomu viz Riháček (2006a).

Deskriptivní model předkládaný v této práci však není se Schaferovým modelem zcela totožný. Pojem dominanty, i když může evokovat Schaferův význačný zvuk, není založen na kulturní hodnotě zvuku, ale především na jeho výraznosti v celkové zvukové kompozici daného místa. Dominantou tedy může být i doprava či jiný nepříjemný zvuk, který bychom jako význačný zvuk jistě nekategorizovali. Myšlenka vytvořit tuto kategorii vznikla přímo na základě použití tohoto slova respondenty (v pozitivním smyslu u Moravského nám. a ve smyslu chybějící dominanty u ul. Veselé). Kategorie pak byla rozšířena na komponentu obecného modelu.

Rozlišení mezi základním tónem a signálem v Schaferově modelu spočívá v jejich percepční výraznosti, resp. v jejich signalizační funkci. Distinkce mezi popředím a horizontem namísto toho spočívá v jakési fenomenologické vzdálenosti, v příslušnosti k „tady“ či „tam“. Popředí stejně jako horizont tedy mohou obsahovat jak Schaferovy signály, tak i základní tón.

Pojem horizont byl původně inspirován Schaferovým „akustickým horizontem“, který v jeho terminologii znamená analogii k vizuálnímu horizontu, tj. jakousi prostorovou hranici slyšitelnosti (jak vzdálené zdroje lze vzhledem k celkové hladině ambientního zvuku ještě slyšet). Zde je horizont chápán nikoli jako hranice, ale jako kategorie zvuků, jejichž zdroj leží na okraji zkoumaného místa nebo za jeho hranicemi. Zde se tedy stává formující obsahovou složkou sonosféry.

Kategorie prostoru byla do obecného modelu přidána spíše z logiky věci, protože v popisech byla zastoupena jen velmi málo (explicitně zmiňována pouze v úzkém a uzavřeném prostoru Husovy ul. a dále na nám. Svobody). Úzce souvisí s Hedforsovým (2003) pojmem rezonující krajina, vyjadřujícím uspořádání fyzikálního prostoru, které ovlivňuje šíření zvuku (odrazem, pohlcením, filtrací). Proti tomu Hedfors staví generující krajinu, tedy znějící zvuky, které aktivně rozeznívají prostor – do této sféry spadají ostatní tři kategorie.

Z rozvrstvení kategorií je patrné, že popis sonosféry se neděje z nějaké ptačí perspektivy, ale vždy z určité pozice. Proto často nelze zachytit sonosféru konkrétního místa jediným popisem, ale

musíme vzít v úvahu několik pozic zachycujících (reprezentujících) různé podoby sonosféry, které jsou dány zejména poměrem jednotlivých zvuků v celkové kompozici.

Předkládaný model dominanta–popředí–horizont–prostor se může na první pohled jevit jako jednoduchý a neproblematický. Ve skutečnosti ale nastoluje další otázky. Kdy se zvuk v popředí stává dominantou? Jakými způsoby může zvuk sonosféře dominovat? Pojem dominanty není ještě zcela jasně vymezen a vybízí k dalšímu empirickému zpracování. Možnými kritérii, která by dominantu definovala, mohou být např. intenzita zvuku, percepční atraktivita zvuku (tendence zvuku přitáhnout bezděčnou pozornost), poměr mezi časem, kdy zvuk zní a kdy naopak není přítomen atd. Lze předpokládat, že existují různé způsoby, jimiž může zvuk sonosféře dominovat. Tyto způsoby mohou být určující pro kvalitu zvukového prostředí. To, jakým způsobem určitý zvuk zvukové krajiny dominuje, není zdaleka záležitostí zvuku samotného, ale záležitostí celé kompozice sonosféry, stejně jako jejího mimoakustického kontextu a kulturních významů. Zvuková dominanta tak může být „vyvrcholením“, korunou celé sonosféry, ovšem nikdy se jí nemůže stát bez podpory popředí, nezávisle na horizontu a bez ohledu na širší sociokulturní kontext. Porozumění způsobům, jakými může zvuk dominovat, v sobě skrývá potenciál pro hlubší porozumění působení zvukového prostředí a také pro možnosti jeho utváření a formování.

ZVUKOVÉ HRANICE MÍST A JEJICH MOŽNÉ PODOBY

Ze samotné definice jednotlivých složek deskriptivního modelu vyplývá, že charakter hranice místa souvisí s přítomností či nepřítomností zvukového horizontu. Podívejme se nyní na základní možné kombinace ne/přítomnosti dominanty a horizontu a jejich důsledky pro vnímané hranice místa.

1) Přítomnost dominanty i horizontu

Příkladem takového místa je Moravské nám., pro něž je (alespoň v letním období, kdy probíhal výzkum) charakteristický zvuk fon-

tány, která tvoří dominantu jeho sonosféry. V popředí je dále přítomný zpěv ptáků, šumění stromů a lidské hlasy a kroky. Horizont je tvořen zvuky dopravy z komunikací lemujících náměstí. V centru náměstí zvuk fontány z velké části maskuje dopravu i zvuky popředí a poskytuje tak „útočiště“ před vlivem okolí. Směrem od středu vliv fontány slábne a na okrajích již dominuje zvuk dopravy, který ohraničuje místo ze všech stran. Dojem hranice může vznikat díky zřetelnému kontrastu fontány a dopravy, jejichž vliv se v prostoru náměstí prolíná či střetává.

2) Přítomnost dominanty, horizont chybí

Příkladem může být ulice Husova, kde dominantu tvoří v bezprostřední blízkosti proudící silniční a tramvajová doprava. V tišších okamžicích je možné zaslechnout kroky nebo hlasy kolemjdoucích a ojediněle i ptačí zpěv, které jsou ale povětšinou dopravou maskovány. Existují zde pouze zvuky blízké, chybí horizont, který by naznačoval existenci sousedících míst (Schaferův „akustický horizont“ je tedy velmi omezený).

Dalšími příklady může být uzel MHD Hlavní nádraží, kde v oblasti nástupních ostrůvků dominují zvuky přijíždějících a odjíždějících tramvají, nebo ulice Česká, kde dominantu tvoří proudící chodci. Také na těchto místech horizont chybí.

3) Přítomnost horizontu, dominanty chybí

Zde můžeme jako příklad jmenovat park Špilberk. Jeho tiché zvukové popředí je tvořeno zpěvem ptáků a šuměním stromů (opět nutno poznamenat, že to platí pro letní období), do centra pozornosti se mohou dostat i naše vlastní zvuky (kroky, dech). Horizont, tvořený směsí vzdálených zvuků dopravy, vytváří povědomí o širším okolí. Dobře slyšitelné je houkání sanitek či prudké brzdění aut.

Podobně sem můžeme zařadit i prostor před kostelem Nanebevzetí Panny Marie na Mendlově nám. Toto místo samo o sobě produkuje jen minimum zvuků (čtyři listnaté stromy, někdy ptačí zpěv), a výraznější je tedy horizont, tvořený opět dopravou.

4) Dominanta i horizont chybí

V centru města je možné najít i tichá místa, jejichž popředí je tvořeno pestrou směsí zvuků, z nichž žádný nevyniká (např. ul. Veselá), nebo která leží stranou hlavních tras a jejichž zvukové

popředí je relativně prázdné (např. ul. Františkánská). Taková místa, nenacházejí-li se v blízkosti hlučných míst, mohou postrádat i stabilní horizont (obecně vzato ale horizont stále existuje, což je patrné např. při odbíjení zvonů nebo přeletu letadla). Na rozdíl od varianty (2), kdy horizont teoreticky existuje, ale je maskován hlasitou dominantou, zůstávají tato místa v potenciálním „kontaktu“ s okolím a hlasité zvuky zde budou zaregistrovány.

Nyní, po těchto úvahách o možných podobách zvukových hranic míst, se můžeme pokusit o obecnou charakteristiku zvukových hranic oproti hranicím tradičně vizuálně chápaným. Pomůže nám přitom přehled specifik sluchového smyslu, uvedený na počátku příspěvku.

Již rozlišení mezi popředím a horizontem jako „tady“ a „tam“ může být poněkud matoucí, protože ve skutečnosti jde o sonosféru tohoto místa, nikoli onoho místa v dálce. Zatímco o vizuálním objektu můžeme říci „leží tam“, o zvuku můžeme říci pouze „zní tam z toho místa“, nicméně vždy zní tady (bráno z fenomenologického hlediska). Zvuky na horizontu jsou součástí sonosféry tohoto místa, i když vypovídají o jeho okolí.

Jak již bylo řečeno, zrakem vnímáme především světlo odražené od povrchů. Tyto povrchy tvoří ve vizuálním světě hranice a umožňují s velkou přesností určit, kde jeden objekt či prostor končí a druhý začíná. Sluch je oproti tomu orientován především na zachycení přímých vln, které nás informují o aktivitách zdrojů, o povaze těchto aktivit a událostí, kterých se zdroje účastní. Informuje nás o „obsahu“, o přítomnosti zdrojů, utvářejících sonosféru daného místa. Ze zvukového hlediska tak místo není definováno ohraničením, ale svou vlastní zvukovou povahou. Hranice zde vzniká „dotekem“, resp. prolínáním sonosfér dvou míst, a tedy ani nemůže mít charakter „dělicí čáry“. Není založena na vymezení, ohraničení zřetelnou linií, ale na prostoupení, kontaktu, vzájemném ovlivnění. To neznamená, že ve zvukovém prostředí nelze dosáhnout náhlého přechodu (dochází k němu např. při přechodu z vnitřního, zvukově izolovaného, prostředí do vnějšího prostoru, kde změna bude vnímána jako náhlá). Ve vnějším prostředí je ovšem obvyklé prolínání, které způsobuje, že zvuková podoba okolních míst mnohem více ovlivňuje sonosféru

tohoto místa (a naopak), než je tomu u vizuální stránky (snad s výjimkou panoramatických rozhledů). „Hranice“ v obvyklém pojetí se tak rozplývají a to, co zůstává, je povědomí o koexistenci dvou či více míst. Je patrné, že pojem „hranice“ v obvyklém významu je poplatný vizuálnímu chápání prostoru. Ve světě zvuků se jeví jako zavádějící a je potřeba jej redefinovat ve výše naznačeném smyslu.

Vzhledem k úzké souvislosti mezi sluchem a hmatem lze očekávat, že zvukové prostředí bude mít výrazný vliv na naše vnímání prostoru, a zejména osobního prostoru. Tato teze má určitou oporu v závěrech autorova výzkumu a bude rozvedena v následující kapitole Hranice v prožitku.

Dalším aspektem, který je potřeba v této souvislosti zmínit, je proměnlivost zvukového prostředí v čase, která je dána jeho závislostí na probíhajících aktivitách a událostech. Zvukové hranice jsou dynamické a okamžitě reagují na změny v těchto aktivitách, zatímco kontury vizuálního světa zůstávají relativně statické. Do té míry, do jaké ale budeme chápat hranice jako apercepční fenomén, je potřeba počítat i s tím, že povědomí o nich je odvozováno nejen od aktuálně znějících zvuků, ale také od obvyklé (očekávané) podoby sonsféry. Toto napětí mezi aktuálním vnímáním zvukového prostředí a jeho dlouhodobou reprezentací není v tomto příspěvku řešeno.

Z výše uvedené klasifikace je patrné, že zvukové hranice mohou mít v zásadě dvojí podobu:

1) Hranice jako „dotek“

Skutečná nebo potenciální přítomnost horizontu dává možnost vnímat kontakt s okolím, přináší zprávu o existenci okolního světa a událostí v něm. Hranice pak mají podobu „sousedství“, prolínání, propojení, probíhající výměny. Je ovšem nutné podotknout, že ne vždy musí jít o markantní prolínání. Je možná i koexistence dvou tichých prostředí, která do sebe zvukově příliš nezasahují, ale liší se např. „pasivní“ akustikou prostoru (dobou dozvuku, odlišnou filtrací různých frekvencí apod.). Hranici pak můžeme vnímat při přechodu z jednoho prostředí do druhého.

2) Hranice jako izolace

Tam, kde je vnímání horizontu znemožněno dominujícím zvukem v popředí, dochází ke ztrátě tohoto kontaktu, k odříznutí od

okolí. Je to vynucení (či vnučení) hranice „silou“.⁴ Toto odříznutí může být vnímáno pozitivně (např. v případě fontány na Moravském nám., která přináší úlevu od okolní dopravy) i negativně (tam, kde sonosféře dominuje nepříjemný či nepodnětný zvuk, nebo tam, kde je horizont příliš blízko a svírá). Je-li ale prostředí relativně tiché, nemusí nepřítomnost horizontu znamenat izolaci. Horizont je v takovém případě dostupný, ale prázdný. „Je slyšet, že v okolí se nic neděje“.

Obecně můžeme propojit první možnost s vysokoinformační sonosférou a druhou možnost s jejím protipólem, nízkoinformační sonosférou.

Na koexistenci sousedících zvukově odlišných míst je možné pohlížet také metaforicky jako na „komunikaci“: místa se mohou vzájemně „překřikovat“, jedno druhému může „naslouchat“, mohou vést „dialog“, mohou „hovorit natolik odlišnou řečí“, že souznění je nemožné („babylónská věž“), či se naopak mohou podílet na utváření souladné pestrosti.

Na základě jakési intuitivní „rezonanční“ teorie se pak také můžeme ptát, zda je možné hledat souvislosti mezi touto metaforickou „komunikační analýzou“ a komunikačními návyky obyvatel těchto míst. Schafer (1993) vidí zřetelné paralely mezi převládajícím zvukovým prostředím historických epoch a hudbou, která byla v téže době komponována. Podle Truaxe (2001) se v závislosti na podobě zvukového prostředí formují naše poslechové návyky, které pak ovlivňují náš vztah k prostředí (a to nejen zvukovému), a tudíž i způsob komunikace. Mohou spolu tedy kvalita zvukového prostředí a komunikace souviset? Díváme-li se na komunikaci jako na především symbolickou výměnu, která dnes již zdaleka není vázána na zvukové médium, můžeme o tom pochybovat. Vidíme-li ale zvukové prostředí jako kontext, který do jisté míry přece jen určuje možnosti

4 Schafer (1993) a Rodaway (1994) to shodně chápou jako „vizuální“ způsob používání zvuku – dnešní zvuk v podobě hluku dominuje prostředí, dobývá ho. Slouží jako prostředek moci a ohraničuje vlastnictví (teritorium). Schafer (1977/1994) v této souvislosti použil pojem zvukový imperialismus.

a limity komunikace, musíme připustit reálnou možnost tohoto vlivu. Je spíše otázkou, v jakých situacích a jakým způsobem se tento vliv projevuje a do jaké míry se případně generalizuje i mimo tyto situace.

HRANICE V PROŽITKU

V rámci zmíněného výzkumu bylo popsáno několik prožitkových kategorií, které lze vztáhnout k fenoménu hranic. Jsou to:

- **osobní distance**

Tato oblast zahrnuje čtyři kategorie: „vtaženost“ (pozitivně prožívaná blízkost, zahrnuje pocity začlenění do celku, ponoření se do zvuku, označení jako „dotýká se mě to“, „jsem v centru dění“ a označení zvuků jako „pocitově blízkých“), „invazivní zvuky“ (negativně prožívaná blízkost, zahrnuje zvuky prožívané jako drásající, bodající, vtíravé, nepříjemně se dotýkající, spojené s vjemem vibrace, naléhavé či zahlcující), „odstup“ (pozitivně prožívaná vzdálenost, zahrnuje označení jako „nedotýká se mě to“ nebo „vše je vzdálené“) a „odcizení“ (negativně prožívaná vzdálenost, zahrnuje pocit odosobněnosti, odtažitosti, odcizení, chladnost či pocit umělosti). Volněji sem můžeme zařadit také kategorie „sounáležitost“ (jako prožitek blízkosti specificky spojený s přítomností lidí) a „teplo“ (spojované s přírodními zvuky nebo zvuky lidí).

- **volnost–stísněnost**

Tato dimenze se týká osobního prostoru: volnost jako otevřenost, svoboda, nespoutanost, pocit osvobození, rozprostraněnost a kontakt s okolím (s přírodou) a stísněnost jako sevřenost, tíseň, úzkost, těsnost, uzavřenost, pocit omezení či obrnění.

- **pocit rozpolcení (ambivalence)**

Ojedinele popsáný, ale zajímavý prožitek, spojený s Moravským nám., kdy kontrastní zvuky popředí (fontána, příroda) a horizontu (doprava) jsou prožívány jako „tělesné rozpolcení“ – jako by oba vlivy byly neslučitelné, odporující si. Jiní partcipanti ale zase hovořili o tom, že doprava byla díky zvukům v popředí vnímána

s odstupem nebo bez výrazných emocí – došlo k ovlivnění jednoho zvukového vjemu druhým, k jakési asimilaci. Není jasné, zda faktorem, který rozhoduje, zda se projeví efekt asimilace, nebo prožitek rozpolcení, je pouze vzdálenost jedince od fontány (a z ní vyplývající poměr mezi hlasitostí obou zvuků), nebo i jeho percepční nastavení.

V těchto prožitkových kategoriích je tedy možné dále hranice ve zvukovém prostředí zkoumat.

DALŠÍ HYPOTÉZY SOUVISEJÍCÍ S MODELEM SONOSFÉRY

Z popsaného výzkumu vyplynulo několik zajímavých zjištění, která mají prozatím hypotetický charakter a k jejichž ověření je tedy zapotřebí dalších studií.

Zdá se, že místa se zvukovou dominantou vyvolávají homogennější prožitky než místa, která dominantu postrádají. Tento závěr je očekávatelný (pomineme-li fakt, že samotný pojem dominanty byl zaveden až v průběhu analýzy) a snadno vysvětlitelný. Na místech bez dominanty může být prožitek určen prakticky jakýmkoli zvukem, který v danou chvíli přitáhne pozornost. Dominanta více nebo méně homogenizuje nebo polarizuje zvukové prostředí (viz výše) a maskuje zvuky nižší intenzity.

Dojem hranice vzniká z kontrastu mezi popředím a horizontem. Některé výpovědi naznačují, že na místech, kde horizont tvoří významnou součást sonosféry, může vnímání této hranice přispět k prožitku odstupu, zatímco absence hranice může snižovat osobní distanci (např. slyším-li ptačí zpěv, zůstanu na prožitkové úrovni méně zasažen okolním hlukem dopravy). Tento poznatek, pokud by se potvrdil, by mohl být pro design zvukových prostředí města významný, uvážíme-li, že horizont je zde prakticky vždy tvořen dopravou. K utváření této hranice mezi popředím a horizontem zřejmě přispívá přítomnost charakteristických zvuků v popředí.

Hlučná doprava se podle očekávání pojila především s negativními prožitky, konkrétně s kategoriemi napětí-ostražitost, tendence

odejít, stísněnost, rušení, ohrožení, aktivace, invazivní zvuky, frustrace, averze a zmatek. Tyto prožitky ve svém důsledku mohou směřovat k uzavření se a omezení kontaktu s prostředím, které je vnímáno jako intruzivní a ohrožující. Nelze vyloučit hypotézu, že díky častému pohybu v takovémto prostředí se může tento „komunikační“ vzorec generalizovat i na jiné situace a kontexty. Zajímavé je, že v určitém kontextu mohou být pocity napětí a ohrožení vyvolány i vzdálenými zvuky horizontu, které by přitom mohly být vyhodnoceny jako irelevantní.

Přírodní zvuky se, také v souladu s očekáváním, ukázaly jako převážně pozitivně působící. Konkrétně se pojily s kategoriemi uvolnění-spokojenost, volnost, radost, bezpečí a kontakt se sebou. V kategorii volnost je obsažena otevřenost kontaktu s okolím, která je opakem stísněnosti a uzavřenosti. Je zde možno uvažovat o opačných konsekvencích než u výše zmíněného dopravního hluku. Zklidnění je také pravděpodobně úzce spojeno s kategorií kontakt se sebou, která je považována za jeden z pilířů udržování a rozvíjení duševní rovnováhy, sebepoznání a duševní integrity.

Prožitky spojené se zvuky, které pocházejí z přítomnosti druhých lidí, byly poměrně rovnoměrně rozptýleny mezi pozitivní a negativní kategorie. Nebyly však prožívány s lhostejností či indiferencí, jak to naznačují některé jiné studie (Yang; Kang 2005). Vyskytly se také kategorie spojené výlučně s lidskými zvuky (sounáležitost a živost).

Negativní prožitky (jako únava či vnímání zvuků jako invazivních) nemusejí být způsobeny aktuálním místem, ale mohou být důsledkem dřívější adaptace, a mohou tudíž vypovídat spíše o předchozích místech než o těch, na nichž jsou udávány.

ZÁVĚREM

Město je charakteristické vysokou hustotou zvukově kontrastních míst, která se takto vzájemně ovlivňují, a každé v sobě obsahuje i „dotek“ svého okolí. Z tohoto hlediska je problematika vzájemného prolínání sonosfér významným tématem – jak z pohledu místa a jeho identity, tak z pohledu jedince a jeho prožitku. Jak již bylo řečeno,

sonosféra je systém zvuků, a to nejen v tom, že výsledná sonosféra je dána překrýváním, doplňováním a spolupůsobením všech zvuků, ale také v tom, že tvoří více či méně vyvážený celek, kde jeden zvuk „reaguje“ na druhý. Jako markantní příklad můžeme uvést zvuk houkaček sanitních vozů, který musí být svou intenzitou i charakterem (frekvenční složení, modulace, pulzní charakter) přizpůsoben zvukovému prostředí tak, aby mohl plnit funkci signálu.

Jednotlivé zvuky zaznamenané během výzkumu nebyly vnímány a prožívány jen jako pragmatické zdroje informace o okolním světě, ale také jako objekty estetického zájmu a fascinace. A to i zvuky, u nichž bychom to neočekávali (tichý motor auta či lidské kroky). Je proto výzvou pokoušet se o zohlednění zvukové stránky při designu vnějších městských prostředí v mnohem větší míře, než jak se to děje v současnosti – nejen nezbytným snižováním dopravního a jiného hluku, ale také utvářením míst zajímavých a podněcujících interaktivní poslouchání. Prožitková kategorie „tendence k pohybu“ se v této studii prakticky vždy pojila s únikem od nepříjemných zvuků, a nikoli s pohybem, který by primárně směřoval „k“ nějakému zvuku kvůli jeho zajímavosti a estetickým kvalitám. V tom lze spatřovat výzvu pro akustický design.

Hlubší poznání toho, jak lidé vnímají a prožívají městská zvuková prostředí, nám pomůže lépe porozumět tomu, jak se lidé vztahují k místům, v nichž žijí, a jak v kontextu města vnímají sebe sama. Poznání těchto zákonitostí a vztahů nám pak může posloužit při utváření a zlepšování vnějších prostor, zejména veřejných prostranství, a při koncipování zvukově zajímavých míst.

Literatura:

- Anderson, Kay; Smith, Susan J. 2001. „Editorial: emotional geographies“. *Trans Inst Br Geogr* (26): 7–10.
- Augoyard, Jean-François ; Torgue, Henry (eds.). 2005. *Sonic Experience: A Guide to Everyday Sounds*. Montreal: Mc Gill-Queen's University Press.
- Bregman, Albert S. 1999. *Auditory Scene Analysis: The Perceptual Organization of Sound*. Cambridge: The MIT Press.
- Gaver, William W. 1993. „What in the world do we hear? An ecological approach to auditory source perception“. *Ecological Psychology* 5 (1): 1–29.

- Hellström, Björn. 2003. *Noise Design: Architectural Modelling and the Aesthetics of Urban Acoustic Space*. Stockholm: Royal Institute of technology, KTH.
- Hedfors, Per. 2003. *Site Soundscapes: Landscape Architecture in the Light of Sound*. Nepublikovaná disertace. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences.
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelibood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- Jonas, Hans. 1966. *The Phenomenon of Life: Toward a Philosophical Biology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Martiník, Karel. 1992. *Vybrané aspekty nespécifického působení hluku a infrasvuku na organismus*. Hradec Králové: Vojenská lékařská akademie J. E. Purkyně.
- McLuhan, Marshall. 2000. *Člověk, média a elektronická kultura: Výbor z díla*. Brno: Jota.
- Rodaway, Paul. 1994. *Sensuous Geographies: Body, Sense and Place*. London: Routledge.
- Řiháček, Tomáš. 2006a. „Jak zní město? Zvukové prostředí města z hlediska konceptu sonosféry“. *Sociální studia* (2): 155–171.
- Řiháček, Tomáš. 2006b. „K povaze sluchové percepcce“. In Šikl, Radovan et al. (eds.). *Sborník Kognice 2006*. Brno: Psychologický ústav AV ČR, s. 170–174.
- Řiháček, Tomáš. 2007. „Využití techniky focusingu při zkoumání vlivu zvukového prostředí města na prožitek“. Příspěvek prezentovaný na konferenci Kognice 2007, Olomouc. [online]. Dostupné z <http://www.crabtree.cz/kognice/texty/rihacek_focusing.pdf>.
- Schafer, Raymond M. 1993. *Voices of Tyranny, Temples of Silence*. Indian River: Arcana Editions.
- Schafer, Raymond M. 1977 (1994). *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*. Rochester: Destiny Books.
- Strauss, Anselm; Corbin, Juliet. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Šupáček, Ivan. 1998. „Poruchy sluchu v důsledku působení hluku a nadměrné hlasité hudby“. In Čenčíková, Olga (ed.). *Sborník k problematice ekologie zvukového prostředí a hudby*. Ústí nad Labem: UJEP, s. 8–23.
- Thompson, Emily. 2002. *The Soundscape of Modernity. Architectural Acoustics and the Culture of Listening in America, 1900–1933*. Cambridge: The MIT Press.
- Truax, Barry. 2001. *Acoustic Communication*. Westport: Ablex Publishing.
- Wrightson, Kendall. 2001. „An introduction to acoustic ecology“. *Soundscape* 1 (1): 10–13.
- Yang, Wei; Kang, Jian. 2005. „Soundscape and sound preferences in urban squares: a case study in Sheffield“. *Journal of Urban Design* 10 (1): 69–88.

STARÁ MĚSTA V NOVÉ DOBĚ

Martin Horáček

*Ústav architektury, Fakulta stavební, Vysoké učení technické, Brno
Katedra výtvarné výchovy, Pedagogická fakulta,
Univerzita Palackého, Olomouc*

Abstrakt

Příspěvek upozorňuje na aktuální světovou vlnu intervencí kontrastních modernistických architektonických dominant do starých měst a uvádí příklady z Evropy (Vídeň, Petrohrad, Řím, Athény, Praha aj.). Návazně rekapituluje historický vývoj konstrukce rozdílného chápání „starého“ a „nového“ města v evropském myšlení od 19. století, jakož i osudy starých měst zejména po druhé světové válce. Kriticky hodnotí modernistické koncepty péče o tradiční urbání struktury, v socialistickém světě a na Západě obdobné a fakticky devastující. Zdůrazňuje civilizační etos přísné památkové ochrany a poukazuje na nejnovější příznivé mezinárodní trendy (*INTBAU Benátská deklarace o zachování památek a míst v 21. století* z roku 2007, revidující *Benátskou chartu o zachování a restaurování památek a sídel* z roku 1964).

I. NOVINKY ZE STARÉHO KONTINENTU

Na jaře 2005 vyrostly v Mnichově dva skleněné hranoly HighLight Towers (hotel Ininside Premium a kanceláře, 123 a 126 m, projekt 2000) amerického architekta německého původu Helmuta Jahna na severním obzoru Ludvíkovy třídy, osy bavorské metropole myšlené královským stavebníkem coby triumfální antiteze bonapartovských Elysejských polí. Silueta panoramatu vyhlídky z arkád Haly vojevůdců, otevírajících se daným směrem z jižního konce třídy, se do té doby nezměnila přesně 153 let, totiž od vztyčení vítězného oblouku, kterým bylo budování třídy završeno [obr. 1].

Obr. 1 Mnichov, Ludwigstrasse, foto květen 2005, M. Horáček

Podobná překvapení očekávají návštěvníka také v dalších staletých metropolích. Hned tři hnízda prosklených věžových domů bují na obvodu historického jádra Vídně – areál Uniqa (od roku 2000, architekti Hans Hollein, Heinz Neumann a Jean Nouvel), Wien Mitte (1999–2007, Ortner & Ortner) a Wien – Europa Mitte (od 2005). Ve staré zástavbě Vídně také probíhá od roku 1976 program magistrátu Vídeňská akce na využití podkroví na podporu především bytových adaptací střešního fondu, který vedl k prakticky totálnímu zničení tamější střešní krajiny (Kniefacz 2003). V Petrohradu připravuje od roku 2006 plynářský gigant Gazprom za spoluúčasti magistrátu výstavbu své centrály v podobě skleněného kukuřičného klasu (396 m, britský ateliér RMJM). Pozemek se nachází přibližně 500 metrů od Smolného kláštera a paláce na okraji historického jádra města, jehož nejvyšší stavbou přes všechno komunistické budování zůstala věž barokní petropavlovské katedrály. Ruští architekti se vesměs od podniku distancovali a občanské iniciativy uspořádaly několik neúspěšných protestních demonstrací (Navasky Siegel 2007). V říjnu 2007 proběhlo internetové hlasování o tom, zda má v Turíně vzniknout

miesovský skleněný, 177 m vysoký mrakodrap banky od Renza Piana, na místě vzdáleném 2,4 km od dosavadní dominanty města, kupolovitě věže Mole Antonelliana z 19. století. Z přibližného počtu sedmi tisíc účastníků ankety bylo pro 47 % a proti 53 %. Naděje odpůrců vkládané do případného lokálního referenda posiluje skutečnost, že se tak v roce 1997 podařilo zabránit demolici neorenesančního nádraží v Bologni a výstavbě nového s dvojicí hranolových věží (architekt Ricardo Bofill) a že podobné akce vedly k alespoň částečné záchraně stávajícího historického panoramatu centra Mnichova a Vídně (*Popular Vote* 2007, *Urban Resistance* 2007, Kos; Rapp 2005, Schröer 2004). Také v Praze se řeší otázka výškových limitů staveb na Pankráci (projekt z r. 2001 z ateliéru Richarda Meiera) a v Holešovicích (přibližně 150 m, ateliér CMC architects: Vít Máslo; David Chisholm, 2006). Pokud by mrakodrapy byly postaveny, poznamenají panorama historické části města bezmála jako žižkovský vysílač z osmdesátých let 20. století. Omezení pro výstavbu výškových budov nedávno padla v centru Varšavy a v Paříži plánují politické špičky Francie (prezident Nicolas Sarkozy, starosta Bertrand Delanoë) zrušení hranice 37 m stanovené v roce 1975 po rozčarování z mrakodrapu Montparnasse.

Novými dominantami se chtějí stát také kulturní instituce. V Římě v dubnu 2006 slavnostně otevřeli nové muzeum pro oltář Ara Pacis, hranolovou kompozici ze skla, oceli, bílých betonových a travertinových stěn od R. Meiera. Jde snad o vůbec první velkou explicitně modernistickou novostavbu v centru Věčného města. Protesty občanů a politiků (Silvio Berlusconi) i některých historiků umění způsobily pouze zdržení výstavby (Bianchi 2006, *The Monster of the Month* 2006). Ještě monumentálněji působí nové Acropolis Museum na úpatí posvátného athénskému pahorku od Američana švýcarského původu Bernarda Tschumiho (2003–08), lichoběžníkový hranol z betonu, skla a mramoru, na pilotech vyzdvžený nad terén mezi zástavbou drobného měřítka na okraji jediné dochované historické městské čtvrti Plaka. Kvůli muzeu bylo demolováno 25 budov včetně jednoho kostela (Salingaros 2004: 151–155, Salingaros 2007). Krabícovitou přístavbou se pyšní madridské muzeum Prado (1999–2007, Rafael Moneo) a minimalistický kvádr má vyrůst ve dvoře vídeňského Uměleckohistorického muzea. V Lipsku byla převýšená, sklem

Obr. 2 Lipsko, Muzeum výtvarných umění, foto květen 2008, M. Horáček

obalená kostka nového Muzea výtvarných umění (Karl Hufnagel; Peter Pütz; Michael Rafaelian 1997–2008) vsazena naproti barokním kupeckým palácům, vzácně přečkanším ničení druhé světové války a komunistické asanace [obr. 2]. (Podrobněji ke všem případům, včetně obr. dokumentace, Horáček 2008a.) Pokus o pointování panoramatu historického jádra Prahy bublinovitou Národní knihovnou (projekt 2006, Jan Kaplický), podpořený částí kulturní elity (mj. rektor VŠUP), ztroskotal na neochotě politické reprezentace poskytnout potřebné finance (Horáček 2007).

II. MOTIVACE

Co tyto *pars pro toto* vybrané události spojuje? Ve všech případech současní architekti, pokládání za významné, navrhují stavby, které z jejich pohledu, z pohledu jejich investorů a z pohledu části veřejnosti preferující ideologický a tvarový modernismus představují vhodné řešení úlohy „spojení historického se soudobým“, ať už historického urbánního životního prostředí se soudobým (chápáno modernistickým) artefaktem – budovou, nebo historického vizuálního artefaktu

se soudobým (chápáno modernistickým) umělým „životním“ prostředím – muzeem. Nikde nejde o architekturu banální nebo utilitární a nikde se neusiluje na úkor esteticky působivého řešení o úsporu volbou levného architekta nebo levných materiálů a technologií.

Je třeba dále zdůraznit, že v žádném z případů není komerční motivace, tj. finanční zisk, ke stavbě v objemu a detailu kontrastní vůči okolí primární. U některých jde ostatně o objekty s výlučně deklarovanou kulturní funkcí, budované za peníze z veřejných rozpočtů. Soukromé záměry vycházejí od investorů kapitálově natolik silných, že by pro ně nebylo problémem stavbu tvarovat jinak (holešovický developer J&T například připouští výšku od 42 do 22 podlaží, jinými slovy, i poloviční výška by pro něj stále zůstala přitažlivou a výnosnou). Nehledě na to, že například v Mnichově, Petrohradu nebo Praze jsou předmětné pozemky dostatečně rozsáhlé na to, aby i maximální požadovanou kapacitu zvládly uspokojit při odlišném, totiž horizontálním rozložení hmot.

Jmenované stavby představují záměrnou a intelektuálně relativně náročnou reakci na místo svého situování a zároveň toto místo bylo voleno již s předběžnou vizí realizovaného záměru. Představa, že by mohly stát jinde, je sice teoreticky možná, fakticky by však přesun zničil mnoho z jejich působivosti. Za co je tedy jejich stvořitelé a obháji pokládají především? R. Meier to řekl za všechny, když vysvětloval svůj návrh pro Řím: „Domnívám se, že Ara Pacis symbolizuje něco v životě v Římě směřujícího do 21. století... Je nesmírně důležité, aby se Řím nestal muzeem. Neměl by mít jen bohatou historii, nýbrž také současný život.“ (Bianchi 2006)

Jde o symboly. Symboly vztahující se k jedné z nejzákladnějších emocí, totiž ke strachu. Meier nebo Tschumi, římský, vídeňský nebo mnichovský starosta, řecký ministr kultury či rektor pražské VŠUP se bojí, že by města, v nichž žijí a pracují a v nichž žili a pracovali desítky generací lidí před nimi, mohla působit, jako by se neměnila. Zdůrazňuji slova „působit“ a „jako by“, poněvadž každé sídlo se ve skutečnosti mění neustále, každý den, v drobném měřítku, což každý ví. Avšak mikrostrukturální inovace jako permanentní obměny obchodních výkladů, přesuny drobné architektury, roční životní cyklus zeleně či renovace fasádních povrchů nebo sítí jsou vnímány jako samozřejmost a v myslích jmenovaných osob se zřejmě již přesunuly

pod kategorií statických obrazů. Statika a neměnnost budí strach. Strach, že ve městě, jež působí staticky, se nebude lidem dobře žít, a zároveň strach, že takto působící město se vyliční a zanikne.

Tak se nové dominanty stávají projevem upřímné péče o dochovanou urbánní strukturu a její obyvatele. Můžeme dokonce říci, že jde o projev památkové péče *sui generis*. Vzpomenutí politikové, architekti a kulturní exponenti nepochybně vnímají hodnoty historické architektury ve svých městech a hlasitě by protestovali, kdyby chtěl někdo zbořit Akropolis, Pražský hrad nebo Koloseum. Jak by se ale zachovali, kdyby je někdo opravdu zbořil? Podpořili by výstavbu repliky, nebo by hájili novotvar?

Obě varianty si mnohá evropská města vyzkoušela po druhé světové válce, a to lokálně v krajních polohách a obecně v různě odstíněných kompromisech. Kompromis bývá v liberální společnosti považován za nejrozumnější řešení každého sporu. Tak se mohou Meier, Tschumi nebo Kaplický a jejich obhájci a mecenáši pokládat nejen za lidi zodpovědné, nýbrž i za rozumné. Staré město nechtějí utratit – chtějí je operovat a nastavovat protézami, aby zůstalo vitální.

Jak dlouho ale taková léčba může trvat? Několik málo zodpovědných zásahů rozumných lidí toho druhu postačí k tomu, aby se staré město proměnilo na nesouvislou vzpomínku na sebe sama. Metaforicky řečeno, z popisné realistického obrazu plného pečlivě prokreslených anekdotických detailů se změní v obraz impresionistický, působící snad z povzdálí svými povšechnými konturami podobně jako obraz realistický, zblízka však matoucí rozostřenou změť nespojitých barevných skvrn.

III. IDEA „STARÉHO MĚSTA“

Představa o rozdílu „starého“ a „nového“ města se v mysli západního člověka ustálila poměrně nedávno, až v souvislosti s masovou výstavbou velkých monotónních obytných a industriálních předměstí v 19. století, která se – bez ohledu na použité historizující tvarosloví – nápadně odlišovala od relativně malého staršího jádra, zpravidla uzavřeného uvnitř hradeb nebo dopravního okruhu kopírujícího

někdejší hradební linii. Tento rozdíl nebyl pouze vizuální, nýbrž i akustický (trhovecký hluk starých náměstí versus dopravní rachot nových náměstí – křižovatek) nebo prostorově-pohybový (křivolaké ulice nutí k pomalejšímu tempu přesunu než úsečky v šachovnicové uliční síti). Důležitý byl rovněž rozdíl v komfortu bydlení: domy v nových čtvrtích zpravidla obsahovaly moderní hygienické vymoženosti, anebo sem bylo přinejmenším z majetkoprávních, technických a finančních hledisek snadnější tyto novinky průběžně zavádět. Staré město začalo být vnímáno jako reziduum z jiné doby, jako něco, co svou jinakostí vytváří problém, který je nutné řešit. Již v průběhu 19. století se vyhranily dva základní názory a metody:

(1) Stará města jako celek nejsou hodnotná, hodnotu mají pouze vybrané solitérní, zpravidla monumentální stavby – radnice, panovnícké rezidence, hojně navštěvované kostely, pomníky. Tato hodnota je chápána jako směs pozitivně vnímaných významů estetických, historických (vzpomínka na významné události) či patrioticko-nationalistických, případ od případu v různém poměru. Nemá význam zachovávat cokoli jiného, tj. např. běžnou obytnou zástavbu, nevyužívané kostely nebo kláštery, uliční síť nebo panorama. Hodnotné solitéry lze oprostít od jejich stávajícího okolí a včlenit do nových architektonicko-urbanistických celků, kvalitnějších z dopravního, hygienického i estetického hlediska. Liberálními městskými správami byla v podstatě adoptována rétorika radikálního urbanistického gesta uplatňovaná dříve panovníky při přestavbách rezidenčních měst, a to rovněž po formální stránce (rovné široké ulice, pravidelný půdorys, monumentální stavby a pomníky situované jako pohledová ohniska v osách). Politicky byly plošné přestavby starých měst svými organizátory vykládány jako modernizace a symbol toho, že liberální režim, respektive konstituční monarchie, lépe pečuje o veřejné blaho než někdejší církevní, případně aristokraticí absolutisté. Úspěšnost asanací se v neposlední řadě měřila a zdůvodňovala číselně: kolik peněz se „proinvestovalo“, kolik nových bytů a pracovních míst vzniklo atd.

Tímto způsobem se ještě v 19. století přestavuje Paříž, centrum Vídně, Prahy nebo Brna nebo také okolí katedrály v Kolíně nad Rýnem, zde na dopravní uzel: cestující, kterého nový železný most přes

řeku přiveze na jedno z největších německých nádraží, má být po východu z nádražní haly bezprostředně ohromen kolosální katedrálou-pomníkem, oproštěnou od veškeré přiléhající zástavby, aby dojem nebyl ničím umenšen. S využitím starého artefaktu se tak vytvoří nový obraz, vyvolají se nové pocity, jen vzdáleně příbuzné pocitům diváků předchozích generací. V tomto pojetí je staré město analyticky rozloženo na části a po vyřazení těch domněle nehodnotných jsou pozůstalé reinterpretovány. Selektce a reinterpretace se svádí na abstraktní činitele (dobová potřeba, duch doby) a poukazuje se na přirozenost a všeobecnou platnost těchto principů v minulosti, tj. přibližně do osvícenství 18. století, kdy vesměs nebyl dualismus staré město – nové město tematizován a polarizován.

(2) Stará města jsou hodnotná jako celek a měla by být striktně konzervována. Představují ucelené jednotné dílo, komplexní vynikající výkon tvořivosti talentovaných jednotlivců ve spolupráci s kolektivem anonymních příslušníků dotyčného národa. Nejsou zcela kompatibilní s požadavky většinové moderní společnosti (rychlá doprava, komfort bydlení), nicméně je možné pomocí drobné pravidelné údržby zajistit jejich další trvání. Pokud se v nich mají uskutečnit rozsáhlejší opravy nebo novostavby, musí být stylově konformní s převládající okolní zástavbou. Explicitně soudobý novotvar není žádoucí. Takové město se pokládá za svého druhu muzeální exponát, jehož údržba má probíhat zhruba jako údržba obrazu. Pokud byl někdy dříve poškozen (novostavbou s cizorodým tvaroslovím, proporčně a materiálův nevhodnou dominantou, např. industriální), je třeba zajistit nápravu, buď formou retuše (přefasádování ve vhodném stylu, snížení výšky apod.), nebo celkovým odstraněním závady, tj. demolicí objektu a jeho náhradou – replikou staršího stavu či adekvátně historizující novostavbou.

Zapomíná se nezřídka, že druhé pojetí se zrodilo již v první polovině 19. století a má ještě hlubší kořeny zejména v trvale ambivalentním postoji křesťanské civilizace k pozůstatkům antického a anticko-křesťanského Říma, Jeruzaléma a zčásti Konstantinopole, považovaných za města výjimečná, svým způsobem „věčná“, vytržená z časového režimu pozemského světa. Novostavby v těchto městech představovaly vždy originální směs historismu s častým užitím

spolii a avantgardních výbojů, včetně třeba borrominiového radikálního baroka v papežské metropoli.

Bavorský král Ludvík I. (1825–48) hledal analogicky „historické město“, které by bylo hodno muzealizace, na svém panství v německém světě a nalezl je v Norimberku. Prostřednictvím milovníka a znalce gotiky, architekta Karla Heideloffa, jmenovaného roku 1837 norimberským konzervátorem středověkých uměleckých a stavebních památek, se snažil dosáhnout zachování „typu města Norimberka“, charakteristického vizuálního programu odvozeného Heideloffem z dochovaných objektů z pozdního středověku 15. a 16. století, doby největšího ekonomického i uměleckého rozmachu města (Götz 1986a, b). V precizně formulovaném „alt teutsch“ výtvarném jazyce měly být prováděny veškeré rekonstrukce a novostavby. „Nadčasovost“ se v tomto případě neváže k nebesům, evangeliu, stopám pozemského pobytu světců, vizualizaci Nebeského Jeruzaléma nebo vzorové kráse antických sloupových řádů, nýbrž především k transcendentálně mystickým kvalitám příznačně oceňovaným retrospektivním neoabsolutistou, jako byly „národ“ či „světská vláda z vůle Páně“ (Norimberk patřil mezi nejvýznamnější německá říšská města s císařskou falcí), a současně k hodnotám ryze estetickým (malebnost, jednotný vzhled, originalita a působení gotického stylového detailu, inspirativní kvalita dobového řemesla).

Moderním protipólem Norimberka se po urbanisticko-architektonické stránce stal Mnichov se svými přímočarými reprezentativními čtvrtěmi a antikizujícími dominantami, ale i ten se podle králových plánů proměnil v obří muzeum, kde se špičkové výkony západního umění a vzdělanosti (obrazy, sochy, knihy, repliky staveb) prezentují přenesené „v expozici“, na rozdíl od Norimberka, pojatého jako patriotické muzeum „na místě“. Podobně jako Ludvík I., další mocný neoabsolutista car Nikolaj I. (1825–55) rozlišoval mezi moderním západním Petrohradem a staroslavnou ruskou Moskvou a v tomto duchu reguloval své stavební aktivity: v Petrohradu a okolí vznikaly paláce v neoklasicistním, neobarokním a neogotickém stylu, v Moskvě pak v nově vyvinutém stylu staroruském (Kiričenko 1986) [obr. 3, 4].

Lokálně patriotický zájem o specifika krásy jednotlivých měst se od počátku spojuje s odporem proti rušivým novotvarům, jako třeba v Praze, kde pražští měšťané v letech 1834–41 průběžně protestují

Obr. 3 Petrohrad, dnešní Rossiho ulice, 1828–39, foto M. Horáček

proti guberniím prosazované stavbě nové radnice na Staroměstském náměstí, jejíž strohá architektura je pokládána za „nicotnou, vandalskou, bezcharakterní“ atd. s poukazem na hrozbu znehodnocení „malebného, krásného“ náměstí (Pavel 1975: 190–193). Schopnost rozlišit biedermeierovou gotiku návrhu architekta Pietra Nobileho od pražské gotiky 14. a 15. století (původní Staroměstská radnice, Týnský chrám), jakož i schopnost uvědomit si kompoziční a proporční nesourodost novostavby s okolními budovami a rozvrhem náměstí svědčí o pokročilém analytickém nadání tehdejšího diváka, jistě zbystrěném nejméně staletou tradicí oblíbených krajinomaleb, budování krajinářských parků a romantických rozborů krajinných krás. Obdivný a zároveň ochránářský postoj měšťanského stavu ke starým městům se v 19. století zároveň internacionalizuje, například když anglický literát a umělecký kritik John Ruskin opěvuje krásu Benátek a zdůrazňuje sociálně identifikační význam dochovaných starých měst jako tmelících prvků společnosti napříč časem a prostorem, v duchu (pozvolna sekularizované) náboženské představy perma-

Obr. 4 Moskva, Velký kremelský palác, 1838–49, foto M. Horáček

mentního společenství živých, mrtvých a nenarozených a příslušníků jednoho národa i všech národů navzájem.

IV. SITUACE PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

Jak bylo řečeno, mezi oběma popsányi póly existují různé kompromisní polohy, k nimž lze přiřadit i zmíněné aktuální kauzy. Neberou se v úvahu extrémny jako ponechání starých měst bez jakéhokoli, i udržovacího zásahu, které by vedlo k pozvolnému rozpadu (v hyperbolickém dotažení pojetí vyzdvihujícího tzv. cenu stáří), nebo naopak totální asanace (navrhovaná některými protagonisty meziválečné avantgardy).

Plošné devastace druhé světové války změnilly stav po stránce kvantitativního zastoupení starých měst, nevedly však k vynálezu nějakého podstatně nového *modu vivendi*. Situace se nicméně radikalizovala,

Obr. 5 Rothenburg ob der Tauber z věže radnice, foto červen 2006, M. Horáček

a to oboustranně: stesk nad ohromnými ztrátami celých měst zejména v Polsku a Německu, do té doby díky konzervativním regulacím výtečně dochovaných ve svém „typickém obrazu“ po vzoru ludvíkovského Norimberka, vedl k historizující nostalgii a touze po výstavbě replik. Na druhou stranu, jiná část veřejnosti, levicově i pravicově politicky orientovaná, viděla v těchto devastacích šanci „začít znovu a lépe“. Hranice mezi starým a novým se časově posunula do let druhé světové války: „staré“ bylo zatíženo morální vinou a ztotožněno s totalitou či kolaborantstvím. Navzdory nacionalisticko-patriotickým rekonstrukcím některých městských jader (Varšava, Gdaňsk, Rothenburg) [obr. 5] se z ideologických i praktických důvodů daleko více rozšířilo pojetí druhé. Krabicovitá rádková nebo schematická uliční výstavba na zplanýrovaných pozemcích byla rychlejší, levnější a mnohem méně náročná na řemeslnou dokonalost provedení než důsledná obnova historických budov.

Pokud snad bytová nouze v Německu a Polsku částečně obhájí rychlé řešení a omlouvá skromné umělecké kvality nových měst (takže odtud nelze přímočaře usuzovat na slabost modernistické architektury a urbanismu vůbec), pak nelze tytéž argumenty použít při posuzování výstavby v zemích plošným bombardováním málo dotknutých. Instrumentální vztah komunismu k minulosti se zřetelně projevil v postoji režimních exponentů a architektů ke starým městům v Československu. V roce 1950 vláda vymezila kategorii městských památkových rezervací a zahrnula do ní jádra přibližně dvou desítek českých a moravských měst. Avšak stavební fond přenechaný kolektivní zodpovědnosti byl fakticky vystaven nejprve chátrání a posléze demolicím. Krátká etapa nacionalisticky motivovaných tzv. památkových asanací zejména pohraničních měst, spojená s architekturou socialistického realismu, odezněla rychle a s diskutabilními výsledky. V souvislosti s oficiálně podpořeným stylovým návratem k modernistickému avantgardismu se přestali někteří jeho bývalí prvorepublikoví protagonisté tajit se svým odporem k památkové péči, hovořili o vědeckém vyhodnocování a třídění staré zástavby a odsoudili „esteticko-charitativní názor“ (Jaroslav Rössler, 1954, cit. podle Hlobil 1985: 33–34). Od poloviny 50. let tito architekti paradoxně vytlačují historiky umění z vlivných pozic v památkářských kruzích a zároveň prosazují tzv. „urbanistickou koncepci ochrany historického města“. Hovoří se o „regeneracích“ a myslí se tím začlenění městského jádra do celoměstského organismu podle teorie zónování. Podle Bohuslava Fuchse se staré město má stát dialektickou protiváhou nových čtvrtí, jež „dnešnímu člověku“ nabídne „po práci... místa klidu, místa kulturní potěchy, místa pro osobní záliby“ (cit. podle Hlobil 1985: 50), a myslel též na zahraniční turistický ruch (Fuchs 1969: XXIV). Klíčové mělo být městské prostředí, nikoli dochované jednotlivé budovy či detaily. Znamenalo to, že například vybydlený blok obytných domů mohl uvolnit místo pro novostavbu jiné požadované funkce, která měla dodržet uliční čáru a výškovou linii, tvarosloví však mohlo a mělo být „soudobé“, tj. nehistorizující. Sám Fuchs, který se od konce 50. let profilel jako autorita v dané oblasti, svou představu uskutečnil v podobě obchodního domu Dyje na náměstí ve Znojmě (1969–70) [obr. 6].

Novostavby toho druhu situované do exponovaných prostor starých měst s úmyslem udržet jejich význam coby správních a kulturních

Obr. 6 Znojmo, historické centrum s obchodním domem Dyje, pohlednice, 90. léta 20. století

center odhalily nefunkčnost urbanistické metody chápané jako kompromisní východisko z deklarovaného rozporu „nového“ a „starého“. Nepřesvědčivé teoretizování nakonec nedospělo k formulaci závazných pravidel zacházení se starými městy, jež byla *ad hoc* přestavována nebo destruována podle libovůle lokálních honorací. V 80. letech se devastovaná stará města stala předmětem polodisidentského zájmu českých stoupců postmoderny, kteří alespoň formou kresebných, víceméně historizujících projektů alternativních rekonstrukcí protestovali proti jejich zániku (Fragner 1995).

Regenerace analogické těm socialistickým se hromadně praktikovaly též na Západě. Ve Spolkové republice Německo bylo „vinou... nového strukturování historických jader zejména ve smyslu moderních funkcí City... dodnes demolováno více historických budov a historicky cenných stavebních skupin než během celé války,“ konstatoval již v roce 1975 August Gebebler (Gebebler 1975: 221). Postmoderní hnutí zde starým městům pomohlo v tom směru, že je začalo obnoveně chápat nikoli jako protikladnou strukturu, nýbrž coby inspirační zdroj, a to jak v architektonickém detailu, tak v urbanis-

Obr. 7 Kladno, ulice Leoše Janáčka, foto únor 2007, M. Horáček

tické koncepci (uliční síť s jasně vymezeným městským interiérem oproti volné zástavbě). Nově se dočkaly svého zhodnocení budovy z druhé poloviny 19. století, jejichž plastické historizující fasády byly ještě v 60. letech z ideologických důvodů purizovány dokonce za příspěvky z veřejných peněz (Západní Berlín, Vídeň – Kniefacz 2003: 87–88). Kontrastní vertikální deskové stavby, nedávno vsazené do staré zástavby s cílem vytvořit nové dominanty, byly odsouzeny.

Vedle toho však stejná města od 70. let zažívají jakousi druhou vlnu regenerací v podobě vkládání objemově přiměřenějších solitérů, provedených nicméně v explicitně avantgardistickém stylu s cílem manifestovat futuristické vize. Jako v socialistických zemích (kde ovšem stylový vývoj stagnuje), také zde jde zejména o stavby významných veřejných správních a kulturních institucí, budované s nemalým nákladem a s očekáváním společenské popularity. Za symptomatické dílo lze v tomto směru považovat pařížské Centre Pompidou (1971–77).

Postmoderna se svými zjednodušenými a „ironicky“ přehodnocenými tradičními tvary a „hravou“ barevností v 90. letech

pronikla rovněž do center českých a slovenských měst. Vyplnila proluky a zámkovou dlažbou s katalogovým mobiliářem udala stylový ráz překotně budovaným peším zónám. Tam, kde ještě na sklonku normalizace hrozila pseudoregenerace formou výstavby panelového sídliště na místě odstraněné staré zástavby, proběhla obnova uliční sítě a výstavba budov evokujících sedlovými nebo mansardovými střechami, zubatými balkónky a pastelovým nátěrem stav před destrukcí, a v tomto směru uspokojujících povrchního diváka [obr. 7].

Postmoderní lekce byla nesmírně užitečná: ukázala, jak důležité je stylové tvarosloví, což modernisté verbálně (nikoli fakticky) popírali, když své programy a teorie budovali na odlišných pojmech než „stylový“ historismus, totiž na pojmech prostor, objem atd. Zatímco architekti pozdní moderny chtěli chránit „staré“ v objemu nebo funkci (obchodní dům na místě tržiště), postmodernisté navrhovali doslovnější evokace předmodernistické tradice – sedlové střechy, obdélná okna, sloupy. Dálkové pohledy tak byly celkově zachovány (jako ostatně u někdejších urbanistických regenerací), bezprostřední setkání ale odhalilo nápodobu s nesourodými materiály, barvami, proporcerami a detaily. Postmodernistické regenerace historických center Kladna, Přerova, Žiliny, Moskvy nebo Vratislavi mají s předbolševickým stavem těchto lokalit málo společného, poněvadž však adaptovaly vybrané psychologicky a provozně efektivní historické formy v intencích návrhů Camilla Sitteho či Roberta Venturiho, působí humánněji a kompatibilněji se starými městy než modernistické regenerace, plánované v ateliérech corbusierovsky z výšky pomocí půdorysů a objemových modelů a nezohledňující normální, blízký pohled uživatele – kolemjdoucího z ulice. Pokud bychom ale měli takové realizace přiřadit k některému ze dvou základních typů postoje ke starým městům vymezených výše, pak se ukazuje, že patří obecně spíše k prvnímu typu. Skutečně efektivní péče o urbanistickou památku je možná jen jediným, a sice druhým způsobem: konzervovat autentické a replikou nebo novotvarem ve všech ohledech (měřítko, materiál, barva, stylové ladění, detail) vycházejícím z lokálních specifik doplnit chybějící místa celku. Kompromis neexistuje.

V. MODERNISMUS A STARÁ MĚSTA

Sto let se architektoničtí modernisté pokoušejí svět a sebe samotné oklamat: sto let se neúspěšně snaží své umělecké vyznání skloubit s existencí velkých starých měst. Odhlédnuto od automobilů, které lze vnímat jako pomíjivé mobilní objekty, kolik zůstalo ulic v takzvaných starých městech, kde nelze narazit na velký skleněný, kovový nebo betonový novotvar? Jak je možné, že tento novotvar vždy udeří do očí, kdežto sousedství dvojice gotického kostela s barokní farou nás neznepokojuje?

Všechny modernistické stylové mutace selhaly, pokud se pokusily harmonicky dotvořit stará města. Není třeba opakovat poukazy na materiálový, formální a kompoziční nesoulad většinové antikizující zástavby evropských starých měst s modernistickým jazykem. Více se vnucuje otázka, proč ještě dnes stále tolik lidí věří v možnost, ba nezbytnost modernistických regenerací a proč se tolik z nich nejvíc bojí „muzealizace“, kdyby se použilo tradiční tvarosloví při nápravách modernistických škod? Dokonce přední německý soudobý památkář Achim Hubel považuje za „takřka nesnesitelnou představu“, že by se „tím způsobem ze starého města odstranily dějiny“ a vznikl „zdánlivý svět jako v Disneylandu“ (Hubel 2006: 290). Jinde se hovoří o nepřipustném „zkrášlování“ atd.

Tyto dva argumenty stojí za analýzu: (1) strach z falšování dějin, (2) strach z toho, že by něco mohlo být krásnější, než nyní je. Absurdita obou těchto obav bije do očí. Ovšem právě konfúzní chápání času a krásy je pro modernismus příznačné. Výtvarný modernismus převzal, snad z hegelovské filozofie, představu o tom, že určité době přináleží určitý jedinečný, dříve neznámý výtvarný slovník. Už v 19. století tak mnozí architekti trpěli frustrací z neexistence originálního „stylu naší doby“ a čekali na něj jako na spásu. Zapomnělo se na logickou nesouměřitelnost obou pojmů: styl každé stavby představuje výsledek kombinace vkusu a volby podmíněné konkrétními motivy (politickými, ideologickými atd.), tedy výsledek rozhodnutí jednoho nebo několika individuí. „Doba“ nerozhoduje nic, existují jen rozhodnutí konkrétních lidí, různou měrou navzájem ovlivněná. Tvrzení, že secese je jediným adekvátním výrazem období přelomu 19. a 20. století nebo bublinovitá architektura jediným adekvátním

„soudobým“ projevem počátku 21. století, představuje účelovou manipulaci. Jestliže je lze pochopit v případě umělců, hledajících pro svůj vkus uplatnění a zakázky, pak zůstává údiv nad tím, kolik intelektuálů, včetně historiků umění a památkářů, této neofilní blamáži uvěřilo a stále věří. Když na konci 19. století povodeň prolomila Karlův most a následně byly zhroucené oblouky obnoveny podle původní podoby – bylo to falšování dějin? Bylo by „pravdivější“ vložení obnažené železné konstrukce nebo ponechání neopraveného torza?

Strach z krásy je ještě nesmyslnější. Modernisté převrátili evolučně vyvinutou a ustálenou hierarchii architektonických kódů. Aby prosadili svou „novou krásu“ (F. X. Šalda), odvozenou hlavně z industriálního designu, jednoduše označili tu starou za „kýč“ nebo „nevkus“. Tato primitivní záměna vyvolala řetězovou reakci významových zmatení a posunů, které se díky podpoře modernismu ze strany médií a pedagogických tribun rozšířily v populaci. Výsledkem se stalo rozvrácení estetických norem, jejich subjektivismus (a tedy nezávaznost), ironizování (postmoderna), či dokonce stud před samotnou kategorií krásy.

Stará města vytvořili lidé jiného smýšlení. Lidé relativně pomalého životního tempa a zručných rukou, jejichž vkus se řídil vkusem aristokracie a ta měla ve většině případů před očima antické vzory. „Krásné“ tvary, věřilo se, lidem daroval Bůh nebo byly talentovanými autory odvozeny z přírody, což značilo totéž. Stará města vznikala stovky let a s výjimkou antického Říma a raně středověké Konstantinopole počet jejich obyvatel do 18. století málokdy čítal přes sto tisíc. Pro stejný počet obyvatel bylo dimenzováno pražské sídliště Jižní Město, smontované za pár roků. Dvanáct tisíc nynějších obyvatel starobylého německého Rothenburgu by bylo možno umístit do několika Meierových skleněných věží. Mohou takoví autoři navrhovat budovy pro stará města a přitom nepokrotit své tvůrčí krédo? Je to nemožné – a pokusy tzv. kritických regionalistů znovu dokazují, že protézy ve starých městech nemohou mít jinou než důsledně tradiční formu ve všech ohledech.

Lze pochopit, že arbitrární ztotožnění „pokroku“ s modernistickým tvaroslovím přitahuje mnohé umělce a architekty. Již několik generací jsou svými modernistickými učiteli vychováváni k tomu, aby „inovovali“, nikoli k tomu, aby vytvářeli krásné a užitečné artefakty.

Stará města pak pro ně představují ostrůvky cizí civilizace, papírové draky, proti nimž se cítí být povoláni bojovat, a stejně tak proti jejich ochráncům. Lze také pochopit, proč se téhož argumentu chytají politikové a manažeři, populisticky předstírající pomocí avantgardistických staveb ve starých městech svou pokrokovost morální, jako by pokroková morálka vůbec byla možná. Teroristický útok na World Trade Center v New Yorku navíc vedl k tomu, že část veřejnosti začala obnoveně chápat mrakodrap jako symbol liberálních hodnot západní civilizace, jako symbol pokroku oproti zpátečnictví, namísto pouhého zhmotnění osobního nebo korporativního podnikatelského úspěchu.

Odstranění ornamentu z uměleckého tvoření vedlo ke ztrátě citu pro architektonický detail. Stavba musí odlišností měřítka a tvarosloví bít do očí, aby si jí povrchní divák vůbec všiml. Triviální symbolika nového se stává srozumitelnější než zapomenuté významy klasického tektonického jazyka. Uvadající civilizace se v architektuře vrací ke svým předcivilizačním kořenům: mrakodrapy se jako nové menhiry mají tyčit nad zbytky měst, jimž kdysi dominovaly věže a kupole příbytků Božích. Z tohoto pohledu jsou skutečně „pravdivé“.

VI. PROGRAMY

Modernističtí architekti a teoretikové se s existencí starých měst pokusili vyrovnat ve dvou klíčových dokumentech – *Athénské chartě* (1933) a *Benátské chartě* (*Mezinárodní chartě o zachování a restaurování památek a sídel*, 1964). V první se konstatuje, že (čl. 65–70, cit. podle Hrůza; Zajíc 1999: příl. 75) „architektonické hodnoty musejí být uchovány (jednotlivé objekty nebo urbanistické soubory)“, nicméně „používání minulých stavebních slohů – pod estetickými záminkami – při výstavbě nových budov v historickém prostředí má zhoubné následky. Tento postup se nesmí trpět za žádných okolností a v jakékoliv formě, tím spíše nesmí být obnovován.“ Benátská charta konfrontační dikcí zjemňuje, když říká (cit. podle Vošahlík 2001: 4): „(čl. 6) Konzervace památky v sobě zahrnuje zachování jejího prostředí a měřítka. Jestliže tradiční prostředí památky existuje, je třeba

ho zachovat. Je třeba zamítnout každou novostavbu, každou destrukci a každou úpravu, které by mohly porušit vztahy objemů a barev... (čl. 9) V oblasti požadovaných úprav má... každá práce, jež je uznána za nezbytnou z důvodů estetických nebo technických... nést znaky naší doby... (čl. 12) Prvky, určené k tomu, aby nahradily chybějící části, se musí včlenit do celku harmonicky, ale zároveň se i odlišovat od původních částí tak, aby restaurování nefalzifikovalo dokument umění a historie. (čl. 13) Doplnky mohou být trpěny, jen pokud respektují všechny části týkající se budovy, její tradiční rámec, rovnováhu kompozice a vztahy s prostředím.“

Ostré formulace obou dokumentů zapříčinil zčásti strach z návratu puristické památkové péče, mylně automaticky spojované se záměry stoupců tradice a historizujících stylů. Vágní požadavky (vztahy objemů a barev, rovnováha kompozice) předpokládají kompromisní řešení. Dogmaticčnost vedla od extrému k extrému: podařilo se sice zabránit puristickým restaurátorským fantaziím, stará města však ztratila velký díl svého klíčového znaku, totiž starobylého – nenového – vzhledu.

Modernistické omyly vedly k reakci. V lednu 2007 skupina architektů a intelektuálů sdružených v organizaci INTBAU (*International Network for Traditional Building, Architecture and Urbanism – Mezinárodní síť pro tradiční výstavbu, architekturu a urbanismus*) signovala INTBAU *Benátskou deklaraci o zachování památek a míst v 21. století*, jež interpretuje a upřesňuje původní *Benátskou chartu* ve smyslu podpory stylové konformity doplňků v historické struktuře, vycházející z původní skladby. Kritický požadavek „nefalzifikovat“ je respektován s výhradou, že novotvary nemusejí být prvoplánově čitelné, avšak měl by je dokázat identifikovat odborník, například pomocí pečlivé dokumentace (Horáček 2008b).

Ukáže budoucnost, zda se tyto požadavky stanou závaznými. Každopádně by se tak plošná památková péče obloukem koncepčně vrátila na počátek s tím, že prohloubené odborné poznání s dokonalejšími technologiemi nyní lépe uspokojí primární požadavek komplexní ochrany.

VII. BUDOUCNOST STARÝCH MĚST

Starých měst, hodných celkově tohoto označení, stojí zachováno minimum, na prvním místě Benátky. Ve většině případů jde pouze o centra nebo jednotlivé čtvrti. Dokonce též „věčná“ města Řím a Konstantinopol prošla ve 20. století devastačními přestavbami, v případě dnešního Istanbulu zhoła utilitárními, v případě Říma o to paradoxnějšími, že jejich cílem bylo obnovení imperiální nádhery pomocí moderního neoklasicismu. V Praze bylo v letech 1890–1940 prakticky zlikvidováno Nové Město a velká část Starého Města, tj. asi polovina dnešní památkové rezervace.

Podle stupně zachování vyžadují různá sídla různý stupeň přísnosti ochrany. Každý případ je třeba zvláště posoudit: mnichovská Ludvíkova třída sice pochází teprve z 19. století, leč jako minimálně narušený jedinečný *Gesamtkunstwerk* doby (co se týče fasád a městského interiéru) vyžaduje ne menší přísnost ochrany než třeba náměstí Sv. Marka v Benátkách. Celky toho druhu jsou muzea – ale i v muzeu, jak známo, může téci teplá voda a svítit počítačová obrazovka [obr. 8]. Obecně přitom architektura od druhé poloviny 19. století, zejména velkoměstská, snese mnohem větší množství vstupů (vzhledem k měřítku, příbuzné typologii a také protomodernistickému urbanistickému schematismu) a avantgardním novotvarům se tu není nutno *a priori* bránit. Zde se nachází pole pro „komunikaci starého s novým“ a pro experimenty s kompromisy.

Bylo mnohokrát vypočítáno, proč je správné stará města chránit. Jde o korálové útesy architektury, neuvěřitelně bohatou zásobnici tvarů a pro zdraví prospěšných zážitků. K tomu přistupují argumenty sociální, historické, pedagogické a snad také morálně-náboženské, chápeme-li stará města jako krásné výtvořky, jež ukazují světlou stránku jejich tvůrců, stavebníků, umělců a řemeslníků, vyvažující viny v jejich svědomí.

Ale záleží především na tom, zda věříme, že jde o hodnoty, o něž stojí za to usilovat. Nemusíme se zajímat o minulost a pohnutky lidí dřívějších generací nám mohou být lhostejné. Nemusíme stát o pocity vyvolané prostředím starých měst, poněvadž nás dostatečně uspokojí jiné pocity, v souvislosti s rozvojem virtuální reality dokonce silnější. Nemusíme ani toužit, aby vynikající výtvořky našich umělců

Obr. 8 Cestou na sobotní trh ve starém městě, Hauptwachstrasse, Bamberg, foto červen 2006, M. Horáček

někdo v budoucnu ochraňoval před zničením. Člověk jako druh se vyvíjí, a kdyby zmizela stará města a dokumenty o nich, vytratil by se z populace také obdiv k nim. Mállokterý Ital by uronil slzu nad Benátkami po pěti stech letech od jejich zničení, stejně jako Tenochtitlan nechybí současným obyvatelům Mexico City. Znamená to však, při srovnání obou podob mexické metropole, že získali víc, než ztratili?

Literatura:

2006. „The Monster of the Month: Great Works, Great Projects?“ *Urban Lovers* (3) [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 1. 11. 2007].
Dostupné z <<http://www.avoe.org/urbanlovers7.html>>.

2007. „Popular Vote Turns Against Skyscraper in Turin: A Vision of Europe campaigns against skyscrapers in Italian cities“. *INTBAU news archive 2007*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <<http://www.intbau.org/newsarchive2007.htm#TURIN021107>>.
2007. *Urban Resistance: Save Italian Cities from Ugly 1960s Skyscrapers*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 1. 11. 2007]. Dostupné z <<http://www.avoe.org/urban-resistance.html>>.
- Bianchi, Alessandro. 2006. *Newsweek, 23. 5.: Meier Museum In Rome – A Lightning Rod For Protesters Against War And America*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 8. 11. 2007]. Dostupné z <<http://massengale.typepad.com/venustas/2006/05/post.html>>.
- Fragner, Benjamin. 1995. „Komunikace na pomezí: urbanita / Communication on the brink: Urbanita.“ In Dušek, Karel (ed.). *Česká architektura 1945–1995 / Czech architecture 1945–1995*. Kat. Galerie Jaroslava Fragnera. Praha: Obec architektů, s. 93–97.
- Fuchs, Bohuslav. 1969. „Před novou epochou výstavby historického jádra města Olomouce“. In Gardavský, Zdeněk (ed.). *Historické jádro města Olomouce a jeho problematika*. Olomouc: Městský národní výbor, s. XXIII–XXIV.
- Gebeßler, August. 1975. „Altstadt und Denkmalpflege“. In Huse, Norbert (ed.). 2006. *Denkmalpflege: Deutsche Texte aus drei Jahrhunderten*. München: C. H. Beck, s. 221–226.
- Götz, Norbert. 1986a. „Carl Alexander Heideloff und der ‚Typus der Stadt Nürnberg‘“. In Erichsen, Johannes; Puschner, Uwe (ed.). „Vorwärts, vorwärts sollst du schauen...“: *Geschichte, Politik und Kunst unter Ludwig I.: Aufsätze*. München: Haus der Bayerischen Geschichte, s. 535–550.
- Götz, Norbert. 1986b. „Der eigenthümliche Charakter der Vorzeit: Stadtbild und Denkmalpflege unter Ludwig I.“. In Erichsen, Johannes; Henker, Michael (ed.). „Vorwärts, vorwärts sollst du schauen...“: *Geschichte, Politik und Kunst unter Ludwig I.: Katalog zur Ausstellung*. München: Haus der Bayerischen Geschichte, s. 321–329.
- Hlobil, Ivo. 1985. *Teorie městských památkových rezervací (1900–1975)*. Praha: Ústav teorie a dějin umění ČSAV.
- Horáček, Martin. 2007. „Země expertů“. *Listy* 37 (6): 95–96.
- Horáček, Martin. 2008a. „Věda, architekti a památky“. *Archiveb*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 11. 6. 2008]. Dostupné z <<http://www.archiweb.cz/salon.php?type=10&action=show&id=5440>>.
- Horáček, Martin. 2008b. „INTBAU Benátská deklarace o zachování památek a míst v 21. století: Vítaná redakce Benátské charty“. *Zprávy památkové péče* 68 (3): 237–239.
- Hrůza, Jiří; Zajíc, Josef. 1999. *Vývoj urbanismu II*. Praha: Vydavatelství ČVUT.

- Hubel, Achim. 2006. *Denkmalpflege: Geschichte – Themen – Aufgaben – Eine Einführung*. Stuttgart: Reclam.
- Kiričenko, Jevgenija Ivanovna. 1986. *Architekturnyje teoriji XIX vjeka v Rossiji*. Moskva: Iskusstvo.
- Kniefacz, Robert. 2003. „Dachpatisserien: Positionen zum Dachausbau in Wien“. *Perspektiven* (2–3): 82–99.
- Kos, Wolfgang; Rapp, Christian (ed.). 2005. *Alt-Wien: Die Stadt, die niemals war*. Kat. Wien Museum. Wien: Czernin Verlags.
- Navasky Siegel, Charles. 2007. „Revolution in St. Petersburg: Mass Demonstration Against City Governor and Gazprom’s High-Rise“. *INTBAU news archive 2007*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 21. 3. 2007]. Dostupné z <<http://www.intbau.org/newsarchive2007.htm#GAZPROM140307>>.
- Pavel, Jakub. 1975. „Dějiny památkové péče v českých zemích v 19. století: Od osvícenství do první světové války“. *Sborník archivních prací* 25 (1): 143–293.
- Salingaros, Nikos A. 2004. *Anti-Architecture and Deconstruction*. Solingen: Umbau-Verlag.
- Salingaros, Nikos. 2007. „Acropolis Now: Call for help to save neoclassical architectural heritage of Athens“. *INTBAU news archive 2007*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <<http://www.intbau.org/newsarchive2007.htm#Acropolis161007>>.
- Schröer, Achim. 2004. „Munich Says ‚Nein!‘ To Tall Buildings: A win for democracy as vote sets height limit for Bavarian capital“. *INTBAU news archive 2004*. [online]. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <<http://www.intbau.org/newsarchive2004.htm#Munich1104>>.
- Vošahlík, Aleš. 2001. *Mezinárodní dokumenty ICOMOS o ochraně kulturního dědictví*. [online]. Český národní komitét ICOMOS 2001. Poslední revize 19. 11. 2008 [cit. 14. 12. 2007]. Dostupné z <http://muff.uffs.net/skola/muzeo/pamatkova_pece/icomos.rtf>.

ABSTRACTS AND KEYWORDS

1. STRANGER IN IDEAL SOCIETY

Barbora Vacková

In this text the author thinks of the city as of the social structure which is the space of culture innovations. The city is seen as a meeting point of different culture impulses and stimulations; their combination and reciprocal influence are the base of social and culture change. Thanks to this combination of heterogeneous impulses the city can be perceived as a “birthplace of progress”. The author supposes that heterogeneity and diversity are fundamental for the innovations and change that occur in the modern city. Thereby “the Stranger” as a metaphor as well as a real actor is a part of the urban space.

The first part of the text deals theoretically with “utopia” (definition based on writings of Karl Mannheim and Krishan Kumar) and with the role of the city in the utopian description of ideal society. The theme of the second part is the absence/presence of “the Stranger” in these descriptions; the text is concerned concretely with More’s *Utopia*, *The State of the Sun* of Campanella and finally with Fourier’s theoretical conception of social structure called *Falange*.

Keywords: stranger, utopia, Campanella, Fourier, Foucault, Godin, Mannheim, More

2. CITY IN THE LIGHT OF DIVERSITY: NOTES TO THE RESEARCH OF THE CONTEMPORARY CITY

Alexandra Bitušíková

The aim of the study is to bring an overview of problems and approaches towards the study and the management of sustainable diversity in urban environment from the perspective of social sciences. Diversity has become one of the crucial topics in professional, political, economic, social and cultural debates mainly in developed countries that are the main destination of migrants. It can be seen as a source of possible tension and conflict or as a positive value and an asset that can contribute to sustainable development and growth of a locality or society. Cities are home for diversity. It is an urban environment where diversity, pluralism or heterogeneity is most evident. Diversity research in the urban milieu is often an applied research motivated by the need to solve problems caused by growing diversity. Its objective is to reach sustainable development in a city, that means to reduce exclusion of disadvantaged or marginalised groups and to eliminate the level of socio-spatial fragmentation and segregation.

Key words: diversity, sustainable development, multiculturalism, interculturalism, identity, inclusion

3. SOCIALLY EXCLUDED URBAN LOCALITIES: TERMINOLOGY AND FEATURES

Aleš Burjanek

This article deals with the terminology and features of urban socially excluded localities. It is engaged in the terms that connect categories of (urban) space and enforced social exclusion. Author particularly follows concepts of *slum*, *ghetto*, *inner city*, *zone of transition*, *abandoned city*, *pockets of poverty*, *Skid Row* and *underworld*. Some of these “socio-spatial” terms could be traced in the works of the first pioneers of urban sociology, the others in the publications of their followers,

including students of related disciplines (urban geography, urban planning, etc.). These terms serve frequently to indicate similar phenomena and sometimes they are mutually interchanged. Thus, the aim is to refer about significant differences among these terms, according to relevant authors. Nowadays Czech cities are turning into higher inner diversity, the segregation and the symptoms of social exclusion are increasing. That's why terminology view mentioned above can help to distinct of particular excluded Czech urban localities. Some examples of these localities are also presented.

Keywords: social exclusion, city, slum, ghetto, inner city

4. SEVERAL EXAMPLES OF ENVIRONMENTAL APPROACHES TO THE CITY

Magdalena Hledíková

In the environmental literature, the conception of city appear only rarely. The city conception is thought as an opposite of the nature conception. Especially early environmental thinkers and founders of ecological movement consider city as a product of corrupted capital society. In relation to the decrement of living conditions in cities of industrial époque, the tendencies of correction, improving of living standards, greening and beautifying cities raise up. In connection with this effort new districts with low built density grow up with closed connection to the natural environment. But systematic efforts on sustainability as a concept first appear at the end of the 20th century and beginning of the 21th century. At that time, the common concept of sustainability arose as a reaction to the ecological crisis. This article tries to explain different theories of sustainable city conceptions with the ambivalent opinions on high density of built environment and open landscape. Dwellers concentration and well managed city systems may be the solution to an urban sprawl and exploitation of natural environment. Gradually, there appear tendencies highlighting the necessity of city compactness. On the other side inhabitants of high built density areas lose their regular contact with natural world,

they do not perceive the origin of sources of energy and raw materials from outside environment. Contradictory ideal conceptions, i. e. rigorous inhabitants' concentration and on the contrary endeavor to lower of dense built areas in the meantime lead to ambiguous conclusions, similarly as with this connected ambiguity of suitable economic and social model.

Keywords: architecture, density, environment, sustainable city

5. METHODS OF GEOGRAPHICAL RESEARCH OF THE CITY

Martin Ouředníček, Jakub Novák,
Jana Temelová, Petra Puldová

In many regards, the contemporary urban research in geography reassumes the social ecological approach of Chicago School, pre-war Prague's anthropogeography, Prague's urban sociology as well as the theoretical thoughts in social geography of Albertov School. The paper describes the approaches and the methods used in today's social geographical research of cities. The emphasis on combination of quantitative and qualitative methods, the use of case studies and the evaluation of problems and the analysis of issues on several scale levels belong to the fundamental features of contemporary urban research.

Besides statistical analysis, also cartographical and GIS analysis and visualization, field survey based on observation, questionnaires, interviews with key actors as well as perception research using mental mapping, diaries and Delphi method are considered to be the main research tools.

The paper attempts to emphasize the necessity of empirical investigation in cities since it helps to trace the basic mechanisms of emergence and development of spatial differentiation and the changes in the character of social and physical urban environment. Here, the analysis of phenomenon and processes on several scale levels, from macro regional point of view to the study of particular elements and actors, and cartographical presentation of research results are

regarded as specifically geographical. The main attention is paid especially to the research on micro level as it allows for complex evaluation of phenomena and processes as well as for finding casual relations and explaining factors. The selected results of contemporary authors' research are presented to document the use of various methods and research approaches.

Keywords: urban social geography, research methods, empirical case studies

6. IN/CONSPICUOUS CHANGES OF THE INNER CITY DURING POST-SOCIALISM: SOCIOLOGICAL AND ETHNOLOGICAL RESEARCH IN BRNO

Annett Steinführer, Jana Pospíšilová, Jana Grohmannová

The paper deals with under-researched urban issues in the Czech Republic. It is particularly devoted to the inner cities, the changes occurring there during the post-socialist transition but also to some continuous and persistent patterns. Through examining the demographic, ethnic and property structures of the inner city of Brno, we shed light on some of the processes which have been occurring here during post-socialism and which should be the focus of further research.

Keywords: sociology, ethnology, cultural anthropology, city, inner city, Brno, Czech Republic, post-socialism

7. SPATIAL PATTERNS OF THE POSTINDUSTRIAL CITY (CASE OF BRNO)

Ondřej Mulíček

Paper aims to describe the spatial symptoms of the City of Brno post-industrial development. Qualitative mapping of changing spatial patterns of selected city functions is the tool to explore geographically

the decline of production functions, the emergence of consumption and as well the changing symbolism of particular places within the city space. Empirical analyses are based on broad survey of spatial changes of industrial employment and retail floorspace carried out between 1987 and 2003. The findings on changing spatial patterns of production and consumption are critically approached from the viewpoints of post-industrial city concept.

Keywords: post-industrial city, Brno, retail change, de-industrialization, spatial patterns

8. A CITY WITHOUT STRANGERS: SHOPPING MALL AS A SEMI-PUBLIC SPACE

Pavel Pospěch

This paper is a contribution to the contemporary debate on the changing nature of city public space. A theoretical assumption about the decline of traditional public space and the rise of the privatized space is examined using the example of a shopping mall, a place which has become nearly synonymous to the concept of a privatized public space. Three forms of social control are identified when examining the rules of conduct in these spaces: social control by direct surveillance, social control by architecture and social control by normalization. It is argued that these forms together give rise to a new kind of city space, one that is free of otherness and strangers.

Keywords: public space, stranger, privatization, shopping mall

9. PLACE BOUNDARIES FROM THE SONIC ENVIRONMENT PERSPECTIVE

Tomáš Řiháček

The paper is focused on the specifics of place boundaries from the urban sonic environment perspective. Due to different phenomenology

of vision and hearing, these sonic boundaries differ in their nature from visually perceived boundaries – they are more mingling and connecting than dividing and demarcating in nature. A city is characterized by high density of acoustically contrasting places and therefore, the problem of mutual penetration of their soundscapes is an important matter both from the viewpoint of place and its identity and from the viewpoint of individual experience. The paper first outlines phenomenological differences between vision and hearing. Then a descriptive model of soundscape (sonic environment of a place) is introduced, consisting of four components: dominant sound, foreground, horizon and space. This model is subsequently used for an analysis of the sonic boundary phenomenon, its possible forms, connections and hypothetical consequences.

Keywords: soundscape, descriptive model of soundscape, place boundaries

10. OLD TOWNS IN THE NEW TIME

Martin Horáček

The paper draws attention to the actual world wave of interventions of contrast modernistic dominant buildings into old towns, and names examples from Europe (Vienna, St. Petersburg, Rome, Athens, Prague etc.). Then the paper resumes historic evolution of the construction of different comprehensions of an „old“ and a „new“ town in the European thinking from the 19th century, as well as the destiny of old towns particularly after the WWII. It critically judges the modernistic concepts of maintainance of the traditional urban fabric, similar in the communist world and in the West, and de facto both wasting. It emphasizes the civilization ethos of the strict monument care and points to the newest positive international tendencies (*The INTBAU Venice Declaration on the Conservation of Monuments and Sites in the 21st Century* from the year 2007, revisiting *The International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites* from Venice, 1964).

Keywords: historic towns, architecture, modernism, monument care, Venice Charter, INTBAU Venice Declaration

MEDAILONY AUTORŮ A AUTOREK

PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc. vystudovala entologii na Univerzitě Komenského v Bratislavě a získala Ph.D. na Ústavu etnologie SAV tamtéž. Působí na ústavu vědy a výzkumu Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici. Mezi hlavní oblasti jejího vědeckého zájmu patří urbánní etnologie, diverzita, migrace, identita a gender. V současnosti vede slovenský tým pracovníků v EU Síti excelence 6. rámcového programu „Udržitelný rozvoj v diverzifikovaném světě“.

Kontakt: Alexandra.Bitusikova@eua.be

PhDr. Aleš Burjanek, Ph.D. je absolventem sociologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, v současnosti působí jako lektor na katedře sociologie fakulty sociálních studií MU. Je specialistou v oblasti urbánní sociologie, zaměřuje se především na problémy prostorové koncentrace marginalizovaných skupin populace.

Kontakt: ales@fss.muni.cz

Mgr. Jana Grohmannová absolvovala studia Sociální a kulturní antropologie na ZČU v Plzni, od roku 2006 je doktorandka Filozofické fakulty Univerzity Karlovy na Etnologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Podílí se na projektu conDENSE podporovaném Volkswagenstiftung.

Kontakt: grohmannova@eu.cas.cz

Ing. arch. Magdalena Hledíková vystudovala Fakultu architektury Vysokého učení technického v Brně a nyní je studentkou postgraduálního programu v oboru humanitní environmentalistika na katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií MU. Specializuje se v oblasti ekologicky příznivé architektury.

Kontakt: 167151@mail.muni.cz

PhDr. Martin Horáček, Ph.D. je absolventem katedry dějin umění Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Působí jako odborný asistent na ústavu architektury Fakulty stavební VUT v Brně a na katedře výtvarné výchovy Pedagogické fakulty UP. Zabývá se architekturou 18.–21. století, památkovou péčí, historiografií a teorií umění a problematikou zprostředkování umění veřejnosti. Je též spoluzakladatelem občanského sdružení Za krásnou Olomouc a jeho prvním předsedou.

Kontakt: horacek_martin@post.cz

Ondřej Mulíček, Ph.D. je odborným asistentem na geografickém ústavu MU v Brně a pracovníkem Centra pro regionální rozvoj MU. Dlouhodobě se zabývá problematikou prostorového vývoje měst a sídelních systémů. Předmětem jeho hlubšího odborného zájmu je zejména problematika postsocialistického města a souvisejících sociálních a ekonomických procesů působících v městském prostoru.

Kontakt: mulicek@geogr.muni.cz

Mgr. Jakub Novák je vědeckým pracovníkem a doktorským studentem na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Mezi hlavní oblasti jeho zájmu patří geografie času a denní mobilita obyvatel.

Kontakt: kubanov@natur.cuni.cz

RNDr. Martin Ouředníček, Ph.D. působí jako odborný asistent na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké

fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Mezi hlavní témata jeho výzkumu patří geografie města a sídel se zaměřením na sociální prostředí, migraci, urbanizační a suburbanizační procesy. Je členem pracovní skupiny Urbánní a regionální laboratoř (URRlab).

Kontakt: slamak@natur.cuni.cz

Mgr. Pavel Pospěch je postgraduálním studentem sociologie na Masarykově Univerzitě v Brně. Pracuje v Ústavu zemědělské ekonomiky a informací. Zabývá se sociologií města, venkova a pohostinských zařízení.

Kontakt: pavel.pospetch@gmail.com

PhDr. Jana Pospíšilová je pracovnící Etnologického ústav AV ČR, v.v.i., a vedoucí pracoviště tohoto ústavu v Brně. Specializuje se na urbánně-etnologický výzkum, slovesný a dětský folklor a etnické menšiny.

Kontakt: jana.pospisilova@iach.cz

Mgr. Petra Puldová je vědeckou pracovnící a doktorskou studentkou na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na výzkumnou a pedagogickou činnost v oblasti geografie města. K jejím hlavním výzkumným zájmům patří proměna a diferenciacie sociálního prostředí v městských a suburbánních lokalitách.

Kontakt: puldova@natur.cuni.cz

Mgr. Tomáš Řiháček, Ph.D. je psycholog a psychoterapeut. Působí jako odborný asistent na katedře psychologie FSS MU v Brně, kde vyučuje mimo jiné předmět psychologie zvuku. Zvukovým prostředím a jeho vlivem na lidskou psychiku se zabýval v rámci své disertační práce a věnuje se mu i nadále.

Kontakt: ribacek@fss.muni.cz

RNDr. Jana Temelová, Ph.D. je odbornou asistentkou na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na výzkumnou a pedagogickou činnost v oblasti geografie města. K jejím hlavním výzkumným zájmům patří transformace a diferenciacie fyzického a sociálního prostředí a revitalizace městských čtvrtí.

Kontakt: janatem@natur.cuni.cz

Dr. Annett Steinführer je socioložka a pracovnice na Helmholtz-Zentrum für Umweltforschung – UFZ, Department Stadt- und Umweltsoziologie, Leipzig. Specializuje se na transformaci postsocialistických měst, demografické změny a jejich prostorové důsledky.

Kontakt: annett.steinfuehrer@ufz.de

Mgr. Barbora Vacková vystudovala sociologii na FSS MU, kde působí jako doktorandka na katedře sociologie a současně jako odborná pracovnice v Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti. Výzkumně se v současnosti zabývá otázkami bydlení a urbanizace. Tématem její disertační práce je utopické vědění.

Kontakt: bvackova@fss.muni.cz

**Slavomíra Ferenčuhová, Magdalena Hledíková,
Lucie Galčanová, Barbora Vacková (eds.)**

MĚSTO: PROMĚNLIVÁ NE/SAMOZŘEJMOST

Vydala Masarykova univerzita,
Žerotínovo nám. 617/9,
601 77 Brno

Jazyková redakce Dagmar Magincová
Grafické zpracování obálky Jan Blažíček

1. el. vyd. 2024, obsahově shodné s 1. kniž. vyd. 2009
ISBN 978-80-280-0538-2
<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0538-2024>

„Město“ – zdánlivě samozřejmý pojem, který je však v odlišných vědních disciplínách často užíván v nestejných významech. Někdy odkazuje k materiální struktuře ulic, parků a náměstí, jindy označuje způsob života, „kulturní formu“, „společenství“ či „pouhou“ administrativní jednotku, nebo je vymezeno jako protiklad venkova. Tuto mnohoznačnost publikace *Město: proměnlivá ne/samozřejmost* sleduje. Obsahuje deset textů, které představují různé odborné přístupy k problematice města zakotvené v odlišných společenskovědních disciplínách. V první části knihy naleznou čtenáři kapitoly věnované vybraným konceptuálním a metodologickým problémům spojeným se studiem města, druhý oddíl přináší pohled na proměny současného evropského města i několik originálních případových studií z českého prostředí.